

EDILÍCIA CRISTIANA A LA *TARRACONENSIS* ORIENTAL DURANT L'ANTIGUITAT TARDANA

Memòria de Llicenciatura presentada per
Jordina Sales Carbonell

Àrea d'Història Antiga
Departament de Prehistòria, Història Antiga i Arqueologia
Universitat de Barcelona.

Barcelona, setembre de 1998.

BIBLIOTECA DE LA UNIVERSITAT DE BARCELONA

0700628781

x

Vist-i-plau:

Josep Vilella Masana

ÍNDEX

AGRAÏMENTS.....	7
<u>I-INTRODUCCIÓ.....</u>	8
I.1- OBJECTIUS I LÍMITS DEL NOSTRE ESTUDI.....	9
I.2- BREU HISTÒRIA DE LA INVESTIGACIÓ.....	10
I.3- ORGANITZACIÓ DEL NOSTRE INVENTARI.....	12
<u>II- EDILÍCIA CRISTIANA A LA <i>TARRACONENSIS</i> ORIENTAL.....</u>	13
II.1- BARCELONA.....	14
II.1.1- SEUS EPISCOPALS.....	14
II.1.1.a- <i>BARCINO</i> (Barcelona): Barri cristià.....	14
1- Catedral episcopal. Església de la Santa Creu.....	15
2- Aula Basilical, baptisteri paleocristià i edificis annexos.....	15
3- Església visigòtica i dependències annexes.....	18
4- Palau episcopal.....	22
5- Sant Miquel.....	23
6- Sant Just i Pastor.....	24
7- Monestir de Santa Eulàlia, abat del qual fou el bisbe Quiric.....	24
8- <i>Cella memoriae</i> i necròpolis de la Plaça Antoni Maura.....	25
9- Santa Maria del Mar.....	26
10- Santa Maria de les Arenes.....	27
11- Església on es va enterrar el fill d'Ataülf i Gal·la Placídia.....	28
12- Església de Vigilanci.....	28

13- Sant Pau del Camp.....	29
II.1.1.b- EGARA (Terrassa)	29
14- Esglésies de Sant Pere.....	29
II.1.1.c- AVSO (Vic)	32
15- Catedral episcopal.....	32
16- Sant Sadurní.....	32
II.1.2- ALTRES NUCLIS DE POBLACIÓ	33
II.1.2.a- BAETVLO (Badalona)	33
17- Santa Maria.....	33
18- Sant Salvador de Can Peixau.....	33
II.1.2.b- ILVRO (Mataró)	34
19- Santa Maria.....	34
20- Sant Martí de Mata.....	35
II.1.2.c- CASTRVM OCTAVIANVM? (Sant Cugat del Vallès)	36
21- Església de Sant Cugat del Vallès.....	37
II.1.2.d- SIGARRA (Prats de Rei)	39
II.1.3- EDILÍCIA RURAL AÏLLADA I ALTERA	39
22- Basílica de Cornellà (Baix Llobregat).....	39
23- Sant Hilari (Baix Llobregat).....	41
24- Santa Margarida del Priorat de Sant Genís de Rocafort(Baix Llobregat).....	42
25- Sant Pau de Riu-sec (Vallès Occidental).....	43
26- Església de Sant Menna (Vallès Occidental).....	44
27- Can Fonollet (Vallès Occidental).....	46
28- Sant Pere i Sant Fermí (Vallès Occidental).....	47
29- Sant Feliuet de Vilamilanys (Vallès Occidental).....	48
30- Basílica de la Plaça Vella d'Artés (Bages)	49
31- Sant Vicenç d'Obiols (Berguedà).....	50
32- <i>Martyrium</i> de Sant Eudald (Berguedà).....	50
33- Can Modolell (Maresme).....	51
34- Santa Anna-Can Nolla (Maresme).....	53
35- Santa Maria (Osona).....	54
36- Sant Esteve de Corcó (Osona).....	54
37- Sant Pere de Casserres (Osona).....	55
II.2- TARRAGONA	56
II.2.1- SEUS EPISCOPALS	56
II.2.1.a- TARRACO (Tarragona)	56
38- Catedral episcopal.....	56

39- <i>Secretarium</i> de la catedral.....	57
40- <i>Episcopium</i> o residència episcopal.....	58
41- Basílica de la necròpolis paleocristiana.....	59
42- Conjunt paleocristià d'Eroski.....	61
43- Claustre de la Catedral medieval.....	63
44- Basílica de l'arena de l'Amfiteatre.....	64
45- Plaça de Rovellat.....	65
46- Santa Jerusalem.....	66
47- Sant Fructuós.....	66
48- Sant Pere.....	67
49- Sant Hipòlit.....	68
50- Temple que va restaurar el bisbe Sergi.....	68
51- Cenobi que va construir el bisbe Sergi.....	69
52- Monestir que va construir Frontó.....	69
II.2.1.b- DERTOSA (Tortosa)	70
53- Catedral episcopal.....	70
54- Plaça Alfons XII.....	70
II.2.2- ALTRES NUCLIS DE POBLACIÓ	71
II.2.3- EDILÍCIA RURAL AÏLLADA I ALTERA	71
55- Sant Miquel d'Olèrdola i capelles adjacents (Alt Penedès).....	71
II.3- LLEIDA	72
II.3.1- SEUS EPISCOPALS	72
II.3.1.a- ILERDA (Lleida)	72
56- Catedral episcopal i <i>archiuum</i>	72
57- Necròpolis de l'Estació del Ferrocarril.....	73
II.3.1.b- VRGELLVM (La Seu d'Urgell, Castellciutat)	75
58- Catedral episcopal.....	75
II.3.2- ALTRES NUCLIS DE POBLACIÓ	76
II.3.2.a- AESSO (Isona)	76
II.3.2.b- IESSO (Guissona)	76
59- Necròpolis paleocristiana.....	76
II.3.3- EDILÍCIA RURAL AÏLLADA I ALTERA	77
60- Basílica del Bovalar (Segrià).....	77
61- Necròpolis de Torre Lango (Segrià).....	79

62- Santa Maria la Vella de la col·legiata de Sant Pere (Noguera).....	79
63- Església de l'embassament de Sant Antoni (Pallars Jussà).....	80

II.4- GIRONA..... 81

II.4.1- SEUS EPISCOPALS..... 81

II.4.1.a- <i>GERVINDA</i> (Girona).....	81
64- Catedral episcopal.....	81
65- Necròpolis de la Caserna d'Alemanys.....	82
66- Sant Feliu.....	82
67- Sant Martí Sacosta.....	83
68- Monestir de Joan de Bíclarum.....	84
II.4.1.b- <i>EMPORION</i> (L'Escala).....	84
69- Catedral episcopal.....	88
70- Basílica de la Neàpolis.....	88
71- Sant Martí d'Empúries.....	91
72- Sant Vicenç.....	92
73- Santa Margarida.....	93
74- Santa Magdalena.....	96
75- Cenobi de <i>Secorius</i>	97

II.4.2- ALTRES NUCLIS DE POBLACIÓ..... 97

II.4.2.a- <i>RHODA</i> (Roses).....	97
76- Santa Maria.....	97
II.4.2.b- <i>AQVAE CALIDAE</i> (Caldes de Montbui).....	98
II.4.2.c- <i>AQVAE VOCONIAE</i> (Caldes de Malavella).....	98
II.4.2.d- <i>BLANDA</i> (Blanes).....	98
II.4.2.e- BANYOLES.....	98

II.4.3- EDILÍCIA RURAL AÏLLADA I ALTERA..... 98

77- Basílica de Santa Cristina d'Aro (Baix Empordà).....	99
78- Sant Menna (Gironès).....	99
79- Església de Porqueres (Pla de l'Estany).....	100
80- Esglésies preromàniques (Empordà).....	101

III- CONCLUSIONS..... 102

<u>IV- DOCUMENTACIÓ</u>	108
IV.1- BIBLIOGRAFIA CITADA	109
IV.2- FONTS CITADES	136
IV.2.1- FONTS ANTIGUES	136
IV.2.2- FONTS MEDIEVALS	138
IV.2.3- FONTS MODERNES	138
IV.3- ABREVIATURES	138
 <u>V- MAPES</u>	 140
V.1- JACIMENTS	141
V.2- NUCLIS DE POBLACIÓ I SEUS ECLESIASTIQUES	142
V.3- COMARQUES ACTUALS	143

AGRAÏMENTS

La realització d'aquest treball, objecte de la meva Tesi de Llicenciatura, s'ha pogut dur a terme gràcies al suport de diverses persones i institucions, que de manera totalment desinteressada han aportat la seva col.laboració.

En primer lloc, sóc deutora dels valuosos coneixements arqueològics de Jordi Enrich, Joan Enrich i Núria Rafel, els quals m'han estat i em són cedits des de fa anys junt amb bones dosis d'amistat.

Gran part de la bibliografia referent a l'àrea empordanesa ha estat proporcionada per Josep M. Bordas i Xavier Aquilué. De la mateixa manera, ha estat de gran ajut l'assessorament de Josep M. Vila referent a la bibliografia sobre l'Edat Mitjana

Gràcies als membres del GRAT -Grup de Recerques en Antiguitat Tardana de la Universitat de Barcelona-, especialment a Carles Buenacasa, sempre disposat a compartir bibliografia, coneixements i hores de treball.

Cal destacar també les amables indicacions de les Dres. Luce Pietri, Christiane Fraisse i Elizabeth Paoli, de la Universitat París IV, i dels Profs. Javier Arce i Xavier Dupré, de la Escuela Española de Historia y Arqueología en Roma, durant les meves estades d'investigació en aquestes ciutats.

Cal agrair de manera molt especial al Sr. Antoni Nicolau i a la Sra. Julia Beltrán de Heredia, del Museu d'Història de la Ciutat de Barcelona, i al Prof. Charles Bonnet l'amabilíssima cessió d'informació inèdita referent a la recent identificada església visigòtica de *Barcino*; menció especial mereix Júlia Beltrán de Heredia, per esmerçar tant de temps i esforços explicant-me la dinàmica arqueològica d'aquest edifici.

La Dra. Rosario Navarro i el Dr. Josep M. Nolla, profunds coneixedors de l'edilícia cristiana que es desenvolupa a l'àrea catalana durant l'Antiguitat Tardana, han honorat aquest treball acceptant formar part del tribunal que l'avalua.

Pel que fa a l'aspecte econòmic, he d'agrair la concessió d'un Ajut de Formació d'Investigadors (Programa Propi UB-96), atorgat per la Universitat de Barcelona

L'Henar Morera s'ha ocupat diligentment de la correcció ortogràfica i sintàctica, esmerçant part del temps de les seves vacances.

L'Elisenda, la Marta, el Jordi, el Josep, la Dolors, la Mercè, la Susanna, l'Eva, el Ramon, la Neus, l'Antonio... i sobretot el Jordi i la Carola, que m'han obligat a "desconnectar" quan ha calgut, han fet possible que el meu estat d'ànim fos sempre òptim, extrem fonamental per realitzar qualsevol tipus de recerca.

El veritable impulsor, però, d'aquest treball ha estat el Dr. Josep Vilella, que n'ha assumit la direcció, m'ha fet veure l'interés històric que amaga l'edilícia cristiana i m'ha esperonat constantment durant els mesos de realització d'aquest treball. També m'ha permès la consulta de l'obra *Prosopografía cristiana del Bajo Imperio: Hispania*, actualment en curs d'elaboració i per tant, encara inèdita.

A totes aquestes persones i institucions, la meva gratitud més sincera.

I- INTRODUCCIÓ

I.1- OBJECTIUS I LÍMITS DEL NOSTRE ESTUDI

Aquest treball té com a objectiu realitzar un inventari, comentat i crític, de l'edilícia cristiana antiga que els testimoniatges, escrits i arqueològics, actualment a l'abast permeten documentar a la zona nord-oriental de la Península Ibèrica, això és, a l'actual Catalunya. Aquesta edilícia, adjectivada cristiana perquè resol unes necessitats eclesiàstiques, està constituïda bàsicament per edificis culturals, tot i que també hi són representats altres tipus de construccions, com ara palaus episcopals o àmbits de monestirs, els quals, d'altra banda, estan orgànicament vinculats amb els primers.

L'inici d'una edilícia cristiana independent i exempta és conseqüència directa de la llibertat d'actuació de l'Església, la qual cosa no és una realitat, si més no de manera plena, fins l'edict de Galeri del 311, edict que tanca la llarga època del cristianisme críptic i sovint brutalment reprimat¹. És, doncs, l'inici del segle IV el punt d'arrencada del nostre estudi. Pel que fa a l'altra fita del segment cronològic pres en consideració, aquesta és la proporcionada per la irrupció sarraïna a la Península Ibèrica (711). L'element musulmà contribuirà de manera decisiva a la fi del regne catòlic de Toledo i sembla provocar la fugida i dispersió de bona part de l'aristocràcia laica i eclesiàstica, estat de coses que necessàriament va haver de tenir una plasmació directa a nivell edilici².

Aquests són, doncs, els límits temàtics, geogràfics i cronològics de la nostra recerca. En la mesura del possible, intentarem presentar i valorar aquests quatre segles d'edilícia cristiana a la *Tarraconensis* oriental. L'estudi analític que presenta el nostre treball, que considerem necessari per tal d'arribar a síntesis que facilitin prosseguir la investigació, no ens ha, però, de fer oblidar que l'edificació cristiana -la nova monumentalització- és només un aspecte tangible d'una realitat socio-política i mental que, malgrat presentar unes dimensions gegantines i pregoneres, és sovint molt difícil de copsar i de valorar, si més no de manera justa.

1- Efectivament, segons B. M. Apollonj: *Una architettura paleocristiana del secolo III non esiste* - APOLLONJ, 1978: 491 -, fet lògic si es pren en consideració que la repressió del cristianisme perdura fins a inicis del segle IV. Per als edificis de culte cristià anteriors a l'edict de Galeri, cf.: DUVAL, 1978: 513-537. Segons aquest autor: "*Les manuels récents parlent, en fait, sous le vocable "paléochrétien", d'une architecture de la seconde moitié du IVe siècle au plus tôt, plus souvent des Ve et VIe siècles. C'est dire que le problème des origines, mal posé par méconnaissance du contexte artistique de l'Antiquité tardive, est en plus objectivement insoluble si on s'en tient aux points de repère datés*" -DUVAL, 1978: 523-.

2- Entre altres conseqüències, aquest moment de canvi sembla provocar un buit de poder a les zones més rurals, fet que facilitaria el retorn a formes d'organització preromanes i l'abandonament de capelles ubicades al camp. Al respecte, cf. RIU BARRERA, 1991: 266: "*...la invasió musulmana de la segona dècada del s. VIII introdueix una notable confusió historiogràfica. D'una interpretació catastrofista plena de destruccions i despoblament, ara es tendeix a limitar els efectes de la conquesta tan sols al desballestament de l'aparell polític visigot i a la fugida de l'aristocràcia laica i eclesiàstica; mentre que una gran part de la població es va haver de refugiar a la muntanya, on adoptà unes formes d'organització de tipus preromà comunitàries o tribals. En*

un sentit similar, cada cop es fa una lectura menys literal del suposat buit de poblament dels s. VIII-IX a l'interior de Catalunya, on se suposa que es produí més una absència de control polític que no una manca absoluta d'habitants". Pel que fa al retorn a formes d'organització preromanes, cf. BONASSIÉ, 1993: 45, 119.

I.2-BREU HISTÒRIA DE LA INVESTIGACIÓ

Llargos anys d'investigació han generat nombroses monografies sobre la història i l'arqueologia del cristianisme antic¹. Una de les més recents, de William H. C. Frend -1996-, és un exemple significatiu del que constitueixen bona part d'aquestes monografies: estudis que, sota un títol genèric, se centren en la història dels grans monuments o d'aquells que històricament han estat més significatius: el Sant Sepulcre, les catacombes de Roma, els grans complexos eclesiàstics del nord d'Àfrica, Àsia Menor... ometent sovint altres àrees com la *Gallia* o *Britannia* i ignorant per complert *Hispania* en la gran majoria dels casos.

Aquesta situació és deguda al fet que la investigació dedicada a l'Antiguitat Tardana hispana va començar amb un cert retard respecte a altres zones de l'Imperi. Per tant, no han estat molt nombrosos, en comparació amb altres països, els treballs publicats sobre edilícia cristiana tardoantiga a la *Tarraconensis* oriental i a la Península Ibèrica en general, però cal destacar alguns títols i autors que han centrat part de la seva atenció en aquest tema d'estudi.

J. Gudiol, l'any 1902, és el primer a tractar el tema dins del capítol "Antiguitats llatino-visigòtiques" de la seva obra *Nocions d'arqueologia sagrada catalana*, sense arribar a aprofundir, però, en l'estudi dels monuments com uns pocs anys més tard ho comença a fer J. Puig i Cadafalch. Aquest, des de l'Institut d'Estudis Catalans, intervé directament en els estudis i/o excavacions efectuades a diverses esglésies tardoantigues i en publica els resultats: basílica de la Neàpolis d'Empúries², basílica de Cornellà³, esglésies de Sant Pere de Terrassa⁴... Els anys de recerca de Puig i Cadafalch culminen amb l'aparició de la seva obra *L'art wisigothique et ses survivances*, 1961.

A Tarragona, a partir de 1929 J. Serra Vilaró comença a publicar els resultats de les excavacions de la necròpolis de la Fàbrica de Tabac, incloent-hi un estudi de la basílica que hi aparegué⁵, mentre Bosch Gimpera i Serra Ràfols deixen al descobert una església antiga a l'interior del claustre del monestir romànic de Sant Cugat del Vallès⁶.

Paral·lelament, E. Junyent dedica alguns treballs a esglésies tardoantigues, esglésies que més tard es trobaran agrupades dins del monogràfic *L'arquitectura religiosa a Catalunya abans del Romànic*, 1983.

L'art pre-romànic a Catalunya, 1981, de X. Barral, posa de manifest la necessitat d'efectuar excavacions en algunes esglésies que ell considera dels segles IX-X, però que altres intervencions i estudis han ubicat dins de la tardoantiguitat⁷. Altres treballs de caràcter més regional com els de M. Oliva per a Girona i l'Empordà⁸ o el de M. Pagès per al Baix Llobregat⁹, evidencien un cop més aquesta necessitat.

D'entre els estudis monogràfics dedicats a monuments cristians específics de la *Tarraconensis* oriental, destaquen: *Estudio crítico de la necrópolis paleocristiana de Tarragona*, 1979-89, de M. D. del Amo, amb un estudi de la seva basílica; *L'Amfiteatre romà de Tarragona, la basílica visigòtica i l'església romànica*, 1990, del Taller Escola d'Arqueologia de Tarragona; *Ciuitatis Impuritanæ Coemeteria. Les necròpolis tardanes de la Neàpolis*, 1995, de J. M. Nolla i J. Sagrera, on es dedica gran part del treball a l'estudi de la basílica de la Neàpolis; *Les excavacions arqueològiques al monestir de Sant Cugat del Vallès o d'Octavià (1993-1994)*. La

fortalesa romana, la basílica i la implantació del monestir, 1997 de P. Ll. Artigues i altres.

Tots aquests treballs tenen en comú que realitzen la reinterpretació d'un jaciment excavat a finals del segle XIX o principis del XX¹⁰, reinterpretació que es recolza i complementa amb l'excavació de sectors que en el seu dia es varen deixar intactes, però d'aquesta tònica generalitzada s'escapa el treball de J. Roig, J. M. Coll i J. A. Molina, *L'església vella de Sant Menna. Sentmenat: del segle V al XX*, 1995, on per primer cop a Catalunya, després dels treballs de Puig i Cadafalch¹¹, es publica, de forma monogràfica extensa, l'excavació *ex novo* d'una església amb fases anteriors a principis del segle VIII¹².

Cal deixar apuntada la imminent publicació de dues monografies: una primera sobre Sant Margarida de Martorell, excavada també *ex novo* a cura de R. Navarro i A. Mauri; la segona estarà dedicada al conjunt paleocristià excavat recentment junt al riu Francolí, monografia que s'inclourà dins la sèrie *Documents d'Arqueologia Clàssica* de la Universitat Rovira i Virgili de Tarragona¹³.

Els treballs de P. de Palol són, sens dubte, cabdals a l'hora de fer una valoració retrospectiva de la investigació duta a terme. De la seva ingent obra destaca *Arqueología Cristiana de la España Romana (siglos IV al VI)*, publicada l'any 1967, on es recullen tots els testimonis d'arqueologia coneguts fins aquell moment a Hispània, dedicant més de la meitat del llibre als temples paleocristians hispànics. Tot i que fa ja més de 30 anys de la seva publicació -i per tant no recull els resultats de les últimes descobertes i investigacions-, aquesta obra continua essent un punt de referència ineludible a l'hora de realitzar un treball d'investigació sobre la Hispània cristiana de la tardoantiguitat.

Cal també fer referència a una de les obres més recents: la tesi doctoral de C. Godoy, publicada l'any 1995, *Arqueología y Liturgia. Iglesias Hispánicas (siglos IV al VIII)*, on a partir de les evidències arqueològiques i les fonts escrites, s'intenten identificar els diferents espais litúrgics dels temples hispans més significatius.

Com s'ha vist, la major part dels estudis efectuats a l'entorn de l'edifici cristian tardoantiga de la *Tarraconensis* oriental tenen un caràcter eminentment arqueològic. L'anàlisi de les fonts escrites, potser degut a la seva parquedat respecte a les dades que fins al moment ha proporcionat l'arqueologia, no ha estat un camp molt explotat per a l'estudi de l'edifici cristian, tot i que en aquest sentit calgui destacar els excel·lents treballs de J. Amengual¹⁴ i el capítol dedicat a la *Tarraconensis* del monogràfic de R. Puertas Tricas: *Iglesias Hispánicas (Siglos IV al VIII). Testimonios literarios*, 1975.

1- Amb obres tan paradigmàtiques, per a l'edifici tardoantiga, com la de KRAUTHEIMER, 1965.

2- PUIG I CADAFAALCH, 1911-12: 303-322.

3- ID., 1927-31: 136-138.

4- ID., 1927-31, p. 138-140.

5- SERRA VILARÓ, 1929.

6- BOSCH GIMPERA - SERRA RÀFOLS, 1964-65: 307-323.

7- Per exemple, l'església de Santa Cristina d'Aro (Baix Empordà), que tot i els nombrosos elements que apunten cap a una cronologia tardoantiga -vegeu l'estudi corresponent-, és considerada per Barral com a preromànica en sentit estricte, és a dir, datable en els segles IX-X -BARRAL, 1981: 220-.

8- OLIVA, 1962: 65-89.

9- PAGÈS, 1983.

10- Molts conjunts d'edifici cristian de la *Tarraconensis* es varen excavar durant el segle XIX o a principis del XX, sense metodologia científica en la majoria dels casos; altres cops, els nivells i les estructures tardoantigues eren ignorades, despreciades si s'arribaven a ubicar dins de la cronologia que ens ocupa i en alguns casos fins i tot destruïdes, en una època on primaven per una part les troballes d'objectes de valor. També s'ha de destacar que a partir de la revisió d'excavacions antigues s'han arribat a identificar esglésies que havien romàs al descobert

des del moment de la seva excavació però que havien passat desapercebudes als ulls dels seus excavadors. En aquest sentit és paradigmàtic el cas de l'església visigòtica de Barcelona, que fou excavada i parcialment desmantellada durant els anys immediatament posteriors a la guerra civil i que no ha estat identificada com a tal fins a mitjan dels anys 90.

11- PUIG I CADAFAALCH, 1936a; ID., 1936b.

12- Si exceptuem els breus opuscles: BASTARDES - RIU, 1981; PALOL, 1989.

13- MAR ET ALII, 1996: 320; LÓPEZ, 1997: 64.

14- AMENGUAL, 1994: 489-499; ID., 1991-92, especialment les pàg. 153-190 del volum I.

I.3-ORGANITZACIÓ DEL NOSTRE INVENTARI

L'inventari que es presenta a continuació pretén donar una visió general de l'edilícia cristiana a la *Tarraconensis* oriental, en base a un *corpus* dels testimonis disponibles.

L'estructura s'organitza a partir de quatre grans blocs que coincideixen amb les quatre províncies catalanes: Barcelona, Tarragona, Lleida i Girona. S'ha optat per aquesta divisió administrativa moderna per ser la més universal i degut al fet que no existeix encara cap proposta clara de quins límits geogràfics abastarien les divisions eclesiàstiques de la *Tarraconensis* oriental durant l'Antiguitat Tardana.

Dins de cada província s'estableix el següent ordre: en primer lloc s'estudien les restes d'edilícia presents en les seus episcopals; en segon lloc l'edilícia dels nuclis urbans documentats durant l'Antiguitat Tardana; per últim, es ressenya tota aquella documentació que fa referència a l'existència d'alguna edificació de culte dins de contextos rurals aïllats, amb menció dels elements d'art moble o de mobiliari litúrgic que puguin estar indicant la possible presència d'algun testimoni d'edilícia cristiana: *mensae* d'altar, fragments escultòrics diversos (cancells, columnes...), necròpolis de caràcter marcadament cristià (presència de sarcòfags amb motius iconogràfics cristians, epigrafia funerària amb fórmules cristianes,...)...

Cadascun dels edificis i jaciments s'ha classificat en quatre grans categories:

- a) Testimonis segurs d'edilícia cristiana.
- b) Testimonis molt probables (amb un asterisc incorporat al títol *)
- c) Testimonis probables (amb dos asteriscos incorporats al títol **)
- d) Testimonis possibles (amb tres asteriscos incorporats al títol ***)

Tots els edificis i jaciments porten una numeració correlativa que apareix en els mapes del final del treball.

II- EDILÍCIA CRISTIANA A
LA *TARRACONENSIS*
ORIENTAL

II.1- BARCELONA

II.1.1- Seus episcopals

II.1.1.a- *BARCINO* (Barcelona): Barri cristià.

Sota aquesta denominació englobem totes les estructures situades a l'extrem N-NE de l'interior de la muralla de *Barcino* i que ocupen gairebé un quart de la superfície de la ciutat romana (aula basilical, baptisteri, església visigòtica i dependències annexes, palau episcopal).

A part de totes aquestes estructures i elements¹, que a continuació s'analitzaran de forma monogràfica, volem assenyalar la troballa puntual d'objectes amb inscripció, en alguns casos sense context estratigràfic, que per les seves característiques i funcionalitat han de pertànyer o estar relacionats amb algun dels àmbits arquitectònics que més endavant analitzem, encara que la localització d'aquests objectes no s'hagi produït dins d'aquests ambients edilicis:

-Durant l'any 1944, prop de la catedral², es localitza un totxo amb un text extret dels salms de David³, datat dins la segona meitat del segle VII⁴.

-Sota la Plaça de Sant Iu, l'any 1949 o 1950⁵ es trobà un segell⁶ de bronze en una de les habitacions annexes a l'aula basilical, al costat d'una estructura que podria ser un forn de pa⁷. El tipus de peça i el lloc on es va localitzar fa pensar que es pot tractar d'un segell per marcar el pa litúrgic⁸. Aquesta peça és datable dins del segle V⁹.

1- Segons Ch. Bonnet i J. Beltrán de Heredia, aquestes estructures conformaren el primer grup episcopal de Barcelona i ocupaven l'espai d'almenys quatre antigues *insulae* situades al nord de la ciutat -Cf. BONNET - BELTRÁN DE HEREDIA, en premsa-.

2- FABRE - MAYER - RODÀ, 1997: 360.

3- El text transcrit a *IRC* IV, 309 és el següent:

a) EPSAL MIS DAVIDIS

b) QVIS LOQVITVR POTENTI

AS D(omi)NI AVDITAS FACIE T

OMNESEIVS LA<V>DESEIVS

c) NS ou NIS

4- FABRE - MAYER - RODÀ, 1997: 361.

5- MAYER - RODÀ, 1987: 206; FABRE - MAYER - RODÀ, 1997: 363.

6- El text transcrit a *IRC IV*, 311 és el següent: DICNO o DIGNO VIR(o).

7- MAYER - RODÀ, 1987: 207.

8- *Ibid.*: 207. No dubtem que la hipòtesi que es tracti d'un segell per marcar el pa litúrgic és força suggerent, però hem d'observar que el text dels pans marcats amb aquest segell seria il·legible degut al fet que el text del bronze està escrit en la posició convencional i per tant, un cop marcat sobre el pa, quedaria girat degut a l'efecte mirall.

9- FABRE - MAYER - RODÀ, 1997: 365.

1-Catedral. Església de la Santa Creu

Barcelona (Barcelonés), intramurs de la ciutat romana?

DOCUMENTACIÓ:

-Fonts: *Conc. Barc.* II, col. 609.

-Estudis: FÀBREGA, 1962: 84.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

El títol de la Santa Creu es documenta, per primer cop, l'any 599, amb ocasió del II Concili de Barcelona¹, fent referència a la catedral catòlica de Barcelona. Sabem, per tant, que com a mínim a les acaballes del segle VI, l'església catedralícia² de Barcelona rebia aquesta titulació, però com s'ha vist amb anterioritat no ha estat encara possible associar l'antiga catedral amb cap de les restes arqueològiques documentades a la *Barcino* tardoantiga, tot i que ara per ara, en l'estat actual de la investigació, no seria impossible pensar que l'església de cronologia visigòtica³ identificada sota l'actual plaça del Rei pugui correspondre a la catedral de la Santa Creu⁴.

De totes maneres, queda pendent la identificació de la catedral arriana, que un cop deixà de funcionar com a tal després del III Concili de Toledo, molt segurament passà a ser una església més de la ciutat, adaptada però al culte catòlic.

1- *In urbem Barcinonensem in ecclesia sanctae Crucis* -*Conc. Barc.* II, col. 609-; FÀBREGA, 1962: 84.

2- Si fins aquest moment hi havia la possibilitat que existissin dues esglésies catedralícies -una arriana i una catòlica- a l'any 599, deu anys després de la unitat confessional del III Concili de Toledo, només era possible l'existència d'una sola catedral -cf. VILELLA, 1996-97: 1056-1057, nota 107-. De totes maneres, és remarcable que aparegui a les actes del III Concili de Toledo el bisbe arrià de Barcelona Ugnas abjurant de la seva fe, però que en cap moment signi les actes el bisbe catòlic de la ciutat.

3- Vegeu l'estudi corresponent.

4- Tot i que fins al moment present gran part de la bibliografia ha considerat que l'església catedralícia era l'àmbit conegut com "aula episcopal" -Cf. VERRIÉ - SOL - ADROER - PALOL, 1967: 43-76-.

2-Aula basilical, baptisteri paleocristià¹ i edificis annexos

Barcelona (Barcelonés), intramurs de la ciutat romana; barri cristià.

DOCUMENTACIÓ:

-Fonts: Inexistents.

-Estudis: ADROER, 1965: 47-58; VERRIÉ - SOL - ADROER - PALOL, 1967: 43-76; VERRIÉ, 1969: 605-610; UDINA, 1980: 30-36; PALOL, 1992: 381-394; GRANADOS, 1995: 121-131; GODOY, 1995: 202-207; BONNET - BELTRÁN DE HEREDIA, en

premsa.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

Tot i que la primera localització puntual de la suposada basílica paleocristiana de *Barcino* es produí durant el transcurs de les tasques de recerca del cos de Sant Pere Nolasc a les acaballes del segle XVIII², no fou fins l'any 1945 que amb motiu de la construcció de part de la xarxa de clavegueres, Duran i Sanpere no només localitzà sinó que també identificà l'àrea basilical de *Barcino*. En un primer moment de la troballa els signes indicadors semblaven inequívocs: paviment d'*opus signinum*, bases i tambors de columnes i restes de cancells als quals s'atribuí una cronologia dels segles VI-VII³. Els treballs d'excavació de l'àmbit basilical es desenvoluparen fins l'any 1954, moment en què la proximitat dels fonaments de la catedral gòtica⁴ desaconsellaren continuar la recerca. Més endavant, l'any 1964, es varen continuar les excavacions tot destruint part de la cimentació abans esmentada⁵.

La que semblava que havia de ser la definitiva confirmació -avui de nou discutida tal com veurem més endavant- que es tractava d'una àrea basilical es produí l'any 1968⁶, quan després d'una recerca arqueològica encaminada a tal fi⁷, es localitzaren les restes d'un edifici corresponent a un baptisteri de planta quadrada adossat als peus de la basílica. A partir d'aquest moment les campanyes d'excavació es varen centrar en aquest nou àmbit i al llarg de tota una sèrie de treballs que es prolongaren fins al 1983. Mitjançant aquests treballs es va posar al descobert una piscina de planta octogonal⁸ que disposaria d'una estructura de coberta -probablement un baldequí- sustentada per columnes, amb una pavimentació d'*opus sectile* documentada en l'entorn més immediat de la piscina. S'ha proposat que l'espai entre columnes estaria tancat per cancells⁹, però el cert és que no s'ha trobat en aquest sector cap fragment corresponent a aquest. Al mur sud-est de l'edifici del baptisteri s'hi localitzava una porta, que hom creu comunicaria amb la basílica episcopal¹⁰.

Tota aquesta descripció fa referència a l'última fase del baptisteri, ja que segons es desprèn dels treballs arqueològics hi hauria dues etapes constructives¹¹: durant la primera la piscina seria de planta o bé quadrangular o bé cruciforme, i disposaria de quatre pilans de planta també cruciforme amb funció de sustentació de la cobertura d'un baldequí central¹². Durant aquesta primera fase, la pavimentació de l'entorn de la piscina era feta a base d'*opus signinum*. Donat que no ha estat possible determinar l'espai de temps transcorregut entre aquestes reformes ni tampoc si aquestes es produeixen de manera simultània -tal i com es dona per suposat en els treballs publicats, on no es dona cap argument cronològic ni estratigràfic-, no descartem la possibilitat que aquestes s'haguessin produït de forma més o menys escalonada en el temps¹³. Des dels primers moments de la seva descoberta, el baptisteri de *Barcino* ha estat considerat un *unicum* dins les províncies d'Occident, un dels més importants de la zona compresa entre Itàlia i el nord de la *Tarraconensis*¹⁴.

De la mateixa manera que avui ningú no discuteix l'existència del baptisteri, la basílica paleocristiana està actualment molt més que qüestionada¹⁵, sobretot, i entre altres motius, per l'absència total de mobiliari litúrgic susceptible de ser associat a un temple paleocristià, per l'orientació de la planta¹⁶, que no respon en absolut als models de l'època, perquè la irregularitat de les naus no és apropiada per a una organització amb un altar central¹⁷, per la desproporcionada superfície de l'edifici del baptisteri respecte a la basílica¹⁸, i perquè la seqüència constructiva de la suposada basílica en relació a la paret del baptisteri mostra que es tracta d'un cos més tardà¹⁹. Tampoc deixa de ser sorprenent la seva situació a redós de la muralla romana, que li confereix una situació marginal i atípica per a un edifici que suposadament és un dels centres de referència més importants de la ciutat durant l'Antiguitat Tardana²⁰. Efectivament, tant el baptisteri com la basílica, però sobretot la basílica, se situen a l'angle nord de la muralla romana,

ocupant l'espai d'una *insula* adosada a l'*interuallum*. Per contra, són factors que pesen molt les pintures murals, els basaments i els fustos de columnes i un cancell de marbre, principals arguments esgrimits pels defensors de l'autenticitat de la basílica²¹.

Al sector est de l'aula basilical s'hi observen tota una sèrie d'habitacions, algunes de les quals són cronològicament coetànies del conjunt episcopal. Algunes d'aquests àmbits, batejats com a *dependències annexes*, es comuniquen directament amb l'aula, tot i que no s'ha pogut determinar la seva funcionalitat. Recentment Ch. Bonnet, a partir de la identificació d'una nova església de cronologia visigoda a Barcelona²², ha observat que tant les habitacions annexes -que segons ell poden correspondre a la planta d'un palau²³- com aquesta nova església poden pertànyer a una única concepció constructiva²⁴, fet que ens obligarà a replantejar les interrelacions entre les diverses restes constructives compreses entre els segles IV i VII existents en el sector N-NE de la ciutat romana emmurallada.

Tenint en compte tots els factors exposats, hem de concloure: a) ens trobem davant d'un conjunt d'estructures de funcionalitat litúrgica cristiana -sense poder especificar si en algun moment s'hi va celebrar culte sota l'arrianisme- datable entre els segles V i el final de l'Antiguitat; així mateix tampoc podem assegurar de manera taxativa que ens trobem davant del conjunt episcopal; b) actualment es qüestiona que la planta de l'edifici localitzat el 1944 per Serra i Ràfols correspongui a un edifici de culte eucarístic, i encara menys a l'església principal de la ciutat, és a dir, a la basílica episcopal. A aquest qüestionament, fruit dels elements exposats anteriorment -absència total de mobiliari litúrgic, orientació de la planta, desproporcionada superfície de l'edifici del baptisteri respecte al de la basílica i situació a redós de la muralla-, cal afegir que l'àrea que rodeja el baptisteri no ha estat excavada en la seva totalitat²⁵, fet que no exclou que la veritable basílica es pogués trobar en un sector més allunyat de la muralla romana i per tant més cèntric dins el context de l'antiga topografia de la ciutat, quedant igualment sota l'àrea de l'actual catedral. Aquesta hipòtesi vindria reforçada per un fet que ja hem exposat a la nota 3: estratigràficament, per sobre de la suposada basílica paleocristiana no es documenta la construcció de cap nou espai litúrgic²⁶. Ens hem de preguntar perquè no s'hi construeix cap església en època comtal. El més lògic és pensar que en aquest espai no s'hi edifica una església nova perquè senzillament no és l'espai on hi havia ubicada la vella. D'acord amb aquesta teoria, tant la catedral tardoantiga com la posterior d'època comtal s'haurien de trobar emplaçades en algun punt del sector sud del baptisteri. Amb aquesta reubicació hipotètica a *Barcino* hi hauria una àrea on s'hi hauria celebrat culte cristià de manera continuada -salvant el possible interval de menys d'un segle d'ocupació musulmana-, des de la tardoantiguitat fins als nostres dies, amb gairebé 6 metres de diferència entre el nivell dels paviments dels àmbits paleocristians i el nivell del paviment de l'actual catedral de Barcelona²⁷.

1- A part del baptisteri que s'analitza en aquest apartat, recentment Ch. Bonnet i J. Beltrán de Heredia han identificat una estructura pisciforme a la qual atribueixen possibles funcions de baptisteri. Segons aquests autors, es tractaria del baptisteri de la capella privada del bisbe, que funcionaria en època visigòtica -cf. BONNET - BELTRÁN DE HEREDIA, en premsa-.

2- FLORENSA, 1964: 15; GRANADOS, 1995: 121.

3- UDINA, 1980: 30

4- Efectivament, les restes de la basílica paleocristiana de Barcelona es troben sota l'actual catedral gòtica i romànica -amb un lleuger desplaçament cap al N-E-, mostrant per tant una superposició pel que fa a l'espai de culte cristià. En canvi, no es pot parlar de continuïtat en el temps, ja que hi ha un buit cronològic entre les estructures paleocristianes i les ja plenament medievals. Fins ara, la investigació arqueològica no ha detectat cap moment d'ocupació litúrgica de la zona en època carolíngia ni immediatament posterior; hem d'arribar al romànic per trobar de nou una església en aquest sector.

5- ADROER, 1965: 47, on és possible trobar-hi totes les dades tècniques referents a l'actuació sobre la cimentació de la catedral gòtica.

6- Fins aquest any 1968 encara hi havia investigadors que dubtaven a l'hora d'atribuir una funció de basílica cristiana a les estructures localitzades per Duran i Sanpere. Aquests dubtes queden clarament reflectits a: VERRIÉ - SOL - ADROER - PALOL, 1967: 43.

7- UDINA, 1980: 31.

8- Existeixen nombrosos paral·lels al llarg de l'Imperi de piscines baptismals de planta octogonal.

9- GRANADOS, 1995: 122.

10.- BONNET - BELTRÁN DE HEREDIA, en premsa.

11- GRANADOS, 1995: 124.

12-VERRIÉ, 1969: 606-607.

13- *Ibid.*: 609, on s'apunta la possibilitat que algunes d'aquestes reformes es fessin amb motiu de la celebració dels concilis I i II de Barcelona, anys 540 i 599 respectivament.

14- VERRIÉ, 1969: 605-607.

15- GODOY, 1995: 206-207, recull les propostes orals de Charles Bonnet -efectuades dins el marc del curs *Topografia urbana i territorial de l'Antiguitat tardana*, celebrat a Barcelona el març de 1994- per redefinir la funcionalitat d'aquest espai qualificat com a "basílica paleocristiana".

16- GRANADOS, 1995: 122, justifica la peculiar planta de la "basílica" a partir de la seva construcció "*dins una domus que ocupava una insula trapezoidal, fet que determinarà la seva forma irregular, que seguia un eix N-S.*"

17- BONNET - BELTRÁN DE HEREDIA, en premsa.

18- *Ibid.*

19- *Ibid.*

20- GODOY, 1995: 207, proposa que l'església principal estaria ubicada sota l'actual catedral romànica i gòtica, amb una orientació sud-est..

21- GRANADOS, 1995: 122.

22- Vegeu la fitxa corresponent.

23- BONNET, en premsa. Tot i trobar-nos davant d'una arquitectura sumptuosa, no existeix cap evidència definitiva de aquest palau sigui l'episcopal

24- *Ibid.*

25- Falta excavar el sector sud-est, afectat pels fonaments de la catedral actual i el sector sud-oest.

26- Per sobre dels nivells d'amortització de la suposada basílica paleocristiana tan sols s'hi ha pogut documentar una necròpolis d'època comtal -segles IX-X- situada, a més, a la zona del baptisteri - GRANADOS, 1995: 125-.

27- ADROER, 1965: 57.

3-Església visigòtica i dependències annexes

Barcelona (Barcelonés), intramurs de la ciutat romana; barri cristià.

DOCUMENTACIÓ:

-Fonts: IRC IV, 312.

-Estudis: DURÁN Y SANPERE, 1943: 53-77; UDINA, 1964: 296-297; ID., 1980: 13; BELTRÁN DE HEREDIA, en premsa; BONNET, en premsa; BONNET - BELTRÁN DE HEREDIA, en premsa.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ¹:

En prospeccions puntuals realitzades sota la Plaça del Rei durant els anys seixanta, es varen localitzar dues lluerns classificades com a paleocristianes². Tot i que no es dona cap indicació sobre el context d'aquesta troballa cal pensar que aquestes lluerns podrien formar part de l'aixovar d'alguna de les tombes³ o bé podrien provenir de la mateixa església.

La necròpolis de la Plaça del Rei, localitzada uns pocs anys abans de començar la Gguerra civil⁴, podia fer pensar, des de l'inici de la seva troballa, que devia estar associada a un temple de culte cristià⁵. Dos són els principals motius que, interrelacionats, donen cos a

aquesta hipòtesi: la seva situació *intramuros* i la seva atribució crono cultural dins del cristianisme que es desenvolupa en el marc de la cultura hispanovisigoda. Les característiques generals de la necròpolis -aparició de lluernes amb decoració cristiana als voltants de la necròpolis⁶ i, sobretot, la troballa d'un anell de bronze⁷ amb la inscripció en relleu *ELPIDI VIVAS*⁸ - no fan dubtar que ens trobem davant d'una necròpolis cristiana, de modesta extensió i construcció⁹, que està en ús durant els segles VI-VII¹⁰. Si a aquesta dada, que per ella mateixa ja és prou suggerent, hi afegim que la necròpolis en qüestió està situada dins del recinte emmurallat¹¹, ens hauria estranyat molt que finalment s'hagués confirmat que no hi havia cap edifici de culte associat. Hi ha altres aspectes de caràcter general que ens interessa destacar d'aquesta necròpolis com, per exemple, l'existència d'un mur que delimita perfectament el perímetre de l'àrea cementirial¹² i la identificació de les restes d'un pòrtic monumental que en un primer moment es va creure de cronologia anterior a la necròpolis¹³, i que actualment s'associa a la segona fase constructiva de l'església visigòtica¹⁴.

És més que probable que el problema de la tardana identificació d'aquesta església sigui degut al fet que les intervencions d'arqueologia urbana rarament es poden realitzar amb extensió. De ben segur, una excavació que hagués afectat globalment l'àrea de la necròpolis i l'àrea de l'església hagués permès fer una valoració i interpretació de conjunt que probablement hagués conduït a la identificació de l'edifici de culte. Aquesta identificació potser l'hauria salvat del desmantellament parcial que va patir al llarg de les intervencions dutes a terme sota el subsòl de la Plaça del Rei, degut a la desconeixença que es tenia en aquells moments entorn la funcionalitat d'uns murs de cronologia postclàssica que no eren més que un obstacle a salvar per als arqueòlegs que cercaven obsessivament els nivells de la *Barcino* altimperial.

Sortosament, el nou projecte museogràfic engegat recentment pel Museu d'Història de la Ciutat ha previst i està executant un programa de recerca amb l'objectiu de fer una anàlisi completa dels vestigis arqueològics del subsòl del Museu¹⁵. Dins del marc d'aquest programa, els treballs de camp dirigits per J. Beltrán de Heredia¹⁶ i les valuoses observacions fetes per Ch. Bonnet han permès identificar la planta de l'edifici que a continuació passem a descriure¹⁷.

Es tracta d'un edifici del qual s'han detectat dues fases de construcció: la primera fase s'ha datat entre finals del segle VI i principis del VII, i consisteix en una sèrie de murs sense fonamentació construïts a base de pedra de tamany petit i mitjà¹⁸, el traçat dels quals dibuixa part d'una planta cruciforme, amb un cor rectangular i un peu més allargat que els braços¹⁹. Sobre la base d'aquesta planta, així com a les proporcions, situació i caràcter arquitectural de la segona fase, es proposa que durant aquesta primera etapa l'edifici ja devia tenir la funció d'església²⁰.

La segona fase, datada entre la segona meitat del segle VI i el segle VII²¹, consisteix en una reestructuració total de l'edifici²² i es documenta una tècnica constructiva molt més acurada, amb potents fonamentacions per als murs -que fan pensar en un edifici de gran alçada²³- i amb elements verticals -blocs de pedra escairats i columnes- adosats a les parets que es recolzen en unes fonamentacions independents de les dels murs²⁴ i que han estat interpretats com a pilars²⁵. El nou edifici, amb una llargada màxima de 30 m, conserva la planta cruciforme i presenta tot un seguit de sales annexes d'ús indeterminat²⁶. Bonnet afirma que ens trobem davant d'un tipus d'arquitectura que en època visigòtica és pròpia de les esglésies de tipus funerari i també del món rural²⁷.

La gran particularitat d'aquest segon edifici és que ha conservat *in situ*, just al punt central de la planta en creu, un fust de columna que molt probablement correspon el peu d'una *mensa* d'altar²⁸. Un dels indicis que reforça aquesta hipòtesi és la presència d'una petita estructura amb forma de caixa construïda dins d'aquest suport d'altar, que probablement devia ser el reliquiari²⁹. A l'exterior de l'església, durant aquesta segona fase es documenta l'edificació d'un

pòrtic de grans proporcions³⁰ i s'hi detecta la presència d'una petita necròpolis que hem citat anteriorment i que creiem convenient tornar a abordar per tal d'esclarir el perquè de la seva presència a redós d'aquesta església.

Ch. Bonnet apunta la possibilitat que aquesta necròpolis sigui el lloc d'enterrament d'un grup de població particular, basant-se en el fet que el nombre de tombes és modest i correspon a un període de temps curt (segles VI-VII)³¹; i va més enllà proposant que aquest grup es podria associar *éventuellement aux Wisigoths*³² i que es devia haver format a partir de la inhumació inicial d'un personatge de l'església de Barcelona, a l'entorn del qual es degué formar la petita necròpolis³³. Des d'aquest treball considerem lògica i plena de sentit aquesta hipòtesi de treball, però així mateix no podem deixar de fer-nos una pregunta que serà important a l'hora d'especular entorn del grup enterrat: ¿quin tipus de població privilegiada s'enterra amb àmfores i *tegulae*?; Les tipologies de les tombes, certament modestes, que es localitzen en aquest jaciment -amb àmfora i amb *tegulae*³⁴- acostumen a correspondre a grups socials humils³⁵, i la pobresa no era la característica principal de l'església present a les ciutats en els segles VI-VII, moment en què ja havia adquirit plena consciència del seu gran poder polític, econòmic i social³⁶. Per tant, a partir d'aquestes observacions i a partir de les dades obtingudes en altres necròpolis associades a esglésies de cronologia visigòtica, podem preguntar-nos perquè aquesta població enterrada intramurs de la ciutat i al costat d'una església no va fer ostentació del seu suposat poder econòmic i/o social, utilitzant elements diferenciadors com podrien ser laudes sepulcrales amb epigrafia³⁷.

Al marge de totes aquestes consideracions, Bonnet, doncs, en el fons no fa res més que proposar la possibilitat que ens trobem davant d'un grup d'enterraments que segueixen la fórmula *ad sanctos*³⁸, sense que puguem fer cap tipus d'especulació sobre qui era i quin paper històric va jugar l'hipotètic personatge que devia haver originat -a partir de la seva inhumació o de la presència de relíquies- la petita necròpolis localitzada a redós d'una església de cronologia visigòtica, sota el subsòl de l'actual Plaça del Rei. Tampoc sabem si l'hipotètic enterrament d'aquest personatge va ser el revulsiu que va propiciar la remodelació radical de què és objecte l'edifici en la seva segona fase.

¿Quina relació té aquesta església de cronologia visigòtica amb la suposada basílica paleocristiana de Barcelona? ¿I amb el baptisteri? Si funcionaren coetàniament, ¿quin paper juguen les dues esglésies i quina interrelació tenen? ¿És una l'arriana i l'altra la catòlica?

En l'estat actual de l'investigació aquestes preguntes queden encara sense resposta, però la recent identificació d'aquesta nova església tardoantiga ens permet comprovar l'absoluta validesa de les observacions de P. de Palol per a la primera *Barcino* cristiana: *el documento arqueológico demuestra la implantación cristiana episcopal en el interior del recinto urbano probablemente en tiempos posteodosianos muy marginal en relación al centro de culto pagano*³⁹. Una posició similar és defensada per E. Riu, tot i que aquest autor matisa que aquesta posició marginal dels nous edificis cristians es devia donar només en una etapa inicial i a la vegada reconeix la pobresa que hom té en el coneixement de la documentació arqueològica de la Barcelona paleocristiana⁴⁰. A l'espera de la publicació dels treballs de Ch. Bonnet i J. Beltrán de Heredia, creiem que les seves conclusions preliminars il·lustren les hipòtesis de P. de Palol i E. Riu a l'hora de defensar una marginalitat topogràfica dels edificis paleocristians de Barcelona. Efectivament, la identificació d'aquesta nova església visigòtica permet observar una clara tendència a resseguir el perímetre de les muralles de la ciutat per la seva part interior⁴¹, tendència que, per altra banda, ja apuntava la troballa del baptisteri i de l'àmbit definit com a "basílica". Des d'aquest treball només podem apuntar que la catedral romànica i la gòtica no semblen allunyar-se gaire de l'emplaçament dels edificis cristians precedents, fet que de nou -i tal com ja apuntàvem a l'hora d'analitzar la "basílica" i baptisteri

paleocristians- ens condueix a pensar que la catedral d'època comtal deu estar ubicada en algun punt del mateix sector.

1- L'elaboració d'aquesta fitxa ha estat possible gràcies a Ch. Bonnet, J. Beltrán de Heredia i A. Nicolau, que molt amablement han posat a la nostra disposició tota la informació referent a aquesta nova església. La novetat és tan recent que encara roman inèdita a nivell bibliogràfic, fet que ens obliga a agrair doblement la confiança que aquests investigadors han posat en el nostre treball.

2- UDINA, 1964: 297.

3- En general, els aixovars de les tombes paleocristianes són gairebé nuls. És ben coneguda la paradigmàtica necròpolis paleocristiana de Tarraco, on el percentatge dels aixovars no arriba a l'u per cent sobre el total de les tombes -DEL AMO, 1979: 126-127-.

4- DURÁN Y SANPERE, 1943: 57, 65-69, dona notícia de l'excavació, durant els anys 1934-35, de la necròpolis cristiana que avui associem a l'església de cronologia visigòtica.

5- Així ho va sospitar Durán y Sanpere des de l'inici de la troballa de la necròpolis: *La proximidad de esta necrópolis con la Catedral actual deja suponer que pudo haber tenido alguna relación con el primer templo catedralicio, ya existente en el siglo IV, con emplazamiento muy semejante, según parece, al del templo actual.* -DURÁN Y SANPERE, 1943: 69-.

6- *Ibid.*: 69.

7- La troballa no es va realitzar dins el perímetre del cementiri, però sí en el seu entorn més immediat -DURÁN Y SANPERE, 1943: 69-, per tant, considerem molt probable que l'anell fos d'algun dels individus enterrats.

8- IRC IV, 312. Vives creu que es podria tractar de l'anell d'un bisbe, potser Elpidi d'Osca, germà de Just d'Urgell -VIVES, 1969: 172-, però l'anell sembla que s'ha de datar al segle V -FABRE - MAYER - RODÀ, 1997: 365-. Existeix un prevere anomenat ELPIDIVS a Hispània, d'origen geogràfic imprecís, a principis del segle V -VILELLA, en curs-, i un bisbe ELPIDIVS a Lyon, a la primera meitat del segle V -DUCHESNE, 1900: 163-. Sobre l'origen, difusió i significació d'aquest antropònim dins del cristianisme antic, cf. GAUTHIER, 1975: 245, que no recull l'ELPIDIVS de *Barcino*.

9- Durant els anys 1934-35 es varen localitzar i excavar 16 tombes, amb diverses orientacions, onze d'elles fetes a base de *tegulae*, quatre d'àmfora i una indeterminada -DURÁN Y SANPERE, 1943: 66-.

10- Cf. DURÁN Y SANPERE, 1943: 69; BONNET, en premsa

11- BONNET, en premsa. Les necròpolis intramurs d'extensió considerable es comencen a documentar a Barcelona a partir d'època comtal; a Tarragona, després de la conquesta feudal -RIU BARRERA, 1991: 270-. Les necròpolis intramurs d'època tardoantiga acostumen a ser de reduïdes dimensions; la majoria de vegades es tracta de tombes isolades -cf. MENEGHINI - SANTAGNELI, 1993: 89-109-. Com afirma Palol, l'aparició de necròpolis intramurs va unida a la cristianització de les ciutats romanes -PALOL, 1991: 283, nota 31-.

12- DURÁN Y SANPERE, 1943: 68.

13- *Ibid.*: 68.

14- BONNET, en premsa.

15- Informació facilitada pel Sr. A. Nicolau, director d'aquest museu.

16- Aquests treballs han consistit bàsicament en: *la lectura i registre sistemàtic de totes les estructures existents a l'àrea d'estudi, la realització d'una planimetria detallada i completa, la presa de cotes, l'estudi dels diferents morters, tècniques constructives i revestiments, i la consulta de la documentació antiga disponible. L'elaboració d'una seqüència estratigràfica murària ha permès establir una cronologia relativa. La localització de material ceràmic integrat a les estructures, així com quatre petites cales realitzades han proporcionat una cronologia absoluta força fiable. Tanmateix s'han contrastat les dades amb la informació proporcionada per la revisió dels materials ceràmics provinents de l'antiga excavació. Per últim, la consulta de la documentació escrita i gràfica ha permès contrastar les dades de camp.* - BELTRÁN DE HEREDIA, en premsa-.

17- Tota la descripció formal es basa en els informes de: BONNET, en premsa i BELTRÁN DE HEREDIA, en premsa, a qui cal agrair de nou haver-nos facilitat tota la informació disponible.

18- BELTRÁN DE HEREDIA, en premsa.

19- BONNET, en premsa.

20- *Ibid.*

21- BELTRÁN DE HEREDIA, en premsa.

22- BONNET, en premsa.

23- *Ibid.*; BONNET - BELTRÁN DE HEREDIA, en premsa.

24- *Ibid.*; BONNET - BELTRÁN DE HEREDIA, en premsa.

25- BONNET, en premsa; BONNET - BELTRÁN DE HEREDIA, en premsa.

26- BONNET, en premsa.

27- *Ibid.*; BONNET - BELTRÁN DE HEREDIA, en premsa.

28- BONNET, en premsa.

29- Aquest probable reliquiari me'l va mostrar J. Beltrán de Heredia. Per altra banda, hem de remarcar que tant el reliquiari com el peu d'altar que el contenia han estat presents i visibles en el subsòl de la *Barcino* romana des de la seva excavació durant la primera meitat del segle XX, però fins fa pocs mesos no es va arribar a determinar la seva veritable funció.

30- BONNET, en premsa.

31- *Ibid.*

32- *Ibid.*

33- *Ibid.*

34- *Ibid.*

35- Cf. DEL AMO, 1979-89, vol. I: 136; TED'A, 1987: 187.

36- Cf. MAYMÓ, en premsa, on es veu clarament com la jerarquia eclesiàstica, en funció de la seva progressiva riquesa, actua com a evergeta.

37- El fenomen de les laudes sepulcral epigràfiques pertanyents a membres del clergat, localitzades dins de les esglésies, és freqüent al nord d'Àfrica. A Hispània existeixen exemples a Santa Eulàlia de Mèrida -CABALLERO - MATEOS, 1992: 23- i també diversos exemples a la basílica de Mértola, on han aparegut *in situ* les laudes sepulcral d'un sotsdiaca de nom desconegut -TORRES ET ALII, 1993: 123-, els preveres *Exsoderus* -*ibid.*: 130- i *Possidonius* -*ibid.*: 137-, la religiosa Rufina -*ibid.*: 131-, i fins i tot *Andreas, princeps cantorum* de l'església de Mértola -*ibid.*: 133-. A la necròpolis paleocristiana de Tarragona han aparegut diverses tombes amb lauda sepulcral de mosaic -DEL AMO, 1979-89: 106-112-, però a partir de l'epigrafia que contenen, cap d'elles, tot i la seva riquesa i acurada execució, es pot relacionar amb membres de l'església. Desconeixem si el fenomen de les laudes sepulcral epigràfiques no es dona a Barcelona per no ser propi de la zona o bé perquè fins ara no ha estat possible documentar-lo.

38- Respecte a aquest tipus d'enterraments, cf. MUÑOZ GARCÍA DE ITURROSPE, 1995: 39-44.

39- PALOL, 1994: 386.

40- RIU, 1996: 31.

41- Tot i que aquest fet en principi pugui semblar fruit de la casualitat, no està de més assenyalar que la mateixa tendència a resseguir les muralles pel seu costat interior es pot observar a Aquileia, Bologna, Torino o Genova -GUYON, 1992: 34-.

4-Palau episcopal

Barcelona (Barcelonès), intramurs de la ciutat romana; barri cristià.

DOCUMENTACIÓ:

-Fonts: Inexistents.

-Estudis: RIU BARRERA, 1996: 31-32; BONNET - BELTRÁN DE HEREDIA, en premsa.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

La identificació d'estructures palatines dins del barri cristià de Barcelona no és un fet nou, però no ha estat fins fa poc que s'han situat cronològicament en el mateix moment constructiu de l'església visigòtica¹. També falta confirmar si aquestes dependències, molt probablement corresponents a un palau, pertanyen al poder laic o al poder religiós, tot i que la seva situació topogràfica dins de l'anomenat conjunt episcopal² sembla apuntar cap aquesta última possibilitat.

Recentment, un estudi de revisió dut a terme per Ch. Bonnet i J. Beltrán de Heredia identifica les estructures palatines del subsòl del Museu d'Història de la Ciutat amb el palau episcopal³ i dona una cronologia a aquestes estructures, que devien començar a funcionar a partir del segle V⁴. D'aquest estudi es desprén també que la tècnica constructiva i els morters

utilitzats són els mateixos per a la segona fase de l'església visigoda -que anteriorment s'ha comentat- i per a aquest palau⁵.

1- S'han proposat diverses cronologies per a aquestes estructures palatines, des del segle V fins al moment carolingi. A partir del segle X aquest palau passa a ser residència dels comtes de Barcelona -RIU BARRERA, 1996: 32.-

2- Cf. BONNET - BELTRÁN DE HEREDIA, en premsa.

3- *Ibid.*

4- *Ibid.*

5- *Ibid.* Segons aquests autors, la tècnica constructiva del palau episcopal de Barcelona té un paral·lel molt proper en l'edifici de València conegut com Presó de Sant Vicenç, mentre que l'organització arquitectònica del palau els recorda a la de Pla de Nadal. Per a aquests edificis valencians, cf. JUAN - PASTOR, 1989: 357-373; ESCRIVÁ - SORIANO, 1990: 347-354; SORIANO, 1995a: 133-140; ID., 1995b: 1193-1203.

5-Sant Miquel***

Barcelona (Barcelonès), intramurs de la ciutat romana.

DOCUMENTACIÓ:

-Fonts: Inexistents.

-Estudis: PUIG I CADAFALECH, 1934: 231-232; BALIL, 1960: 21-74; GAYA, 1961: 282-283.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

Fins fa poc més de cent anys es podia veure un mosaic romà com a paviment de l'església de Sant Miquel, enderrocada el 1868¹. Es tracta d'un mosaic bicrom² datable al segle II dC³, i que en la seva funció originària servia de paviment a unes termes⁴.

Tot i que la primera notícia documental que es té sobre Sant Miquel és de mitjan segle X⁵, volem emfasitzar el reaprofitament d'unes instal·lacions termals romanes per a la construcció d'una església cristiana. Aquest és un fenomen que es documenta també a Empúries⁶, tot i que tenim constància de nombrosos exemples a d'altres parts de l'Imperi Romà⁷.

Existeix la possibilitat que els orígens de l'església de Sant Miquel se situïn dins d'una cronologia tardoantiga, donat que aquest edifici no només reaprofitava l'estructura termal anterior, sinó que en conserva la planta⁸ i part del seu paviment musiviari original, fet que implica una conservació de la cota del sòl romana i per tant, ens pot estar indicant que el lapsus de temps entre la inutilització de les termes i la construcció de l'església va ser mínim⁹.

A més, sota la Plaça de Sant Miquel es va localitzar un segell de bronze rectangular amb inscripció¹⁰ que, segons alguns autors, es devia haver utilitzat per marcar el pal·lúrgic¹¹.

Tots els elements assenyalats, sumats, ens poden estar indicant la presència d'una església tardoantiga, anterior a la documentada a partir del segle XI i coneguda com església de Sant Miquel. De totes maneres la no conservació de l'edifici i la pràctica inexistència d'estudis anteriors a l'enderroc del segle XIX dificulten molt qualsevol aproximació al coneixement de la possible església tardoantiga.

1- BALIL, 1960: 24; GAYA, 1961: 283.

2- Per a una extensa i detallada descripció d'aquest mosaic, amb tots els seus paral·lels, cf. BALIL,

1960: 21-74.

3- BALIL, 1960: 61.

4- *Ibid.*: 63.

5- La primera menció documental d'aquesta església és de l'any 951 -GAYA, 1961: 282-.

6- Vegeu la fitxa corresponent.

7- Balil dona una llista d'esglésies itàliques construïdes sobre antigues instal·lacions termals: Santa Maria degli Angeli, Santa Barbara de Tréveris,... -BALIL, 1960: 63-.

8- La utilització de part de la planta d'unes termes anteriors ja va ser observada per PUIG I CADAFAALCH, 1934: 231-232. La descripció de la planta i els seus paral·lels amb altres termes a: BALIL, 1960: 65-69.

9- Aquesta és una de les explicacions possibles a la conservació del mosaic com a paviment de l'església medieval de Sant Miquel.

10- La transcripció a *IRCIV*, 313 és: PETRVS/PAVLVS.

11- FABRE - MAYER - RODÀ, 1997: 365. Vegeu també la notes 7, 8 i 9 de l'apartat: *El barri cristià de Barcelona*.

6-Sants Just i Pastor***

Barcelona (Barcelonès), intramurs de la ciutat romana

DOCUMENTACIÓ:

-Fonts: Inexistents.

-Estudis: RAMOS, 1992: 38.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

Una tradició historiogràfica no fonamentada ha considerat aquesta església com la més antiga de Barcelona¹. La mateixa tradició afirma que hi fou enterrat Pacià, trobat suposadament cap a 1590².

De fet, els únics elements conservats de la seva suposada antiguitat, són dos capitells dels segles VI-VII³, que podrien provenir de la catedral o de qualsevol altre temple present a la *Barcino* tardoantiga.

1- RAMOS, 1992: 38.

2- *Ibid.*: 38.

3- *Ibid.*: 38.

6-Monestir de Santa Eulàlia, abat del qual fou el bisbe Quiric

Barcelona (Barcelonès), extramurs de la ciutat romana?

DOCUMENTACIÓ:

-Fonts: QVIRICVS, *Fulget hic hon. sep.*; PHILIPPUS DE FIRENZE, *Iter per Hisp.* 436-438.

-Estudis: PÉREZ DE URBEL, 1926: 135-136; FÁBREGA, 1962: 88; GARCÍA MORENO, 1974: 203-204.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

Un himne en honor a Santa Eulàlia de Barcelona informa de la construcció, a càrrec del bisbe Quiric de Barcelona, d'un monestir al costat del sepulcre de la santa¹, notícia de la qual no se'n disposa de més detalls i que no ha pogut ser contrastada amb els documents arqueològics existents.

Pel que fa a aquesta qüestió, i a propòsit del bisbe Quiric, que desenvolupa la seva activitat a mitjans del segle VII², García Moreno proposa identificar aquest personatge amb el Quiricus *mentionado en un himno mozárabe, y fundador de un convento junto al sepulcro de Sta. Eulalia de Barcelona*³. La identificació del bisbe Quiric de Barcelona amb el Quiric que apareix a l'himne també és defensada per Pérez de Urbel⁴.

En el seu *iter* de finals del segle XVII, Philippus de Firenze ens dona notícia d'una església i un monestir dedicats a Santa Eulàlia, situats a una llegua de Barcelona, al peu d'una muntanya i al mig del bosc⁵. La notícia ens sembla interessant perquè recull una tradició segons la qual en aquell lloc hi hauria hagut la casa de Santa Eulàlia⁶ i perquè s'afirma que aquest havia estat el primer monestir construït a Espanya⁷. En una nota a peu de pàgina l'editor de Philippus de Firenze, Marianus d'Alatri, afirma que en aquest cas la tradició i les fonts històriques coincideixen⁸, però no especifica ni raona on es produeix aquesta coincidència.

1- *Inter haec admixtus ipse/ conquirat et Quiricus, /qui tui locum sepulcri/ regulis monasticis/ Ad honorem consecravit/ sempiterni numinis -QVIRICVS, Fulget hic hon. sep., 13-.*

2- FÁBREGA, 1962: 67.

3- GARCÍA MORENO, 1974: 204. L'himne al qual es refereix García Moreno és el dedicat a Santa Eulàlia, escrit per Quiric.

4- PÉREZ DE URBEL, 1926: 135-136.

5- PHILIPPUS DE FIRENZE, *Iter per Hisp.* 436-438.

6- *come si haveva per antica tradizione, che ivi era stata altre volte la casa di s. Eulalia, protrettrice principale di Barcelona* -PHILIPPUS DE FIRENZE, *Iter per Hisp.* 436-438-.

7- *i cittadini portano gran devozione a questo monastero, il quale è stato il primo che si fabricasse nella Spagna; e, dentro la porta del convento, vedesi tuttavia la croce di legno che si piantò quando si hebbe a fabricare, la quale è mezza consumata non tanto dal tempo quanto dalla devozione de' secolari* -PHILIPPUS DE FIRENZE, *Iter per Hisp.* 436-438-. En referència al tema de la creu, ens mostrem particularment reacis a acceptar que un element d'aquestes característiques, fet amb un material tan perible com la fusta, sobrevisqués des de la tardoantiguitat fins a finals del segle XVII.

8- *Traditio igitur et fontes historici in hoc concordant, ut S. Eulaliae conventum primum tempore a capuccinis acceptum praedicent.* -PHILIPPUS DE FIRENZE, *Iter per Hisp.* 436-438, nota 7-.

8-Cella memoriae i necròpolis de la Plaça Antoni Maura (Edifici Zürich)**

Barcelona (Barcelonès), extramurs de la ciutat romana.

DOCUMENTACIÓ:

-Fonts: Inexistents.

-Estudis: BALIL, 1956: 667-687; UDINA, 1980: 9; GRANADOS et ALII, 1995: 48-49.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

Amb motiu de les obres de construcció de la xarxa de metro, va aparèixer una àrea de necròpolis de la qual es tenia constància parcial des de l'últim quart del segle XIX³. Posteriorment, cap el 1920 es varen excavar algunes de les tombes però els resultats d'aquesta intervenció

sempre han romàs inèdits⁴. Per últim, en el transcurs d'unes excavacions realitzades l'any 1954 es va descobrir una construcció absidial⁵, que Balil no dubta a interpretar com a basílica funerària⁶, sense especificar-ne la cronologia. Malauradament tan sols coneixem l'existència d'un referent gràfic⁷, gens aclaridor i sense cap indicació de quina de les estructures representades correspon a la suposada basílica, fet que dificulta enormement una possible interpretació.

La necròpolis estava assentada sobre una vil·la suburbana altimperial⁸ i constava d'un número indeterminat de sarcòfags i mosaics identificats com a cristians gràcies a una lauda sepulcral decorada amb crismó⁹, datable al segle IV¹⁰, segona meitat del IV¹¹ o V¹², localitzat en els fonaments de l'edifici de la Companyia Zürich¹³. Aquest sepulcre amb crismó formava part d'una estructura que s'ha identificat com a *cella memoriae*¹⁴.

Les excavacions, efectuades durant els anys vint, no seguiren cap directriu ni pla sistemàtic ni s'ha fet una publicació monogràfica dels resultats de la intervenció, fet que ha condicionat la poca informació de què actualment disposem per reconstruir el context de les troballes i fer-ne una interpretació correcta. També manca un estudi més exhaustiu i que doni més consistència a la proposta d'identificació d'una *cella memoriae* a l'àrea de necròpolis de la Plaça Antoni Maura. Tot i això, i a partir de les evidències arqueològiques descrites, sembla probable la presència d'un temple de culte cristià en aquest punt extramurs de la *Barcino* romana.

1- Segle IV segons GRANADOS et ALII, 1995: 49 i segle V segons UDINA, 1980: 9.

2- No s'especifica quin moment de l'Alta Edat Mitjana -GRANADOS et ALII, 1995: 49-.

3- BALIL, 1956: 672.

4- *Ibid.*: 672-673.

5- *Ibid.*: 687.

6- *Ibid.*: 687.

7- GRANADOS ET ALII, 1995: 48.

8- *Ibid.*: 49.

9- FABRE - MAYER - RODÀ, 1997: 365.

10- GRANADOS ET ALII, 1995: 49.

11- BALIL, 1956: 687.

12- UDINA, 1980: 9.

13- *Ibid.*: 9.

14- GRANADOS ET ALII, 1995: 49.

9-Santa Maria del Mar**

Barcelona (Barcelonès), extramurs de la ciutat romana.

DOCUMENTACIÓ:

-Fonts: Inexistents.

-Estudis: RIBAS, 1967a: 151-172; ID., 1967b: 195-228; ID., 1968: 5-32; RIU, 1982: 183-187.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

Aprofitant la construcció d'un nou altar major i una cripta, es varen iniciar excavacions arqueològiques en aquesta església¹. A part dels nivells moderns i medievals documentats, Marià Ribas va poder excavar part d'una necròpolis antiga²; l'excavació va afectar un total de

102 tombes³. Es tractava de tombes de diversa tipologia: de *tegulae*, d'àmfora, de caixa de fusta i algunes fetes amb parets de pedra, totes amb el capçal orientat al N-W⁴ i datables entre finals del segle IV i el segle VI⁵.

Balil recull una tradició que suposa que Santa Eulàlia va ser enterrada a Santa Maria del Mar⁶, temple que, per altra banda, l'autor associa amb l'antiga Santa Maria de les Arenes⁷.

Cal pensar que una necròpolis tardoantiga tan extensa pot estar associada a un temple de culte cristià, temple que en aquest cas molt probablement es devia haver situat en el mateix emplaçament que l'actual Santa Maria del Mar.

1- RIBAS, 1967a: 151-152.

2- *Ibid.*: 155 i ss.

3- *Ibid.*: 156.

4- *Ibid.*: 161.

5- *Ibid.*: 171.

6- BALIL, 1956: 686.

7- CAMPRUBÍ, 1962: 58, recull la notícia d'un sarcòfag paleocristià present a Santa Maria del Mar que s'utilitzava com a pila baptismal i que avui es troba al Museu Arqueològic de Catalunya. Segons Ribas, en aquest sarcòfag s'hi va trobar el cos de Santa Eulàlia -RIBAS, 1967a: 172-, però cal mostrar incredulitat davant de semblant afirmació per no existir cap prova documental que així ho acrediti.

10-Santa Maria de les Arenes**

Barcelona (Barcelonès), extramurs de la ciutat romana?

DOCUMENTACIÓ:

-Fonts: Inexistents.

-Estudis: FÀBREGA, 1962: 65-66.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

Santa Maria de les Arenes és també el temple on l'any 877 el bisbe Frodoí assegura haver trobat el cos de Santa Eulàlia¹, però falta saber si Santa Maria de les Arenes és l'antiga advocació de Santa Maria del Mar, fet probable però no segur, ja que l'estat actual del coneixement de la documentació no ho permet determinar.

Per altra banda, és d'enorme interès constatar com S. Maria dell'Arena i S. Maria de Arena es documenten a Ancône i a Pàdova respectivament²; Saint-Jacques-des-Àrenes, a Besançon³, Saint-Pierre-aux-Arènes, a Metz⁴, i Saint-Martin-des-Arenes, a Nîmes⁵. Sempre es tracta d'esglésies construïdes dins l'espai d'un amfiteatre⁶, molts cops amb documentació a partir de l'Alta Edat Mitjana però sense descartar la possibilitat d'un origen anterior⁷.

A partir d'aquests paral·lels gals i italics cal plantejar dues qüestions respecte a Santa Maria de les Arenes de Barcelona ¿Va existir un amfiteatre a Barcelona⁸? I en cas de ser així, ¿era Santa Maria una església construïda dins l'espai d'aquest amfiteatre un cop va perdre la seva funcionalitat?

A tots aquests interrogants cal afegir que *Barcino* es trobava a la costa, i per tant, el genitiu *arenae* podria fer referència a l'arena de la platja, tot i que no deixen de ser enormement suggerents els paral·lels citats, construïts, com s'ha vist, en l'*arena* d'un amfiteatre.

1- FÀBREGA, 1962: 65-66. Existeix una làpida sepulcral datada, a partir de les seves característiques epigràfiques, dins dels segles IX-X, trobada a l'actual catedral de Barcelona, que commemora la suposada troballa del cos de Santa Eulàlia: (H)C REQUIESCIT BEATA EULALIA MAR/ (T)RIS XPI QUI PASSA EST IN CIUITA/ (T)E BARCHINONA SUB DACIANO/ (P)RESIDE II ID(U)S F(E)B(RUARI)AS ET FUIT INVENTA/ (A)FR(ODOINO)EP(ISCOP)OCUMSUO CLERO IN/...DOMUS(AN)C(T)EMARIE X K(A)L NO(VEM)BR(IS) DE OG(RATI)AS -VVAA, 1992c: 174-.

2- PINON, 1990: 107.

3- *Ibid.*: 107.

4- *Ibid.*: 107.

5- *Ibid.*: 107.

6- *Ibid.*: 107.

7- *Ibid.*: 107.

8- Cf. BALIL, 1961: 148-152.

11-Església on es va enterrar el fill d'Ataülf i Gal·la Plàcidia.

Barcelona (Barcelonès), extramurs de la ciutat romana.

DOCUMENTACIÓ

-Fonts: OLYMPIODORVS, *Frag.* 26.

-Estudis: VILELLA, 1987: 501; ID., en curs d'elaboració;

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

Olimpiodor de Tebes informa que Teodosi, fill d'Ataülf i Gal·la Plàcidia, és enterrat *ad sanctos* en una església extramurs de Barcelona, en un acte multitudinari¹. Això succeïa a finals del 414 o inicis del 415; uns anys després Gal·la Plàcidia va fer exhumar el cos i el va enterrar al mausoleu imperial que la família tenia a Sant Pere de Roma².

No és possible inferir, a partir d'aquesta notícia, cap detall concret sobre la situació topogràfica d'aquesta església, extrem que dificulta enormement qualsevol intent d'identificació i associació amb els documents arqueològics coneguts.

1- OLYMPIODORVS, *Frag.* 26.

2- VILELLA, 1987: 501; ID., en curs.

12-Església de Vigilanci

Barcelona? (Barcelonès).

DOCUMENTACIÓ:

-Fonts: GENNADIVS, *De uir. ill.*, 36.

-Estudis: FÀBREGA, 1962: 78; VILELLA, 1987: 521-523; ID., en curs d'elaboració.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

Segons ens informa Genadi de Marsella en el seu *De uiris illustribus*, Vigilanci, presbíter originari de *Calagorris*¹ (Aquitània): *Hispaniae Barcelonensis parochiae ecclesiam tenuit*².

L'activitat de Vigilanci a Barcelona es produeix a cavall entre el segle IV i el V³, cronologia que correspon a l'església parroquial de la qual tenia cura. Malauradament, però,

no es possible conèixer cap detall de la seva ubicació, i per tant, no és possible determinar si es tractava d'una parroquia urbana o bé ubicada dins de qualsevol punt de l'*ager* de *Barcino*.

1- Segons consta a: HIERONYMVS, *Contra Vig.*, cols. 355 i ss.

2- GENNADIVS, *De uir. ill.*, 36.

3- VILELLA, 1987: 521-523; ID., en premsa.

13-Sant Pau del Camp**

Barcelona (Barcelonès), extramurs de la ciutat romana.

DOCUMENTACIÓ:

-Fonts: Inexistents.

-Estudis: VVAA, 1992d: 213-229; VVAA, 1992e: 3-4.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

El primer document que esmenta Sant Pau del Camp és de l'any 985¹, i hom ha justificat la inexistència de documentació anterior a aquesta data a causa de la ràtzia d'Almanson², que devia haver destruït no només la documentació més primerenca, sinó també la pretesa església d'època tardoantiga, església de la qual es conserven alguns elements de la seva possible existència.

Aquests són, en primer lloc, els capitells i les impostes dels segles VI-VII situats a ambdós costats de la porta d'entrada de l'església³. En segon lloc, la troballa d'una extensa necròpolis datable dins dels segles IV-VI⁴, que es desenvolupa al voltant del temple actual i que s'explicaria per la presència d'un temple anterior en el mateix emplaçament⁵.

1- VVAA, 1992d: 213.

2- *Ibid.*: 213-214.

3- *Ibid.*, 1976b: 95; BARRAL, 1981: 114; VVAA, 1992d: 219, 220. Es tracta de dos capitells corintis de marbre amb les seves corresponents impostes.

4- VVAA, 1992e: 3-4. Tenint en compte que la datació d'aquestes tombes s'ha fet sobre la base de la seva tipologia, i que totes elles eren de *tegulae*, la major part amb coberta a doble vessant, es podria allargar la cronologia fins a inicis del segle VIII.

5- De fet, s'ha documentat la presència d'una vil·la romana amb una ocupació des del segle I al V - VVAA, 1992e: 3-, vil·la que en un moment determinat disposava d'una capella privada que amb el temps s'acabaria convertint en una església monàstica, amb la seva corresponent sagrera.

II.1.1.b- EGARA (Terrassa):

14-Esglésies de Sant Pere de Terrassa

Terrassa (Vallès Occidental).

DOCUMENTACIÓ:

-Fonts: Inexistents.

-Estudis: PUIG I CADAFALECH, 1915-20: 747-751; ID., 1927-31c: 138-140; ID., 1936; ID., 1948; SERRA RÀFOLS - FORTUNY, 1949; JUNYENT, 1955-56: 79-96; AINAUD, 1990; CARBONELL, 1992: 11-16; VVAA, 1992b; PALOL, 1994b: 62; GODOY, 1995: 212-217; MORO - RIGO - TUSET, 1996a: 17-18; EID., 1996b: 221-224; MORO - TUSET, 1997: 12-14.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

El complex estat de la qüestió sobre la història de la investigació d'aquest conjunt monumental es pot resseguir fins a mitjan anys cinquanta, a partir del treball d'E. Junyent¹. Junyent recull i valora les opinions dels erudits del segle XIX i els treballs realitzats durant la primera meitat del segle XX, en la seva majoria duts a terme per J. Puig i Cadafalch².

Després d'un llarg interval de temps que va de 1947 a 1984-85, es reprenen les investigacions a càrrec del Servei Municipal d'Arqueologia de Terrassa³, treballs que desemboquen en la celebració d'un simposi l'any 1991⁴ per intentar desfer l'entrellat de les diverses i contradictòries notícies originades pels diversos treballs i excavacions de la primera meitat del segle XX⁵. Aquestes notícies es divideixen bàsicament en dues tendències: la quina defensa una construcció d'origen altmedieval per al conjunt (basant-se en les estructures conservades)⁶, i la que es decanta per uns orígens tardoantics (basant-se en la notícia d'una seu episcopal segura a partir de principis del segle VI⁷). Aquesta última tendència, i a la llum de les darreres excavacions efectuades a partir de 1995, és avui la més acceptada⁸.

Com bé indica Junyent, el conjunt format per les esglésies de Sant Pere de Terrassa formen un nucli d'edificis que responen a una certa unitat litúrgica⁹. El conjunt, segons l'autor, està format per l'església catedralícia de Santa Maria, el baptisteri de Sant Miquel i la capella auxiliar o funerària de Sant Pere¹⁰, sense especificar-ne la cronologia. L'aparell avui visible correspon bàsicament al període romànic¹¹.

De tot plegat, i amb les dades actualment disponibles, es pot inferir que del total del conjunt de Sant Pere l'única església que es pot considerar tardoantiga és la descoberta sota l'espai de Santa Maria¹². Aquesta afirmació es sustenta en les dades aportades per les excavacions més recents¹³, que no només han ofert una periodització de caràcter general al jaciment¹⁴, sinó que també han posat al descobert un edifici amb diferents fases constructives dins del període tardoantic. La primera d'aquestes fases correspon a un moment de finals del segle IV o principis del V, i es documenten una sèrie d'àmbits o habitacions rectangulars a l'interior de les quals s'hi varen realitzar enterraments de lloses i *tegulae*¹⁵. A. Moro i F. Tuset no dubten a atribuir una funcionalitat funerària a aquests àmbits i els posen en paral·lel amb els aparells recentment a Tarragona, dins el conjunt paleocristià d'Eroski¹⁶. La segona fase comporta la realització d'una nova edificació que substitueix els àmbits funeraris anteriorment descrits¹⁷. Aquesta construcció, de planta rectangular¹⁸, conserva un paviment de mosaic¹⁹ (que actualment es pot veure davant de l'església de Santa Maria) i té una absidiola al mur nord amb tres enterraments que deixen entreveure el seu ús funerari²⁰; no s'indica cap cronologia per a aquesta fase²¹. Durant un tercer moment, també de cronologia indeterminada²², es basteix una nova edificació ocupant el mateix espai, edifici d'una sola nau amb contraforts del qual no s'ha pogut determinar la totalitat de la planta²³. La quarta i última fase dins de la tardoantiguitat comporta la construcció d'un edifici de tres naus amb capçalera tripartita, pavimentat amb *opus signinum*²⁴; els arqueòlegs responsables de les excavacions relacionen aquesta construcció amb l'últim conjunt del bisbat d'Egara²⁵.

Un comentari apart mereix l'església de Sant Miquel, considerada tradicionalment com el baptisteri del conjunt²⁶. Les últimes intervencions han posat al descobert un ús funerari per a aquest edifici²⁷, ús que ja havia intuït G. Borràs l'any 1984²⁸, i extrem que fa pensar en un

edifici de tipus martirial²⁹, deixant, per tant, en quarentena el possible ús baptismal que fins ara se li havia assignat. Per altra banda, es té documentat un baptisteri a l'angle sud-est de l'església recentment excavada³⁰, baptisteri que devia ser independent de l'edifici de Sant Miquel³¹.

Després d'un període de temps que ens és del tot desconegut, cap el 874, com a mínim, el conjunt de les esglésies de Sant Pere, de forma total o parcial, devia tornar a estar en funcionament, tal i com ho mostra la jurisdicció que exercia sobre elles un presbíter que s'havia independitzat del bisbe de Barcelona³². A partir dels grafitis d'una ara d'altar datables dins del segle IX³³, sembla força segur que en aquest moment va haver-hi una reconstrucció del conjunt a càrrec dels personatges que apareixen en aquest document paleogràfic. El bisbat anterior a la conquesta musulmana, però, no es va tornar a recuperar.

1- JUNYENT, 1955-56: 79-96.

2- Puig i Cadafalch realitzà excavacions durant el primer quart del segle XX -PUIG I CADAFAALCH, 1915-20: 747-751; ID., 1927-31c: 138-140; ID., 1936; ID., 1948-, mentre que Serra Ràfols va intervenir sobre el jaciment l'any 1947 -SERRA RÀFOLS - FORTUNY, 1949-.

3- MORO, 1987: 42-54.

4- Simposi celebrat a Terrassa durant els dies 20, 21 i 22 de novembre de 1991 -VVAA, 1992b-.

5- El treball que millor sintetitza totes les intervencions dutes a terme sobre el conjunt de Terrassa fins l'any 1991 és a càrrec de CARBONELL, 1992: 11-16. El recull bibliogràfic més complert sobre les esglésies de Sant Pere a MARTÍ, 1992: 68, nota 2.

6- JUNYENT, 1955-56: 79.

7- Nebridi, primer bisbe conegut d'Egara, signa les actes del Concili Tarraconense celebrat el 516 -*Conc. Tarrac.*, lín. 157-159, p. 281; vegeu també VILELLA, en curs-. De totes maneres, és probable que amb anterioritat, l'any 465, Ireneu fos ordenat bisbe a Terrassa -VILELLA, en curs-. Els principals arguments de la tendència "medievalista" i la tendència "tardoantiga" es troben recollits, junt amb els seus defensors, a CARBONELL, 1992: 13-14. També a MARTÍ, 1992: 68, nota 6.

8- MORO - RIGO - TUSET, 1996a: 17-18; EID., 1996b: 221-224; MORO - TUSET, 1997: 12-14.

9- JUNYENT, 1955-56: 79.

10- *Ibid.*: 91. Junyent estableix paral·lels entre el conjunt de Terrassa i altres centres episcopals tardoantics com els de Parenzo i Grado.

11- JUNYENT, 1955-56: 95.

12- MORO - TUSET, 1997: 13.

13- Vegeu nota 8.

14- Efectivament, de manera provisional i en les excavacions realitzades en un sector localitzat del conjunt, els arqueòlegs han identificat tres fases constructives: una de mitjan segle V, una dins de la segona meitat del segle V, i una tercera contemporània o posterior a mitjan segle VI -MORO - RIGO - TUSET, 1996a: 17-18; EID., 1996b: 222-.

15- MORO - TUSET, 1997: 12-13.

16- Vegeu l'apartat corresponent.

17- MORO - TUSET, 1997: 13.

18- *Ibid.*: 13.

19- *Ibid.*: 13.

20- *Ibid.*: 13.

21- *Ibid.*: 13.

22- *Ibid.*: 13.

23- *Ibid.*: 13.

24- *Ibid.*: 13.

25- *Ibid.*: 13.

26- JUNYENT, 1955-56: 91. E. Carbonell té l'encert de destacar que la piscina octogonal de Sant Miquel és un disseny de Puig i Cadafalch, aprofitant elements de les diferents intervencions arqueològiques realitzades per ell mateix -CARBONELL, 1992: 13-.

27- MORO - TUSET, 1997: 13.

28- CARBONELL, 1992: 14.

29- MORO - TUSET, 1997: 13. Un estudi tipològic i evolutiu centrat en la cripta de Sant Miquel, que

conclou que es tracta d'un edifici martirial, a: CASANOVAS - GARCIA - POVILL, 1992: 85-90.

30- Vegeu nota 8.

31- PALOL, 1994b: 64; GODOY, 1995: 217.

32- JUNYENT, 1955-56: 93. Junyent creu que aquest prevere tenia la pretensió de restaurar el bisbat d'Egara.

33- JUNYENT, 1955-56: 94.

II.1.1.c- AVSO (Vic):

15-Catedral episcopal

Vic (Osona).

DOCUMENTACIÓ:

-Fonts: Inexistents.

-Estudis: JUNYENT, 1976: 32, 33, 437; PAGÈS - PLADEVALL, 1984: 96-98.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

Del complex episcopal de l'antiga ciutat d'Auso, avui per avui no se'n coneix cap resta arqueològica. La hipòtesi més versemblant sobre el seu emplaçament és la quina defensa la seva situació en el mateix lloc on des del segle X es documenta la capella de Sant Sadurní¹, tot i que altres autors defensen la seva ubicació al costat mateix del temple romà².

La total manca de notícies que es té sobre arqueologia cristiana de l'Antiguitat Tardana a Vic, no ha de fer dubtar de l'existència d'una catedral o conjunt catedralici paleocristià i visigot en una ciutat com Auso, on la presència d'una seu episcopal està àmpliament documentada, des de principis del segle VI³.

1- PAGÈS - PLADEVALL, 1984: 96. Vegeu l'estudi corresponent a l'església de Sant Sadurní de Vic.

2- JUNYENT, 1976: 32-33.

3- La primera notícia de la seu de Vic la proporciona el concili de *Tarraco* celebrat l'any 516, on apareix *Cinidius in Christi nomine episcopus Ausonitanae ciuitatis* -*Conc. Tarrac.*, l. 155, p. 281-.

16-Sant Sadurní***

Vic (Osona, 33), intramurs de la ciutat romana.

DOCUMENTACIÓ:

-Fonts: Inexistents.

-Estudis: JUNYENT, 1972-74: 316-320.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

Davant de l'eloqüent manca de dades sobre la topografia cristiana antiga de la ciutat de Vic, E. Junyent va proposar en el seu dia la identificació de l'actual temple parroquial de Sant Sadurní amb la primera catedral¹.

Efectivament, és possible que l'església Sant Sadurní, situada a la part alta de la ciutat, just al costat del temple romà², hagués estat construïda en el seu origen per desenvolupar la funció de catedral, però mancava una excavació arqueològica al subsòl del temple per confirmar la presència

d'una església tardoantiga.

1- JUNYENT, 1972-74: 316-320.

2- Els treballs més recents sobre el temple romà de Vic a: *AIAC*, 1: 173-174. El temple romà altimperial fou convertit en el castell dels Montcada durant l'Edat Mitjana, sense que s'hi hagi identificat cap construcció corresponent a un hipotètic temple cristià.

II.1.2- Altres nuclis de població

II.1.2.a- *BAETVLO* (Badalona):

17-Santa Maria*

Badalona (Barcelonès), intramurs de la ciutat romana.

DOCUMENTACIÓ:

-Fonts: Inexistent.

-Estudis: ROSÀS, 1992a: 24-25; ID., 1992b: 137-141.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

Durant les diverses intervencions arqueològiques dutes a terme dins el nucli urbà de la ciutat de Badalona¹, no s'ha identificat cap estructura susceptible de ser associada amb un temple cristià tardoantic. En canvi, sí que s'han documentat nombroses tombes tardorromanes envoltant l'actual temple de Santa Maria², documentat des de l'alta Edat Mitjana³ i a l'interior del qual es poden observar els vestigis del pòdium d'un temple pagà⁴. També és destacable la troballa d'un fragment de marbre blanc decorat, baix imperial, que per la seva forma i decoració podia haver servit de cancell de l'església primitiva⁵.

Per tant, i amb les dades disponibles, és possible proposar la hipotètica ubicació d'un petit temple cristià a la zona ocupada per l'església de Santa Maria.

1- Un resum de totes aquestes intervencions es pot trobar a *AIAC*, 1: 113-125.

2- A les escales de Santa Maria es trobaren *tegulae* reaprofitades amb les marques "P" i "X" -ROSÀS, 1992: 24-.

3- ROSÀS, 1992a: 24.

4- *Ibid.*: 24; ID., 1992b: 137.

5- Aquest fragment es va trobar encastrat en una pilastra de la rectoria. Al seu anvers hi figura una inscripció sepulcral medieval -ROSÀS, 1992b: 139-.

18-Sant Salvador de Can Peixau***

Badalona (Barcelonès), extramurs de la ciutat romana.

DOCUMENTACIÓ:

-Fonts: Inexistents.

-Estudis: ROSÀS, 1992a: 24-25; ID., 1992b: 141-142

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

Avui desapareguda, Sant Salvador era l'església de l'antic casal de Can Peixau¹.

A mitjan aquest segle s'hi practicaren excavacions arqueològiques que deixaren al descobert les estructures d'un temple anterior a Sant Salvador, de cronologia indeterminada². Tot i que les excavacions es realitzaren sense metodologia estratigràfica, que mai se'n han publicat els resultats i que les restes excavades no s'han conservat, el fet que aquest temple s'ubiqui en el mateix emplaçament d'una vil.la romana³ i que a les seves immediacions s'hagi localitzat un fragment de sarcòfag cristià⁴, fa factible la possibilitat que a Can Peixau s'hi hagués construït una església en època tardoantiga, església que en el seu origen podia haver estat la capella privada de la vil.la romana documentada.

1- ROSÀS, 1992b: 141.

2- *Ibid.*: 141.

3- ID., 1992a: 24.

4- *Ibid.*: 24.

II.1.2.b- *ILVRO* (Mataró):

19-Santa Maria*

Mataró (Maresme).

DOCUMENTACIÓ:

-Fonts: Inexistents.

-Estudis: RIBAS, 1952: 83-84; JÁRREGA, 1997: 72-73.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

La localització de diverses tombes tardoantigues -una d'elles amb coberta d'*opus signinum* i amb crismó, datable dins dels segles V-VI¹- indiquen l'existència d'una àrea sepulcral que, donada la cronologia i l'aparició d'un símbol inequívocament cristià, molt possiblement es devia organitzar entorn un temple del qual no en coneixem cap dada fins ben entrat el segle XI².

D'altra banda, l'actual Santa Maria, entorn de la qual s'organitza la necròpolis paleocristiana esmentada³, conservava, enclastada a la paret de la sacristia, una imposta amb una creu esculpida en un dels seus costats i amb part d'un capitell d'ordre compost, element escultòric que Ribas data dins del segle V⁴.

Aquests indicis fan que des d'aquest treball compartim l'opinió de Járrega sobre l'existència d'una àrea funerària que es devia situar al voltant d'un temple paleocristià, precedent de l'actual església de Santa Maria⁵.

1- JÁRREGA, 1997: 72. Es coneixen altres paral.lels de símbols cristians decorant la cobertura d'*opus signinum* d'una tomba, el més proper dels quals es troba a Santa Magdalena (o Santa Margarida II) d'Empúries, on en diverses tombes apareixen creus en relleu, datables als voltants del segle VI -ALMAGRO-PALOL, 1962: 39- i a la basílica de la Neàpolis emporitana -vegeu l'estudi corresponent dins d'aquest treball-

. També se'n coneixen exemples a l'Hospital Militar de Roses, a l'Almoina de València i a la basílica de Son Fornells a Menorca -NOLLA ET ALII, 1997: 234-.

2- Cf. GRAUPERA, 1992: 493.

3- D'aquesta necròpolis se'n coneixen tres àrees diferents a partir de les obres d'infraestructura realitzades a la ciutat moderna -cf. JÁRREGA, 1997: 73-.

4- RIBAS, 1952: 83-84. Actualment aquest fragment escultòric es conserva al Museu de Mataró, ja que Puig i Cadafalch el va rescatar amb motiu d'unes obres de remodelació efectuades a Santa Maria -RIBAS, 1952: 84-.

5- JÁRREGA, 1997: 72.

20-Sant Martí de Mata***

Mataró (Maresme).

DOCUMENTACIÓ:

-Fonts: IRC I, 123, 124.

-Estudis: RIBAS, 1955: 308; PREVOSTI, 1981: 483-489.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

El temple preromànic de Sant Martí de Mata (documentat com a mínim a partir de l'any 878¹) conté, en el seu subsòl, nombroses restes romanes alt i baiximperials².

Entre aquestes restes, moltes d'elles conegudes a partir de les excavacions efectuades al voltant del 1955 a l'interior de la capella³, destaquen les d'època tardorromana⁴, i especialment quatre fragments de làpides tardoantigues de marbre blanc⁵, una dels quals portava inscrita la paraula SACNTOR⁶ i una segona el text fragmentat (...)MADS(...) ⁷. El formulari d'aquests fragments epigràfics fa pensar als autors del seu estudi que es tracta de part d'un formulari corresponent a una deposició de relíquies, i per tant, relacionat amb la dedicació d'una església, amb una cronologia de la segona meitat del segle VII⁸.

Durant les excavacions de Ribas també es va documentar un massís de formigó contornejat per blocs de pedra escairats, que M. Prevosti creu poder identificar amb la base d'una taula d'altar⁹.

Tot plegat, sumat a l'aparició de tombes de cronologia baiximperial i visigòtica al voltant de la capella de Sant Martí¹⁰, sembla estar indicant la probable presència d'un temple cristià tardoantic per sota de l'actual¹¹.

1- PREVOSTI, 1981: 484. En el treball de Prevosti es cita tota la bibliografia existent per a Sant Martí de Mata.

2- *Ibid.*: 484.

3- RIBAS, 1955: 308.

4- Els materials d'època tardorromana han estat estudiats principalment per: ALBERT, 1973: 24.

5- PREVOSTI, 1981: 485.

6- IRC I, 124. Segons FABRE - MAYER - RODÀ, 1984: 166, el text, un cop restituit, podria ser el següent: (TVMVLV)MADS(EPVLCRA SANCTORVM).

7- IRC I, 123.

8- FABRE - MAYER - RODÀ, 1984: 167-168; EID., 1983: 77.

9- PREVOSTI, 1981: 485. Ni Ribas ni Prevosti aporten dada cronològica per justificar la hipòtesi de la base d'una taula d'altar.

10- PREVOSTI, 1981: 488.

11- Tal i com opina M. Prevosti: "*Creiem, doncs, que en una vil·la que data, almenys, de l'Alt Imperi, s'hi devia bastir, durant el Baix Imperi, un temple paleocristià. Al voltant del temple hi havia una zona de necròpolis.*"

La capella, que inicialment només devia ser la basílica privada d'una vil. la de certa importància, es va convertir en un lloc de culte especialment venerat a la comarca. I per tant, aquest ha perdurat fins als nostres dies, dedicat a Sant Martí. És possible que aquesta importància del lloc tingui el seu motiu en la situació del temple al costat d'un lloc de pas (via o camí), com indica també el fet que hi hagi necròpolis." -PREVOSTI, 1981: 488-489-.

II.1.2.c- *CASTRVM OCTAVIANVM?* (Sant Cugat del Vallès):

Dins el recinte de l'actual monestir de Sant Cugat, durant el Baix Imperi s'hi va aixecar una fortificació quadrangular de 40 x 40 m i de potència considerable segons es desprèn de les diverses excavacions efectuades al llarg d'aquest segle¹.

Aquesta fortificació, des del moment de la seva descoberta, s'ha posat en relació amb el *Castrum Octavianum* que pretesament es devia haver fundat en època romana, tot i que recentment ha quedat demostrat que aquesta denominació és una creació d'època medieval³ extrem que desmenteix que en aquest lloc s'hi ubiqués una antiga fortificació pretesament aixecada per iniciativa d'Octavi August⁴.

De la mateixa manera es va posar en relació el *Castrum Octavianum* amb el lloc de martiri de Sant Cugat⁵, tot i que en les actes de la seva *passio* no hi apareix documentat cap *castrum*⁶. De tot plegat n'ha sorgit la fins avui acceptada confluència entre el monestir de Sant Cugat, l'indret on fou martiritzat Sant Cugat o Cucufat i el *Castrum Octavianum*, confluència en la qual ja no hi té cabuda el *Castrum Octavianum*, tot i que casualment la documentació arqueològica ens mostri una fortificació d'època romana com a estructura precedent del monestir. Els dos elements confluents que resten, és a dir, el lloc d'execució de Cugat i l'evidència física d'un monestir documentat des d'època medieval sota l'advocació d'aquest màrtir, semblen tenir molts elements a favor ja que, en primer lloc, la ubicació del monestir de Sant Cugat versemblantment podria trobar-se en l'*octabo miliario*⁷ que assenyala la *passio* de Cugat; i, en segon lloc, sota el claustre del monestir s'hi han localitzat les restes d'una edificació cristiana d'època tardoantiga, fet que reforça encara més una continuïtat de culte que devia tenir els seus orígens en la *memoria* o *martyrium*⁸ edificat per retre culte al màrtir Cugat.

1- Cf. ARTIGUES ET ALII, 1996-97: 1091-1095; EID., 1997: 101-105 i 110 (planimetria). La construcció d'aquesta fortificació durant el Baix Imperi, es troba dins el mateix context històric i cronològic que la construcció o reforç d'altres defenses de la *Tarraconensis* com les muralles de Sant Martí d'Empúries - NOLLA - SAGRERA, 1995: 13 (vegeu també la nota 11 del capítol *Emporion (L'Escala)*- les muralles de Barcelona -JÁRREGA, 1991: 326-335- o les muralles de Girona -NOLLA, 1987: 86-. Per contra, no existeix cap paral·lel tipològic a la *Tarraconensis* pel que fa a la seva forma i a les seves dimensions.

3- El cenobi d'Octavià es designa *castrum* per primer cop l'any 1120 -RIUS, 1945-47: 849-, fet que respondria a una fórmula jurídica creada per la mateixa abadia per tal d'erigir-se en castell termenat - ARTIGUES ET ALII, 1996-97: 1084-1085; EID., 1997: 104- o dit d'una altra manera, el *Castrum Octavianum* no va ser res més que l'expressió dels drets i jurisdiccions castrals que el monestir va exercir a partir del segle XII i fins al tardofeudalisme.- ARTIGUES ET ALII, 1997b: 24-.

4- EID., 1997a: 104-105.

5- Segons ARTIGUES ET ALII, 1997b: 21, es possible que durant l'Alta Edat Mitjana el bisbe de Barcelona Frodoí, inventor del cos de Santa Eulàlia, estigués implicat en l'associació de Sant Cugat al lloc d'Octavià -el cenobi era possessió de l'episcopat de Barcelona-, dins del context d'una estratègia per recrear els cultes anteriors al domini musulmà.

6- En la *passio* de Cugat només s'indica que aquest va ser martiritzat fora de la ciutat de Barcelona: *ad locum hunc Obtiano, quod situm est a ciuitate octabo miliario -Passio Cucufatis, XII, 3-5-*. Aureli Prudenci es refereix parcament a Cugat o Cucufat i l'ubica a Barcelona: *Barchinon claro Cucufate freta/ suget-PRVDENTIVS, Peristeph., 4, 34-35.*

7- *Passio Cucufatis*, 12, 4.

8- Vegeu l'estudi corresponent.

21-Basilica del claustre del monestir de Sant Cugat

Sant Cugat del Vallès (Vallès Occidental).

DOCUMENTACIÓ:

-Fonts: Inexistents.

-Estudis: ANÒNIM, 1927-1931: 192-196; LANTIER, 1933: 341-347; ALMAGRO - SERRA-RÀFOLS - COLOMINAS, 1945: 175-177; PALOL, 1950: 9; BOSCH-GIMPERA - SERRA-RÀFOLS, 1964-1965: 307-323; BARRAL, 1974: 891-928; GODOY, 1995: 207-212; ARTIGUES ET ALII, 1996-97: 1081-1115; EID., 1997: 99-119; EID., 1997b: 15-76.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

Les primeres intervencions arqueològiques dutes a terme al monestir de Sant Cugat daten dels anys 30 del present segle i les dugueren a terme P. Bosch Gimpera i J. de C. Serra-Ràfols¹. La guerra civil va interrompre els treballs d'excavació i va obligar a colgar de nou les restes exhumades -excepte l'absis del temple cristià tardoantic que es consolidà i es deixà al descobert²-. D'aquests treballs realitzats durant el primer terç de segle, se'n publicaren, de forma molt abreujada, els principals resultats³ i alguns estudis interpretatius posteriors⁴, així com estudis aïllats sobre temes més o menys monogràfics com podien ser les restes dels cancells recuperats durant aquelles primeres excavacions⁵.

Durant els anys 1971-1973 es desenvoluparen de nou excavacions arqueològiques dins l'espai del monestir de Sant Cugat, però els resultats científics d'aquesta etapa romanen inèdits⁶.

No és fins els anys 1993-94⁷ que amb motiu d'unes obres de consolidació es fa un plantejament seriós de reexcavar i estudiar en la seva totalitat les restes del subsòl del monestir i llur relació amb les estructures edificades posteriorment⁸, que en la seva majoria són les que han arribat fins al nostres dies conformant el conjunt del monestir. Els resultats d'aquests treballs, que han contemplat també la reinterpretació de les excavacions dutes a terme amb anterioritat⁹, es poden sintetitzar de la manera que continua.

En total ha estat possible documentar un edifici cultural que es construeix a partir de mitjan segle V¹⁰ dins del perímetre d'una fortificació baix imperial¹¹. Junt a aquest temple, i fora del perímetre de la fortificació baix imperial, es construeixen unes estructures a les quals no es pot atribuir cap funció segura¹², tot i que no han faltat hipòtesis que hi situaven un cenobi visigòtic¹³.

En un primer moment l'edifici cultural el conformava una aula rectangular destinada a usos funeraris¹⁴, amb una cambra annexa, també sepulcral, ubicada a l'angle Nord de la nau principal¹⁵. Dins d'aquesta cambra s'hi documenten dues tombes fetes d'obra¹⁶, una de les quals estava completament buida en el moment de la seva excavació, mentre que la segona encara conservava l'esquelet¹⁷.

Amb posterioritat s'afegeix un absis al costat NE de l'aula¹⁸ i es compartimenta l'espai intern de l'edifici que en resulta conformant dos àmbits o naus laterals i un estret passadís central que condueix cap al presbiteri¹⁹. No es disposa de material arqueològic per datar aquesta segona fase, per la qual cosa l'absis ha estat l'element decisiu a l'hora d'intentar fer una aproximació cronològica: els paral·lels tipològics situen l'absis dins d'un moment visigòtic²⁰, tal i com també opinaren en el seu moment els arqueòlegs que excavaren l'estructura²¹ i com opinen

també els investigadors que han estudiat l'estructura amb posterioritat²².

Durant la tercera fase de remodelació es produeix el desmantellament dels àmbits laterals i del passadís central de la segona fase²³, de manera que la nau es transforma en un espai únic, el qual és pavimentat amb *opus signinum*²⁴. L'habitació de l'angle N de l'edifici continua amb la seva funció de cambra funerària²⁵. No existeix cap indicatiu cronològic segur que permeti datar aquesta tercera fase²⁶.

En referència als moments finals de l'edifici, només es disposa d'una breu notícia aportada per les excavacions dels anys 30 segons les quals suposadament va aparèixer un nivell d'incendi que cobria les estructures datades en època visigòtica²⁷, nivell que en aquells anys es va excavar en la seva totalitat i del qual, per tant, no es possible extreure'n cap més referència que pugui aclarir com i quan es produeix l'abandonament de la basílica.

Fora de l'espai de la basílica s'han localitzat altres tombes, 45 en total²⁸, que conformaven una necròpolis que en cap cas s'estenia més enllà del perímetre de la fortalesa baix-imperial, fet que obliga a pensar que aquesta fortalesa, en un moment indeterminat però posterior a la seva construcció, adquirí un paper de delimitadora de l'espai funerari.

Referent a la possibilitat que la basílica que hem descrit fos el *martyrium* de Sant Cugat, s'ha de remarcar que al llarg de les excavacions i investigacions dutes a terme fins ara, no ha estat possible localitzar cap element ni epigràfic ni de cap altre tipus que doni força a aquesta hipòtesi, tot i que com s'ha comentat amb anterioritat²⁹, la ubicació d'aquest edifici de culte antic podria correspondre perfectament a l'*octabo miliario* de Barcelona de què es parla en la *passio* de Sant Cugat³⁰; a més, recordem-ho, a partir d'època altmedieval els documents escrits es refereixen al monestir construït per sobre de la basílica tardoantiga com a un cenobi sota l'advocació dels sants Cugat i Fèlix³¹. Per tant, existeix alguna possibilitat que l'advocació anterior fos la mateixa. La confirmació d'aquest extrem només ens permetria suposar que durant l'Antiguitat Tardana va existir en aquest indret una església-documentada arqueològicament-sota l'advocació de Cugat -potser també Fèlix?-, però la possibilitat que ens trobem davant del lloc on va ser martiritzat i enterrat Cugat roman, ara per ara, dins del terreny de les hipòtesis pendents de ser demostrades.

1- ANÒNIM, 1927-1931: 192-196.

2- ARTIGUES ET ALII, 1997: 99.

3- ALMAGRO - SERRA-RÀFOLS - COLOMINAS, 1945: 175-177; BOSCH-GIMPERA - SERRA-RÀFOLS, 1964-1965: 307-323.

4- BARRAL, 1974: 891-928.

5- PALOL, 1950: 9. Les característiques estilístiques dels cancells de Sant Cugat són, segons Palol, paral·lelitzables amb altres peces aparegudes a la Garriga i a Girona -PALOL, 1950: 9-.

6- ANÒNIM, 1971: 133.

7- Durant l'any 1990 es varen realitzar tota una sèrie de sondeigs que romanen inèdits -ARTIGUES ET ALII, 1996-97: 1083-.

8- *Ibid.*: 1081-1115; EID, 1997: 99-119.

9- Cf. ANÒNIM, 1927-1931: 192-196; ALMAGRO - SERRA-RÀFOLS - COLOMINAS, 1945: 175-177; BOSCH-GIMPERA - SERRA-RÀFOLS, 1964-1965: 307-323.

10- Els autors del treball més recent recolzen aquesta datació en la presència de ceràmiques TSCD (Hayes 59), TSCC tardana (Hayes 82A) i fragments d'àmfora oriental Keay LIV i LIII, material localitzat dins de dues sitges anteriors als murs de l'aula -ARTIGUES ET ALII, 1997: 105-107-.

11- *Ibid.*: 105. Vegeu també les referències a aquesta fortificació en l'apartat *Castrum Octavianum* (Sant Cugat del Vallès).

12- ARTIGUES ET ALII, 1997: 109.

13- Aquestes estructures estaven molt arrasades i a més es varen excavar en la seva totalitat durant els anys trenta, fet que no ha permès als arqueòlegs que han investigat recentment el jaciment poder treure més conclusions entorn d'aquestes estructures -ARTIGUES ET ALII, 1997: 105, 116-.

14- *Ibid.*: 105. Dins d'aquesta aula s'hi han localitzat diverses tombes adosades en paral·lel als murs de la construcció; són tombes de *tegulae* a doble vessant recobertes amb *opus signinum*, de les quals n'existeixen paral·lels pròxims en l'espai i en el temps, -vegeu nota I de l'estudi sobre l'església de Santa Maria de Mataró.

15- ARTIGUES ET ALII, 1996-97: 1097; EID., 1997: 105.

16- *Ibid.*: 106.

17- *Ibid.*: 106.

18- Es tracta d'un absis de planta interior de ferradura i exterior pentagonal -ARTIGUES ET ALII, 1997: 107-.

19- *Ibid.*: 107.

20- *Ibid.*: 108, citen com a paral·lels, però amb moltes reserves, l'absis del temple de l'amfiteatre de Tarragona i l'absis de Santa Maria de Cornellà. L'únic paral·lel fiable a què es fa referència és l'absis de Sant Miquel de Terrassa, tot i que no existeix encara cap datació concreta per aquesta estructura -MORO - RIGO -TUSET, 1996a: 17-18; EID., 1996b: 221-224-.

21- LANTIER, 1933: 341; BOSCH-GIMPERA - SERRA-RÀFOLS, 1964-65: 313.

22- PALOL, 1967: 44; BARRAL, 1974: 906.

23- ARTIGUES ET ALII, 1997: 108.

24- *Ibid.*: 108.

25- La continuïtat de la funció sepulcral d'aquesta habitació s'ha determinat a partir de la presència d'una tomba de *tegulae* sobreposada a una de les tombes documentades durant la primera fase de construcció de l'habitació -ARTIGUES ET ALII, 1997: 108-.

26- *Ibid.*: 108.

27- BOSCH-GIMPERA - SERRA-RÀFOLS, 1964-65: 315.

28- En cap de les tombes s'hi ha localitzat aixovar; 44 eren de *tegulae* i la que resta estava construïda amb lloses -ARTIGUES ET ALII, 1997: 109-.

29- Vegeu l'apartat "*Castrum Octavianum?* (Sant Cugat del Vallès)".

30- Efectivament, en un fragment de la *Passio* es llegeix: *ad locum hunc Obtiano, quod situm est a ciuitate octabo miliario -Passio Cucufatis*, 12, 3-5-.

31- Existeix documentació del segle IX que indica que el cenobi d'Octavià estava sota l'advocació dels sants Cugat i Fèlix; posteriorment desapareix el nom de Fèlix -ARTIGUES ET ALII, 1997: 116; EID., 1997b: 16- omissió que s'ha mantingut fins al present. Per veure l'evolució medieval i postmedieval del monestir, cf: EID., 1996-97: 1081-1082 i especialment: EID., 1997b: 41-47.

II.1.2.d- SIGARRA (Prats de Rei):

No existeixen evidències d'edilícia cristiana tardoantiga en aquest nucli de població.

II.1.3.- Edilícia rural aïllada i altera

22-Basilica de Cornellà

Cornellà de Llobregat (Baix Llobregat).

DOCUMENTACIÓ:

-Fonts: Inexistents.

-Estudis: PUIGH I CADAFALECH, 1927-31b: 136-138; BOSCH I GIMPERA, 1980: 109; PAGÈS, 1983: 66-82.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

Amb motiu d'unes obres realitzades l'any 1928 a la Casa de la Vila de Cornellà i davant la troballa d'elements arquitectònics antics integrats i amagats dins de parets modernes¹, el

consistori decidí realitzar una excavació arqueològica per determinar l'abast del jaciment². Tal i com demostra M. Pagès, sembla que només es realitzà una intervenció d'urgència³, fet que explica la poca proliferació de bibliografia entorn el jaciment⁴.

A partir dels treballs arqueològics realitzats, l'abast dels quals com ja s'ha dit es desconeixen, Puig i Cadafalch va publicar la planta d'una basílica que no va dubtar a catalogar com a visigòtica⁵. Tots els elements que es varen poder recuperar o documentar, i que a continuació s'analitzaran, sembla ser que possiblement així ho indiquin encara que, com es podrà veure, totes les dades presenten una marcada ambigüitat.

Les restes més identificatives de l'anomenada basílica visigòtica de Cornellà són les dues columnes que encara avui es poden veure a l'entrada de l'ajuntament. Aparegudes i conservades *in situ*, disposen de capitells que a partir de la seva tipologia i decoració es poden datar en el segle X⁶. Aquests elements arquitectònics devien sustentar l'arc triomfal de la basílica visigòtica⁷ i corresponen a l'última etapa de l'edifici, que devia ser enderrocada per construir una nova basílica d'estil romànic, amb funcions parroquials⁸, en un emplaçament molt pròxim⁹. Les funcions parroquials de la nova església romànica fan suposar que l'antiga basílica visigòtica també les havia tingut, hipòtesi que, segons M. Pagès, dona sentit a la presència de columnes d'estil califal¹⁰ sustentant l'arc de triomf, molt probablement provinents del mateix taller que les columnes de la basílica romànica del monestir de Ripoll¹¹.

A partir de la planta proporcionada per Puig i Cadafalch¹² és possible observar un edifici d'una sola nau quadrangular, amb un absis poligonal de cinc cares¹³. Les mesures de la nau són de 9 x 12,5 m¹⁴ i les parets tenen un gruix mig de 50 cm¹⁵. L'aparell dels murs és a base de filades horitzontals de carreus petits i ben tallats, assentats amb morter de calç¹⁶. Destaca la presència d'una extensa necròpolis tardoantiga formada per tombes de *tegulae* apareguda als voltants de l'edifici basilical¹⁷ i l'aparició d'un mosaic per sobre d'una d'aquestes tombes¹⁸, mosaic del qual malauradament no es disposa de cap més informació relativa a les circumstàncies de la seva troballa¹⁹, fet que impossibilita inferir quina fou la seva relació amb la basílica.

M. Pagès data la basílica de Cornellà entre els segles VI i VII però, com la mateixa autora reconeix, la informació proporcionada per la intervenció anterior a la guerra civil no aporta suficients dades per establir aquesta cronologia com a absolutament segura²⁰. De totes maneres, la planta del temple proposada per Puig i Cadafalch a partir de les restes excavades ha estat acceptada pels investigadors posteriors i avui ningú no dubta que ens trobem davant una estructura corresponent a una església (l'aparició de les columnes de l'arc triomfal *in situ* ha estat un element determinant per a l'èxit d'aquesta acceptació). Tot i així no queda fixada de forma segura la seva cronologia, encara que són molts els investigadors que es decanten per classificar com a visigòtica aquesta basílica.

1- PAGÈS, 1983:66.

2- Cal remarcar la lloable actitud que va tenir l'Ajuntament de Cornellà de Llobregat davant l'aparició de restes arqueològiques; aquesta voluntat de preservar el patrimoni, malauradament encara no generalitzada entre molts consistoris catalans, ha permès que avui encara pugui continuar la discussió sobre la basílica de Cornellà a partir dels elements arquitectònics conservats. No s'ha pogut arribar a determinar qui va ser el responsable de les excavacions arqueològiques realitzades a la Casa de la Vila. Es creu que va ser J. Martorell o bé J. Puig i Cadafalch, ambdós de l'Institut d'Estudis Catalans -PAGÈS, 1983: 66-67-. Les possibilitats que fos J. Puig i Cadafalch són més altes, ja que fou ell l'autor dels resultats de les excavacions -PUIG I CADA FALCH: 1927-31 b: 136-138- i qui per primer cop va publicar la planta de la suposada basílica.

3- PAGÈS, 1983: 68.

4- Efectivament, els resultats de l'excavació, publicats per Puig i Cadafalch, només consten de tres pàgines -PUIG I CADA FALCH, 1927-31 b: 136-138-.

5- *Ibid.*: 136-138.

6- Cf. GAILLARD, 1938: 19-20.

7- PAGÈS, 1983: 75.

8- *Ibid.*: 75.

9- Aquesta és la tesi que defensa M. Pagès, a partir de la notícia que entre els anys 1065 i 1095 la nova església parroquial estava en construcció -PAGÈS; 1983: 70, 82-.

10- *Ibid.*: 82.

11- Cf. GAILLARD, 1938: 30.

12- PUIG I CADAFAALCH, 1927-31b: 136-138. M. Pagès ha observat i demostrat que les mesures donades per Puig i Cadafalch no coincideixen amb les proporcions de la planta publicada per ell mateix, concloent que el dibuix es va realitzar a ull, sense escala -PAGÈS, 1983: 72-.

13- Aquest absis és tipològicament similar al de la basílica del claustre del monestir de Sant Cugat del Vallès i al de Sant Pere de Terrassa -mireu nota 19 de la fitxa de la basílica del claustre del monestir de Sant Cugat-.

14- PAGÈS, 1983: 72.

15- *Ibid.*: 72-73.

16- Els únics trams de murs conservats són els corresponents als costats de les columnes -PAGÈS, 1983: 73-.

17- PAGÈS, 1983: 68, nota 6. No es coneix l'extensió real d'aquesta necròpolis ni la situació exacta de les tombes respecte a la basílica. Per la cronologia de les tombes de *tegulae*, cf. nota 5 de l'estudi: *Església i necròpolis de l'Embassament de Sant Antoni* (Tremp, Pallars Jussà, Lleida).

18- Cf.: BARRAL, 1978: 122-124; PAGÈS, 1983: 74-75.

19- El mosaic és de tema floral i X. Barral el data dins del segle IV -BARRAL, 1978: 123-. La poca documentació existent referent a la troballa del mosaic sembla indicar que es va localitzar prop de la basílica però mai no s'assenyala que es trobés dins del temple -PAGÈS, 1983: 74-.

20- PAGÈS, 1983: 74.

23-Sant Hilari***

Abrera (Baix Llobregat).

DOCUMENTACIÓ:

-Fonts: Inexistents.

-Estudis: AINAUD, 1962: 40-43; PAGÈS, 1983: 135-149.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

La petita capella de Sant Hilari és situada en els terrenys del mas del mateix nom, dins del terme municipal d'Abrera¹.

Les restes estructurals del temple que avui es conserva corresponen als segles IX-X², tot i que segons el parer d'alguns autors, existeixen alguns indicis que ens remunten a un origen anterior a la dominació musulmana. J. Ainaud, partint de la base que aquesta església està situada sobre les restes d'una vil·la romana, creu en la possibilitat que ens trobem davant la capella d'aquesta vil·la³. Si a aquest fet s'hi afegeix que, integrades al temple actual, es conserven dues impostes molt probablement d'època visigòtica⁴, no es fa del tot estranya la hipòtesi d'Ainaud.

Per últim, cal comentar la presència d'una cambra o capella rectangular que, segons M. Pagès, ha de ser anterior a l'obra dels segles IX-X⁵ i per tant, aporta un altre element que fa augmentar les possibilitats que els orígens de la capella de Sant Hilari es trobin dins del món tardoantic.

1- PAGÈS, 1983: 136.

2- *Ibid.*: 148.

3- AINAUD, 1962: 43.

4- J. Ainaud proposa una datació del segle VII per aquestes impostes i les compara amb fragments escultòrics de la mateixa cronologia trobats a Sant Pau del Camp (Barcelona) i São Pedro de Balsamaõ (Portugal)

-AINAUD, 1962: 43-. Les impostes visigòtiques de Sant Hilari devien haver estat reemprades en la reforma de la capella efectuada durant els segles IX-X-PAGÈS, 1983: 142-144, 147-148-.

5- *Ibid.*: 138, 148.

24-Santa Margarida del Priorat de Sant Genís de Rocafort

Martorell (Baix Llobregat).

DOCUMENTACIÓ:

-Fonts: Inexistents.

-Estudis: PAGÈS, 1983: 44-63; NAVARRO - MAURI, 1985: 10-12; EID., 1987: 572-579; EID., 1991a: 295-300; EID., 1991b: 53-62; EID., 1992a: 49-73; EID., 1992b: 123-128; EID., 1994a: 341-344; EID., 1994b: 74-76; PALOL, 1994b: 62; GODOY, 1995: 219-223.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

L'església coneguda actualment amb el nom de Santa Margarida del Priorat de Sant Genís de Rocafort va existir des de la seva fundació en un moment de l'Antiguitat Tardana fins a la seva destrucció definitiva l'any 1936¹. L'excavació del jaciment es ve desenvolupant en campanyes anuals des de 1981, campanyes que han servit per posar al descobert la planta d'un temple de tradició paleocristiana anterior a les ruïnes de la construcció romànica, encara avui visibles².

Es tracta d'un edifici orientat lleugerament cap al NE, amb un accés principal al costat sud³, format per una nau rectangular i amb capçalera tripartita⁴, composta per un absis interiorment de ferradura i exteriorment quadrangular, amb dues cambres laterals adossades⁵, molt probablement *sacraria*, dins de les quals s'ha pogut documentar la presència de dues concavitats cúbiques que han estat interpretades com a armariets de possible ús litúrgic⁶. En una d'aquestes cambres s'han trobat restes d'una tomba de *tegulae*⁷, tomba que pel seu emplaçament ha de correspondre a algun personatge destacat.

La llargada total de l'edifici és de 15,25 m, mentre que la nau mesura 9 m d'amplada⁸. Els murs estan construïts en la seva major part a base de pedres irregulars, que en alguns punts es combinen amb *opus spicatum*⁹.

Dos són els paviments documentats: un de morter que cobria tota la superfície de l'església¹⁰, i un segon d'*opus signinum* que cal relacionar amb una reorganització de l'església¹¹. Associant-se al primer paviment s'han documentat les bases fragmentades de dues *stipites* de marbre corresponents al primer altar¹². Amb la col·locació del segon paviment es documenta també la instal·lació d'un basament quadrangular de pedres per al nou altar, situat al mateix emplaçament que l'altar predecessor¹³.

Al mur sud de l'edifici s'adossa un àmbit rectangular i paral·lel a la nau de l'església, que cal situar dins una segona fase constructiva del temple tardoantic¹⁴. Dins d'aquest àmbit o habitació es troba part de la necròpolis tardoantiga que rodeja el temple¹⁵. Aquesta consta de diverses tombes, amb la tipologia pròpia dels segles V-VII: de doble vessant amb túmul de morter¹⁶, de caixa de *tegulae*¹⁷ i de cista¹⁸.

Segons Godoy, i basant-se en la lectura de les estructures que es conserven, hi ha una fase paleocristiana i una fase visigoda dins d'aquesta església¹⁹. També segons la mateixa investigadora, la presència d'un àmbit als peus del temple està assenyalant, molt possiblement, la presència d'un baptisteri²⁰, però fins al moment no existeix cap evidència arqueològica que així ho confirmi. Els arqueòlegs responsables de l'excavació daten la primera església entre els segles V-VI²¹, cronologia que a trets generals concorda amb la de la necròpolis.

- 1- NAVARRO - MAURI, 1992b: 128. Santa Margarida va ser parròquia fins el segle XIX, moment en què passa a ser una ermita de Martorell.
- 2- Referent a la història de la investigació desenvolupada en aquest jaciment, cf. NAVARRO - MAURI, 1992b: 123. Les dades més recents al respecte es poden trobar a: GODOY, 1995: 219-221.
- 3- NAVARRO - MAURI, 1994a: 341.
- 4- EID., 1992b: 125.
- 5- *Ibid.*: 125.
- 6- EID., 1991b: 55; EID., 1992b: 125. Del mateix parer és Godoy -GODOY, 1995: 223-.
- 7- NAVARRO - MAURI, 1992b: 125. Godoy destaca la presència habitual d'inhumacions privilegiades en els *sacraria*, fenomen que es dona també a Santa Margarida -GODOY, 1995: 223-.
- 8- NAVARRO - MAURI, 1992b: 125.
- 9- *Ibid.*: 125.
- 10- *Ibid.*: 125.
- 11- *Ibid.*: 125.
- 12- *Ibid.*: 125.
- 13- *Ibid.*: 125.
- 14- EID., 1994a: 341.
- 15- EID., 1992a: 51.
- 16- *Ibid.*: 61.
- 17- EID., 1992b: 125.
- 18- EID., 1994a: 343.
- 19- GODOY, 1995: 222.
- 20- *Ibid.*: 223. A partir de la suposada identificació d'aquest espai litúrgic, C. Godoy va més enllà i proposa, basant-se en la posterioritat constructiva d'aquest àmbit respecte a la resta de l'edifici de culte, la hipòtesi que Santa Margarida va ser la capella privada d'una vil.la romana important, i que a posteriori, davant la seva conversió a temple parroquial, se li va construir un baptisteri. Aquesta hipòtesi enllaça amb la proposta de X. Barral que havia existit una vil.la anterior a la primera església -BARRAL, 1981: 243-, vil.la que els excavadors no han documentat fins al moment.
- 21- NAVARRO - MAURI, 1994a: 341.

25-Sant Pau de Riu-sec*

Sabadell (Vallès Occidental).

DOCUMENTACIÓ:

-Fonts: Inexistents.

-Estudis: CARBONELL, 1980: 31-40; AIAC, 1: 272; ROIG - ROIG, 1996-97: 1347-1359.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

L'església romànica de Sant Pau de Riu-sec ha estat objecte d'excavacions arqueològiques des de 1979 fins a 1985¹. Aquestes intervencions han posat al descobert diverses estructures corresponents a una àmplia seqüència cronològica dins la qual s'hi inclou una fase tardoantiga², datable en els segles V-VII³, fase que s'associa a una construcció, molt probablement una església, de l'Antiguitat Tardana⁴.

Aquest edifici de cronologia tardoantiga, edificat sobre una vil.la romana⁵, consta d'una nau rectangular⁶, amb capçalera⁷ i alguns murs perimetrals⁸. La capçalera consta d'un àmbit rectangular, centrat per un banc d'obra semicircular de 60 cm de gruix⁹. El paviment, present tant a la nau com a la capçalera de l'edifici, és d'*opus signinum*¹⁰.

Molt probablement, un dels elements més significatius de l'edifici, a falta de qualsevol

rastrer de mobiliari litúrgic, és l'estructura identificada amb la base circular del suport de la taula d'altar¹¹, que s'ubica just al centre de la capçalera¹² i que, segons els arqueòlegs que han realitzat l'estudi, admet una ara en sigma¹³, com la localitzada a l'església propera de Sant Feliuet de Vilamilanys¹⁴.

Sens dubte, un dels factors que més ha de pesar a l'hora de fer una valoració sobre l'ús d'aquest edifici és el seu emplaçament per sota d'una església medieval, amb una capçalera que coincideix plenament amb l'absis romànic posterior¹⁵. Per tant, fent una valoració individual de les restes conservades i situant-les dins del context arqueològic que s'ha descrit, amb molta probabilitat ens trobem davant un temple rural de l'Antiguitat Tardana.

1- ROIG - ROIG, 1996-97: 1347.

2- Correspon a la fase II del jaciment -ROIG - ROIG, 1996-97: 1348-49-.

3- *Ibid.*: 1348, 1352.

4- *Ibid.*: 1348.

5- La vil·la romana abasta una cronologia, de moment encara provisional, entre els segles III-IV -ROIG - ROIG, 1996-97: 1348-; per tant, és bastant probable que encara funcionés en el moment en què es va construir la primera església, tot i que el nivell de circulació de l'església sigui més alt que els paviments de la vil·la -ROIG - ROIG, 1996-97: 1349-.

6- *Ibid.*: 1348.

7- *Ibid.*: 1348.

8- *Ibid.*: 1348.

9- *Ibid.*: 1349. Aquest banc és un *unicum* dins l'arquitectura cristiana de la *Tarraconensis* i d'*Hispania* en general. Tal com assenyalen els autors de l'estudi, només té paral·lels a la zona de Síria i al nord d'Àfrica, tot i que cal pensar que en devien haver existit un gran nombre fets amb fusta, i per tant no conservats -ROIG - ROIG, 1996-97: 1351-52-.

10- Aquest paviment es recolza directament sobre un d'anterior corresponent a la vil·la romana -ROIG - ROIG, 1996-97: 1349.

11- Aquesta base del suport està feta amb *opus signinum* -ROIG - ROIG, 1996-97: 1349-.

12- *Ibid.*: 1349.

13- *Ibid.*: 1352.

14- Vegeu l'estudi corresponent.

15- ROIG - ROIG, 1996-97: 1355, 1357.

26-Església de Sant Menna

Sentmenat (Vallès Occidental).

DOCUMENTACIÓ:

-Fonts: Inexistents.

-Estudis: ROIG - COLL - MOLINA, 1995; EID., 1996-97: 1331-1345.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

L'any 1992, amb motiu d'uns rebaixos efectuats a la rectoria de l'església de Sant Menna¹, es varen localitzar tota una sèrie d'enterraments que varen originar un seguit d'intervencions arqueològiques². Aquestes permeteren documentar una església amb orígens dins del segle V³, molt més antiga que l'actualment visible, formada per l'acumulació de construccions que van des dels segles IX-X⁴ fins als nostres dies⁵.

Les fases constructives establertes per a aquesta església sumen un total de sis, però tan sols

la primera correspon a la tardoantiguitat⁶. A la vegada, aquesta primera fase es divideix en dues sub-fases (IA i IB), però aquestes només són aplicables a la necròpolis que s'origina al voltant del temple⁷.

Segons els arqueòlegs responsables de l'excavació, l'església més antiga de Sentmenat estava formada per una nau rectangular (de 10 x 5 m)⁸ i un absis també rectangular, orientat a l'est (de 3 x 3.25 m)⁹. Al costat nord s'ha documentat una cambra quadrangular annexa¹⁰, que podria ser sensiblement posterior a l'edificació del segle V¹¹. S'ha identificat aquest àmbit amb una sagristia o amb un espai d'ús funerari¹², però atès que no s'ha localitzat cap tomba en el seu interior, potser és més lògica la primera hipòtesi interpretativa.

L'edifici devia anar inicialment pavimentat amb *opus signinum*¹³ i en un moment posterior de cronologia indeterminada es devia substituir per *opus testaceum*¹⁴.

S'ha de dir que durant el transcurs de l'excavació no es va localitzar cap rastre del mobiliari litúrgic, però va ser possible recuperar una ara d'altar que va ser reaprofitada en un pilar del segle XVIII com a cimaci¹⁵. Aquesta ara, datada entre els segles V-XI¹⁶, és feta amb marbre de Carrara i té tota una sèrie d'antropònims grafiats corresponents als segles X-XI¹⁷.

La necròpoli que acompanya a l'església de Sant Menna va associada al moment fundacional de l'edifici¹⁸ i els seus enterraments se situen a l'entorn i dins del temple¹⁹. Aquesta necròpoli, formada per gairebé 60 inhumacions, constava de dues fases, com ja s'ha dit anteriorment. Les tipologies són típiques dins de l'Antiguitat Tardana: per a la fase IA es documenten caixes d'obra i de rajols²⁰ i fosses amb coberta de lloses o *tegulae*²¹; per a la fase IB tombes de lloses a doble vessant²², caixes de lloses²³, caixes de còdols fent muret²⁴ i fosses rectangulars i ovals amb coberta plana de lloses²⁵.

A partir del material arqueològic recuperat durant les excavacions, es data aquest temple a mitjan o finals segle V²⁶. Les evidències arqueològiques són prou diverses i concloents com per admetre la presència segura d'una església tardoantiga a la població de Sentmenat.

1- L'advocació de Sant Menna, que posteriorment ha donat nom a la població de Sentmenat, ja és per ella mateixa prou significativa. A Catalunya, tan sols es coneix una altra església sota l'advocació de Sant Menna: es tracta de Sant Menna de Vilablareix, al Gironès (vegeu l'estudi corresponent)

2- Intervencions que es desenvoluparen des de 1992 fins a 1994 -ROIG - COLL - MOLINA, 1995: 19-.

3- Aquesta església es va identificar, arqueològicament, a partir de les rases de fonamentació localitzades parcialment -ROIG - COLL - MOLINA, 1995: 28-.

4- A aquest moment del preromànic correspon la base d'un imponent campanar de torre -ROIG - COLL - MOLINA, 1995: 60-61-.

5- *Ibid.*: 18.

6- *Ibid.*: 23.

7- Efectivament, la tipologia dels enterraments i les seves relacions estratigràfiques han permès establir aquestes subfases, que en cap cas són extrapolables a la construcció de l'església -ROIG - COLL - MOLINA, 1995: 23-.

8- *Ibid.*: 26.

9- *Ibid.*: 26.

10- *Ibid.*: 26.

11- Cal apuntar la possibilitat que l'aula quadrangular annexa a causa de la seva disposició i unió estructural amb la nau de l'església, ultra la seva pròpia morfologia tingui una datació més tardana dins la mateixa fase -ROIG - COLL - MOLINA, 1995: 30-.

12- *Ibid.*: 103.

13- Aquest paviment no ha estat localitzat *in situ*, sinó que s'ha pogut deduir a partir de la presència de panots d'*opus signinum* dins de les rases corresponents a fases constructives posteriors -ROIG - COLL - MOLINA, 1995: 28-.

14- *Ibid.*: 28.

15- *Ibid.*: 150.

16- *Ibid.*: 103. Aquesta datació tan poc precisa està condicionada per la seva troballa fora de context arqueològic. De totes maneres, la seva factura amb marbre de Carrara pot ser un índex de la seva antiguitat.

17- Ioanes, Guilielmus Pbr, Bonus Filius Pbr, Leopardus Pbr... -ROIG - COLL - MOLINA, 1995: 150-.

18- *Ibid.*: 32. *L'existència d'aquesta necròpoli, coetània a l'església fundacional, sembla indicar l'existència d'un espai cementiri ben definit a redós de l'edifici, de tradició tardorromana eminentment cristiana. Aquest fet ens permet afirmar que l'assimilació, en un únic concepte, de necròpoli i església té lloc ja des de la tardoantiguitat* -ROIG - COLL - MOLINA, 1995: 37.

19- *Ibid.*: 32.

20- *Ibid.*: 32.

21- En aquesta primera fase les cobertes són sempre planes -ROIG - COLL - MOLINA, 1995: 32-.

22- *Ibid.*: 44.

23- *Ibid.*: 44.

24- *Ibid.*: 44.

25- *Ibid.*: 44.

26- *Ibid.*: 26, 58-59. A més, en un punt molt proper a l'església paleocristiana es va localitzar un abocador format únicament per materials d'època tardorromana, datables dins del segle V -ROIG - COLL - MOLINA, 1995: 30-. També es va localitzar material dels segles VII i VIII dins de tres sitges situades a l'interior de l'església -ROIG - COLL - MOLINA, 1995: 31-, troballa que testimonia la pervivència de l'edifici de culte, com a mínim fins a la irrupció musulmana.

27-Can Fonollet***

Les Fonts de Terrassa (Vallès Occidental).

DOCUMENTACIÓ:

-Fonts: Inexistents.

-Estudis: SARDÀ, 1990: 14.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

Durant la realització de les obres de l'autopista Rubí-Terrassa es varen localitzar i excavar restes estructurals d'època baiximperial amb continuïtat fins a l'Edat Mitjana¹.

El breu informe publicat per M. Sardà descriu un conjunt de tres habitacions: una central de planta absidial orientada d'oest a est², una de quadrangular que s'adossa a l'absidial pel seu costat sud i una tercera de planta indeterminada³ que també s'adossa a l'absidial però pel seu cantó nord. Dins de l'absis es va localitzar una inhumació corresponent a un individu adult, i a l'exterior, tocant al mur, una segona inhumació corresponent a un nadó⁴.

A partir d'aquestes dades M. Sardà apunta la hipòtesi que ens trobem davant les restes d'un centre de culte de planta basilical construït reformant part d'una vil·la romana imperial⁵, tot i que com aclareix la mateixa autora, caldria realitzar una excavació en extensió per corroborar aquesta proposta.

No és impossible que, efectivament, a Can Fonollet s'hi hagués construït una estructura dedicada al culte cristià, però les dades aportades per l'excavació parcial del jaciment no són clares ni contundents per reafirmar aquesta hipòtesi, ja que existeixen nombrosos exemples de vil·les romanes amb habitacions absidiades de funcionalitat no religiosa⁶. En referència a les dues tombes localitzades, existeixen també exemples d'inhumacions localitzades en els nivells d'amortització de vil·les romanes⁷. En aquest cas, però, la particularitat que les tombes es situïn dins o entorn d'una possible estructura de culte cristià, fa viable que a Can Fonollet poguem parlar de la possibilitat d'un petit temple que devia estar integrat dins el bisbat d'Egara.

1- SARDÀ, 1990: 14.

2- *Ibid.*: 14. No s'especifica si l'absis queda situat a l'est o a l'oest de l'habitació; aquest punt és important a l'hora de determinar si ens trobem davant d'un edifici amb connotacions religioses cristianes.

3- No es va poder determinar la planta d'aquesta habitació perquè l'excavació del jaciment només es va realitzar a la zona afectada pel pas de l'autopista -SARDÀ, 1990: 14-.

4- *Ibid.*: 14. Ambdues tombes estaven orientades de sud-est a nord-est i els individus estaven dipositats directament en el sòl.

5- SARDÀ, 1990: 14.

6- Cf. FERNÁNDEZ CASTRO, 1982: 92, 93, 102-106, on s'associen espais absidiats amb ambients de recepció. A la ciutat de Tarragona es documenta un espai absidiat pertanyent a una vil·la senyorial del segle IV, vil·la al costat de la qual, i amb un segle de posterioritat, s'hi edifica una basílica -LÓPEZ, 1997: 60-.

7- Cf. ROURE et ALII, 1988: 97-99.

28-Sant Pere i Sant Fermí (o Església Vella)*

Rellinars (Vallès Occidental).

DOCUMENTACIÓ:

-Fonts: Inexistents.

-Estudis: GARCIA - MORO, 1997: 15-17.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

Durant una neteja realitzada l'any 1994 a l'interior d'aquesta església romànica, es varen deixar a la vista tota una sèrie d'estructures que s'havien descobert al llarg de diverses intervencions arqueològiques dutes a terme des de 1965¹. Aquesta neteja, que s'ha fet amb l'objectiu d'establir l'evolució arquitectònica de l'edifici, al qual fins aquell moment se li reconeixia una antiguitat màxima dins del prerromànic², ha permès observar la presència d'una edificació força anterior consistent en una estructura absidial arrebossada amb sorra i calç i amb una doble pavimentació d'*opus signinum*³. Malauradament no ha estat possible establir una seqüència estratigràfica ni una possible interrelació amb la resta de murs⁴ -tots ells, però, de cronologia posterior-, circumstància que obliga als autors de l'estudi d'aquesta església a realitzar una aproximació cronològica a l'absis a partir dels paral·lels tipològics, i per tant, a situar-se en un marge molt ampli que abarca els segles II-VII⁵, tot i que a partir de la contrastació amb els absis de diferents esglésies tardoantigues properes a Rellinars⁶, arriben a la conclusió que la hipòtesi més versemblant és que, efectivament, ens trobem davant d'un temple de culte cristià que caldria situar entre els segles V i VII⁷, eliminant d'aquesta manera la possibilitat d'un àmbit absidiat pertanyent a una vil·la romana.

Des de la nostra modesta posició de sintetitzadors, volem assenyalar un fet evident a partir de l'observació de la planimetria publicada⁸ i que creiem que pot contribuir a la correcta interpretació del jaciment: l'absis objecte d'estudi es troba ubicat just per sota de l'absis pertanyent a l'actual església de factura romànica i a més ambdós capçals conserven la mateixa orientació. Aquest és sens dubte un valuósíssim indicatiu, tal volta el que amb més claredat ens està indicant que ens trobem davant d'una superposició de dos temples il·lustrada a través de la superposició dels seus corresponents absis⁹.

A propòsit del cas de Rellinars, compartim plenament l'opinió de M. G. Garcia i A. Moro quan proposen la necessitat d'estudiar i excavar les capelles romàniques ubicades sobre estructures romanes, ja que aquestes superposicions podrien ser *el resultat de la continuïtat*

*del culte cristià d'una època anterior*¹⁰.

1- GARCIA - MORO, 1997: 15.

2- Cf. *Ibid.*: 16. Dins DOMÈNEC, 1988: 28 es cita molt breument la troballa de dos capitells als quals s'atribueix una cronologia d'època visigòtica, tot i que no s'adjunta cap referència bibliogràfica ni cap element gràfic que permeti contrastar aquesta informació.

3- GARCIA - MORO, 1997: 15.

4- *Ibid.*: 15.

5- *Ibid.*: 16.

6- Les esglésies citades per aquests autors són Sant Pau de Riu-sec (Sant Quirze del Vallès), Santa Maria d'Artés o Església Vella d'Artés i Santa Margarida de Martorell -vegeu els estudis corresponents dins d'aquest treball-; després de la lectura atenta del treball de Garcia i Moro considerem poc argumentats els criteris utilitzats per aquests autors a l'hora d'establir paral·lelismes entre aquestes esglésies i l'absis de Rellinars: *Totes aquestes esglésies presenten, igual que la de Rellinars, un paviment en opus signinum adossat a una estructura, i se situen cronològicament entre els segles V i VII.* -GARCIA - MORO, 1997: 16-. Efectivament, els paral·lels citats tenen un paviment d'*opus signinum* adossat als murs, però aquesta associació d'estructures no és única ni exclusiva de les esglésies paleocristianes, es troben també en edificis sense connotacions religioses i de cronologia anterior.

7- GARCIA - MORO, 1997: 16.

8- Dins: *Ibid.*: 15-17.

9- Com també succeeix, per exemple, a l'església de Sant Pau de Riu-sec, Sabadell -vegeu l'estudi corresponent-.

10- GARCIA - MORO, 1997: 16.

29-Sant Feliuet de Vilamilanys**

Rubí (Vallès Occidental).

DOCUMENTACIÓ:

-Fonts: IRC I, 64.

-Estudis: VIVES, 1949: 401-406; MARINÉ, 1952: 214; PALOL, 1957-58: 87-89; ROUX, 1973: 192; ULBERT, 1978: 64; CARDONER, 1989: 123-136; CHALKIA, 1991: 223.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

És coneguda des de fa temps la localització d'una ara paleocristiana a l'església de fàbrica romànica de Sant Feliuet de Vilamilanys¹, que Mariné data dins del segle V², a partir de l'estudi dels hexàmetres que hi apareixen inscrits³.

Barral defensa la possibilitat que es tractés d'una *mensa* funerària⁴, mentre que Chalkia⁵ l'inclou en el grup de les *mensae* de tipus diversos.

La primera referència escrita sobre Sant Feliuet de Vilamilanys és de l'any 874⁶ i un estudi arquitectònic recent sembla voler demostrar, sense arguments molt convincents, orígens paleocristians per a aquesta església⁷. Però, ara per ara, la troballa d'una *mensa* d'altar continua essent l'únic element de pes per sospitar la possible presència d'una església tardoantiga en aquest indret.

1- BARRAL, 1981: 246; DOMÈNEC, 1988: 28. Concretament, l'ara es va localitzar dins d'una sitja, a dos metres de fondària respecte de l'actual presbiteri -CARDONER, 1989: 123-.

2- MARINÉ, 1952: 214.

3- *Felici misero penarum pondera pelle./ Xr(ist)e D(eu)s, per cuncta pius qui s(ea)c(u)la regnas./ hic s(an)c(tu)s semper sedito, hic abitor adesto./ Felici misero tota tu tristia tolle* - MARINÉ, 1952: 214-.

4- BARRAL, 1978: 67.

5- CHALKIA, 1991: 223.

6- CARDONER, 1989: 123.

7- L'estudi, fet per l'arquitecte F. de P. Cardoner -CARDONER, 1989: 123-136-, és força interessant i la seva teoria que en els seus orígens Sant Feliu de la Vella era una capella sepulcral resulta d'allò més suggerent. De totes maneres, al nostre entendre, Cardoner no aporta cap prova concloent que demostrï la validesa de les seves teories.

30-Basílica de la Plaça Vella d'Artés

Artés (Bages).

DOCUMENTACIÓ:

-Fonts: Inexistents.

-Estudis: JULIÀ - KLIEMANN, 1992: 35-74; DAURA - GALOBART - PIÑERO, 1995: 144-145, 177-178.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

Les estructures localitzades al subsòl de la plaça Vella d'Artés, en el mateix emplaçament que l'església romànica de Santa Maria, corresponen a un temple cristià tardoantic i a una necròpolis contemporània a l'edifici, documentades a partir d'una intervenció d'urgència efectuada l'any 1984¹.

Les restes de l'estructura es troben a nivell de fonamentació, però són suficients per apreciar que es tracta d'un edifici d'una sola nau amb un absis de ferradura situat al costat est del temple², amb forma de ferradura per la seva part interior i que, en canvi, és semicircular per la seva part exterior³. Es conserva també part del paviment d'*opus signinum*⁴ que, a l'alçada de la zona on hi devia haver l'arc triomfal -identificat a partir de l'aparició d'una imposta⁵- forma una vora arrodonida que indicaria la presència d'un graó d'accés al presbiteri⁶. Per sobre del paviment s'han pogut documentar les empremtes dels tenents de sostenció de l'ara de l'altar⁷.

Segons els responsables de l'excavació, l'edifici devia tenir la coberta de fusta, a excepció de l'absis que devia estar cobert amb una volta d'obra⁸. No ha estat possible la identificació de cap porta d'accés, tot i que s'apunta la possibilitat que la porta principal es trobi a la banda sud o en el tancament oest⁹.

La majoria de les tombes de la necròpolis es daten com a contemporànies de l'edifici tardoantic¹⁰. També és remarcable que aquestes sepultures es troben dins del recinte del temple¹¹, tot i que és molt probable que la necròpolis continués fora de les parets de l'edifici, ja que la intervenció arqueològica només va afectar l'interior¹².

L'edifici documentat sota la Plaça Vella d'Artés, degut tant a les seves característiques arquitectòniques com al seu context arqueològic, documentat mitjançant una excavació sistemàtica i metodològicament correcta que l'ha permès associar a una necròpolis -una bona part de la qual correspon a un moment cronològic tardoantic-, es pot considerar amb molta fiabilitat com a un testimoni d'edilícia cristiana rural anterior al 711. En contra, cal dir que durant les excavacions arqueològiques no s'hi ha localitzat cap element epigràfic ni cap fragment que formés part de la decoració arquitectònica, com ara un fragment de capitell, de cancell..., fet força habitual a Catalunya. Algun d'aquests elements podria acabar de confirmar amb total

seguretat l'atribució d'aquest temple a una cronologia tardoantiga.

1- JULIÀ - KLIEMANN, 1992: 37.

2- *Ibid.*: 38.

3- *Ibid.*: 42-43. Els autors assenyalen la similitud d'aquest absis amb els de les basíliques tardoantigues l'amfiteatre de Tarragona, Sant Cugat del Vallès i Santa Margarida de Martorell.

4- *Ibid.*: 38-39.

5- *Ibid.*: 38-39.

6- *Ibid.*: 41.

7- *Ibid.*: 39.

8- *Ibid.*: 41.

9- *Ibid.*: 40-41.

10- *Ibid.*: 56-64.

11- *Ibid.*: 56.

12- *Ibid.*: 56.

31-Sant Vicenç d'Obiols***

Avià (Berguedà).

DOCUMENTACIÓ:

-Fonts: Inexistents.

-Estudis: BARRAL, 1981: 178-179; JUNYENT - MAZCUÑAN, 1985: 111-115.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

La primera notícia d'aquesta església és de l'any 888, quan surt esmentada en l'acta de dotació de Santa Maria de Ripoll¹.

L'edifici actualment visible és de fàbrica preromànica i romànica², però algunes de les seves característiques constructives reflecteixen una possible etapa tardoantiga. Aquestes són la presència de tres arcs de ferradura, que comuniquen la nau amb l'absis i els braços del transcepte³ i la integració, dins de l'aparell constructiu romànic i preromànic, de tota una sèrie de filades de blocs de pedra de grans proporcions i molt ben escairats⁴.

Tot i que fins al moment no s'hagi pogut demostrar que els arcs de ferradura d'aquesta església tinguin una cronologia visigòtica, els grans blocs de pedra escairats han de pertànyer a un edifici antic, potser l'església primera, la cronologia de la qual, sense una intervenció arqueològica, es fa molt difícil de determinar.

1- JUNYENT - MAZCUÑAN, 1985: 111.

2- *Ibid.*: 111-114.

3- *Ibid.*: 112.

4- *Ibid.*: 113.

32-Martyrium de Sant Eudald

Sorba, Montmajor (Berguedà).

DOCUMENTACIÓ:

-Fonts: Inexistents.

-Estudis: BASTARDES - RIU, 1981; RIU, 1982: 408-411.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

Amb motiu d'unes intervencions arqueològiques efectuades entre 1977 i 1979¹, s'ha proposat una datació dels segles V-VII² per a una rotunda integrada dins del conjunt arquitectònic de l'església de Sant Eudald de Sorba.

Els treballs arqueològics efectuats dins de la rotunda han deixat al descobert un paviment d'*opus signinum*³. Sobre aquest paviment, i al centre de la rotunda, s'han localitzat les restes d'un altar, que es data al segle VI-VII⁴, consistents en un edicle massís amb forma de cub construït amb maons plans i pedres lligades amb argamassa⁵, amb dues lleixes als angles frontals per a dues columnetes⁶.

Davant de l'altar, encaixada al paviment, es localitzà una *tegula* plana retallada que un cop aixecada resultà ser el tancament d'una tomba⁷, que hom ha volgut atribuir a Sant Eudald⁸.

Les restes d'un mur adossat a la rotunda s'han interpretat, sense gaire fonament cronològic, com un atri o una petita nau afegida a finals del segle VII²⁴.

És molt significativa la presència d'una àmplia necròpolis tardoantiga conformada per tombes de *tegulae*²⁵, amb presència de fragments de sarcòfags distribuïts als voltants de l'edifici²⁶.

Per últim, cal assenyalar un fet de Sant Eudald de Sorba que causa una certa estranyesa. Això és, la seva ubicació en un context rural, lluny de qualsevol nucli urbà conegut³⁰, situació que difereix substancialment de molts dels *martyria* tardoantics coneguts, que s'acostumen a trobar a les necròpolis suburbanes, als costats de les vies d'entrada i sortida a les ciutats³¹. Aquesta observació, però, no impedeix que a Sorba s'hi trobin les restes d'un temple cristià rural amb orígens dins l'Antiguitat Tardana.

1- Dutes a terme pel Prof. Dr. Manuel Riu, de la Universitat de Barcelona -BASTARDES - RIU, 1981: 11-.

2- *Ibid.*: 12, 31. En el punt d'arrencament de la cúpula de la rotunda s'hi localitzen tres filades fetes amb peces ceràmiques romanes -BASTARDES - RIU, 1981: 12-.

3- Per sota de tres paviments successius -RIU, 1982: 408-.

4- *Ibid.*: 408.

5- *Ibid.*: 408.

6- BASTARDES - RIU, 1981: 13; RIU, 1982: 408.

7- BASTARDES - RIU, 1981: 13.

8- Sobre la vida de Sant Eudald, l'inici del seu culte i els trasllats de les seves relíquies, cf. BASTARDES - RIU, 1981: 19-31. Des d'aquest treball no s'entrarà en la polèmica sobre si ens trobem o no davant les relíquies de Sant Eudald, per no ser l'hagiografia l'objecte d'aquest treball.

9- BASTARDES - RIU, 1981: 13-14; RIU, 1982: 409.

10- *Ibid.*: 409.

11- BASTARDES - RIU, 1981: 17; RIU, 1982: 409.

12- Sant Eudald de Sorba es situa entre Solsona, Manresa i Vic. D'aquestes tres poblacions actuals, només Vic té uns precedents romans clars, amb perduració durant l'antiguitat tardana.

13- GRABAR, 1946: 47.

Cabrera de Mar (Maresme).

DOCUMENTACIÓ:

-Fonts: Inexistents.

-Estudis: BONAMUSA ET ALII, 1985; CLARIANA - JÁRREGA, 1990: 330-344.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

Sobre una elevació propera al mar s'han documentat arqueològicament una sèrie d'estructures altimperial¹ associables al culte mitraic gràcies a les troballes epigràfiques que s'han realitzat al jaciment i als seus voltants².

Per sobre d'aquestes estructures es detecta, a partir de la segona meitat del segle V o principis del VI³, una nova fase d'ocupació amb la construcció d'estructures arquitectòniques de funcionalitat indeterminada, ja que les restes documentades no permeten conèixer la planta d'aquest edifici⁴. Tot i aquest inconvenient estructural, existeixen tota una sèrie d'indis que semblen apuntar que es podria tractar d'una església: la presència, en un dels murs, de la base d'una columna, l'aparició de tombes tardoantigues als voltants, la troballa d'un fragment de mensa d'altar i la presència en el mateix indret d'una capella medieval.

La base d'una columna⁵ podria correspondre a una església, però també a qualsevol altre tipus de construcció de caràcter no sagrat.

L'aparició de tombes tardoantigues rodejant les estructures⁶ pot estar també indicant que es tracta d'un edifici cultural, edifici que amb una cronologia dels segles V-VI devia ser cristià amb tota probabilitat, tot i que en cap moment s'indica l'aparició d'elements que assenyalin el caràcter cristià d'aquestes tombes⁷.

També és prou indicadora la troballa casual d'un fragment de *mensa* d'altar al marge d'un camí que creua el jaciment⁸. La *mensa* de Can Modolell, qualificada com a paleocristiana⁹, està feta amb pedra calcària groguenca i correspondria al tipus de *mensa* rectangular que se sostenia mitjançant pilars o columnetes¹⁰. Tot i que no és segura l'associació d'aquesta peça amb el jaciment, la seva presència, sens dubte, reforça la teoria que les estructures tardoantigues de Can Modolell corresponguin a un temple cristià.

És també enormement interessant citar que dins un punt no determinable de la zona de Can Modolell hi havia hagut l'església de Sant Joan, amb documentació escrita a partir del segle XI¹¹. Cal recordar que durant l'excavació no s'ha localitzat cap estructura que sigui susceptible de ser associada a aquest temple¹², però també cal tenir en compte que l'àrea excavada no té la suficient entitat¹³ com perquè es pugui descartar la possibilitat que l'església medieval es construís per sobre d'un temple cristià anterior, el mateix temple dipositori del fragment de *mensa* d'altar localitzat al peu d'un camí proper.

Com s'ha vist, cap dels elements exposats no és prou concloent per ell mateix per determinar que a Can Modolell s'hi va emplaçar una església tardoantiga, però en cas que futures intervencions arqueològiques poguessin arribar a demostrar que les restes arquitectòniques dels segles V-VI d'aquest jaciment corresponen a una església, aquest podria ser el primer exemple arqueològic documentat a la *Tarraconensis* d'un temple cristià superposat a un temple pagà.

1- CLARIANA - JÁRREGA, 1990: 331

2- IRC I, 85; *Ibid.*, 86, i altres inscripcions corresponents a altres divinitats -IRC I, 87; *Ibid.*, 90- que reforcen encara més el caràcter sacre de les estructures alt-imperial de Can Modolell.

3- CLARIANA - JÁRREGA, 1990: 337, 343.

4- *Ibid.*: 340.

5- *Ibid.*: 340. Aquest element arquitectònic apareix documentat en un dels murs, però en cap moment s'especifica si apareix adossat al mur o bé si està reaprofitat i per tant efectuant una funció de carreu.

6- CLARIANA - JÁRREGA, 1990: 334.

7- Existeixen exemples de necròpolis susceptibles de pertànyer a un temple cristià tardoantic, amb signes inequívocament cristians en algunes de les seves tombes. Podem citar alguns exemples: a Santa Maria de Mataró, una tomba amb crismó incís a sobre el túmul d'*opus signinum* -vegeu el corresponent estudi-; a Sant Martí de Mata, també a Mataró, un crismó incís en la *tegula* d'una tomba -vegeu el corresponent estudi-; a Santa Anna de Premià de Dalt, un anell signatori -vegeu el corresponent estudi-. Un inventari complet amb el seu corresponent estudi es pot trobar a: SALES, en curs.

8- CLARIANA - JÁRREGA, 1990: 339. En cap moment s'indica a quina distància del jaciment fou trobada la peça.

9- CLARIANA - JÁRREGA, 1990: 339.

10- *Ibid.*: 339 i figura 11.

11- BONAMUSA ET ALII, 1985: 95.

12- CLARIANA - JÁRREGA, 1990: 340. De totes maneres, inicialment es va proposar la identificació de l'església de Sant Joan amb les restes de Can Modolell -SAMM, 1978: 96-97-.

13- L'àrea excavada es pot veure a CLARIANA - JÁRREGA, 1990: 331, fig. 1.

34-Santa Anna-Can Nolla*

Premià de Dalt (Maresme).

DOCUMENTACIÓ:

-Fonts: Inexistents.

-Estudis: PREVOSTI, 1981: 112-115; COLL - JÁRREGA, 1996-97: 1069-1080.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

L'any 1952, Ribas dóna la notícia d'un jaciment arqueològic al costat de la masia i la el temple rural de Santa Anna. Ribas identifica aquestes restes com a una capella antiga construïda sobre estructures romanes¹. Amb posterioritat a la notícia donada per Ribas, i amb motiu de les obres efectuades per a la instal·lació de cables elèctrics d'alta tensió, es localitzaren diversos enterraments de *tegulae* i àmfora². La necròpolis ha vist incrementat el seu nombre de tombes gràcies a les excavacions que es varen dur a terme durant els anys setanta i vuitanta³.

Justament en el transcurs d'una d'aquestes excavacions⁴, va aparèixer un dels elements més singulars d'aquest jaciment: es tracta d'un anell signatori provinent d'una de les tombes de *tegulae* excavades⁵. És una peça de bronze que presenta en negatiu i en baix relleu un crismó i un colom amb una branca d'olivera, datable entre els segles IV i V⁶. Aquest anell dóna un caràcter marcadament cristià a una necròpolis que en principi s'assenta als entorns d'una important vila romana d'origen altimperial, amb continuïtat d'estructures en època tardoantiga⁷.

Prevosti no dubta a formular la hipòtesi que les estructures tardoantigues i la necròpolis puguin conformar un conjunt cultural paleocristià⁸, tal i com des d'un bon principi va proposar Ribas⁹. Tampoc dubten R. Coll i R. Jàrraga, ja no a proposar, sinó a afirmar que en el lloc s'hi va emplaçar una ermita paleocristiana¹⁰, i argumenten la seva afirmació en tota una sèrie de punts, alguns dels quals nosaltres hem anat enumerant al llarg d'aquest treball: la presència d'una necròpolis cristiana-testimoniada per l'anell signatori-, la primitiva titularitat de Santa Anastàsia¹¹, i per últim, la tradició popular que afirma que la gent venia de molt lluny a escoltar missa i que Coll i Jàrraga interpreten com a signe inequívoc que aquesta dita té els seus orígens en un moment en què els llocs de culte no abundaven¹², és a dir, durant els primers temps del

cristianisme.

1- RIBAS, 1952: 85.

2- PREVOSTI, 1981: 113.

3- *Ibid.*: 113.

4- Concretament una efectuada l'any 1979 -COLL - JÁRREGA, 1996-97: 1070.

5- L'aparició d'aquest anell signatori fou donada a conèixer per R. Coll -COLL, 1984: 1-3-.

6- COLL - JÁRREGA, 1996-97: 1071, 1076. Aquests autors proposen la possibilitat que es tracti de l'anell d'un membre de l'església, però de fet no existeix cap indici segur que pugui corroborar aquesta hipòtesi.

7- PREVOSTI, 1981: 112-115; COLL - JÁRREGA, 1996-97: 1073.

8- Vegeu nota 1.

9- PREVOSTI, 1981: 115.

10- COLL - JÁRREGA, 1996-97: 1074, tot i que reconeixen la nul·la constatació arqueològica d'aquesta capella -COLL - JÁRREGA, 1996-97: 1076.

11- *Ibid.*: 1076.

12- *Ibid.*: 1076.

35-Santa Maria ***

Manlleu (Osona).

DOCUMENTACIÓ:

-Fonts: DEC, 33.

-Estudis: Inexistents.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

Sabem que a l'any 906 l'església es va reedificar¹ i se li va sotmetre l'església de Sant Esteve de Corcó², com en temps antics³.

L'expressió "com en temps antics" podria referir-se als inicis de la reconquesta carolíngia o potser als anys immediatament anteriors a l'ocupació musulmana.

1- DEC, 33, 6: "...consecraret ecclesiam quam ego reedificavi in honore suprascripte sancte Marie".

2- Sant Esteve de Corcó o de Vila-setrú (vegeu l'estudi corresponent).

3- DEC, 33, 7-8: "...et condonavit atque ditavit ad ipsius ecclesiae subjectionem ecclesiam in honore sancti Stephani oratorio fundatam in loco qui nuncupatur Corcolione cum suis adjacetiis et suis decimis, sicut ab antiquis temporibus solebat tenere cum suis primitiis".

36-Sant Esteve de Corcó o de Vila-setrú ***

Manlleu (Osona).

DOCUMENTACIÓ:

-Fonts: DEC, 33.

-Estudis: Inexistents.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

En una dotalia del 906 aquesta església queda sotmesa a Santa Maria de Manlleu, com en temps antics¹.

Igual com succeïa a Santa Maria de Manlleu², l'expressió "com en temps antics" podria referir-se al·l'iniici de la reconquesta carolíngia o als anys immediatament anteriors a l'ocupació musulmana.

1- DEC, 33, 7-8.

2- Vegeu l'estudi corresponent

37-Sant Pere de Casserres**

Masies de Roda (Osona)

DOCUMENTACIÓ

-Fonts: Inexistents.

-Estudis: PALOL, 1957-58: 87; VVAA, 1984: 354-391.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

Del monestir romànic de Sant Pere de Casserres procedeix una ara d'altar paleocristiana reutilitzada al segle XII¹ així com una *eulogia* o *ampulla* datable dins dels segles VI-VII². L'ara d'altar complia, abans de ser traslladada al Museu de Vic, la funció per la qual havia estat concebuda³, però dins d'un espai arquitectònic posterior a la seva factura.

Aquests dos elements -una peça de mobiliari litúrgic i un recipient relacionat amb relíquies-, podrien indicar la presència d'un probable temple cristià rural a Sant Pere de Casserres, ja que costa assimilar el trasllat d'una ara d'altar provinent d'un altre indret fins a l'emplaçament de Sant Pere⁴, al cim d'una península envoltada pel riu Ter⁵. Aquest punt, però, sense una excavació arqueològica, és impossible de determinar.

1- PALOL, 1957-58: 87, 91.

2- *Bé que la dificultat de datació d'aquesta peça, molt singular a Catalunya, és gran, ens inclinem a datar-la de vers el començament del segle VII.* -VVAA, 1984: 385-. Les *ampullae* provenen de diversos punts de Terra Santa -GRABAR, 1958: 7- i es troben disperses per nombrosos punts de l'Imperi occidental. A la *Tarraconensis* oriental se'n coneixen un altre exemplar trobat en un punt indeterminat d'Empúries. Fora d'Hispania les troballes d'*ampullae* són diverses: a Monza, Tresor del Duomo -GRABAR, 1958: 15-31; CASARTELLI, 1996: 59-, a l'abadia de Bobbio -GRABAR, 1958: 32-44- i a les ciutats d'Arles -Ég. Rom., 1997: 263- i Marsella -Ég. Rom., 1997: 235-.

3- PALOL, 1957-58: 87.

4- Efectivament, així com l'*ampulla* és un petit objecte susceptible de ser portat d'un lloc a un altre amb suma facilitat, es fa difícil pensar en el trasllat d'un objecte mòble.

5- VVAA, 1984: 354.

II.2- TARRAGONA

II.2.1- Seus episcopals

II.2.1.a- *TARRACO* (Tarragona):

38-Catedral episcopal

Tarragona (Tarragonès).

DOCUMENTACIÓ:

-Fonts: *CONSENTIVS*, Ep. 11*, 8,3; 12,6; 13,3.

-Estudis: SERRA VILARÓ, 1936; AMENGUAL, 1994: 492; BARRAL, 1982: 113-114; HAUSCHILD, 1983; ID., 1994: 151-156; PALOL, 1953; SERRA VILARÓ, 1960; HAUSCHILD, 1982-83: 101-139; GODOY - GROS, 1994: 251-252; RIU-BARRERA, 1996: 29-31.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

Des del segle XVI, diferents estudiosos i historiadors han intentat trobar la ubicació topogràfica de l'església tardoantiga de la *Tarraco* romana i visigòtica amb el seu corresponent complex episcopal¹. Tot i que aquesta recerca -bàsicament arqueològica- no ha tingut cap resultat definitiu, la tesi més acceptada en l'actualitat és aquella que defensa que el complex cristià episcopal se situaria a la part alta de la ciutat, a l'àrea sacra de l'antic forum provincial que es començà a desmantellar a partir del segle IV i que coincideix amb l'emplaçament de l'actual catedral². Els defensors d'aquesta tesi especulen també amb la convivència en aquesta àrea urbana entre el temple de culte imperial i el nou temple cristià, afirmant que la basílica devia adquirir una posició topogràfica marginal respecte al temple romà precedent³. De tot plegat en resten tota una sèrie de fragments arquitectònics dispersos⁴, sense que fins el moment present hagi estat possible identificar amb seguretat cap estructura corresponent a una basílica tardoantiga en aquesta àrea de la ciutat.

La basílica episcopal de *Tarraco* devia comptar amb totes les dependències pròpies d'una seu metropolitana⁵, entre elles el *secretarium*⁶ i un baptisteri⁷. Per completar el panorama sobre aquest complex episcopal, en els darrers anys s'ha cregut identificar arqueològicament restes d'estructures àuliques relacionades amb el palau episcopal d'època visigoda⁸.

Pel que fa a l'advocació de la basílica catedralícia, el *Liber Orationum de festiuitatibus* l'esmenta com a *Sancta Jherusalem*⁹. L'opinió que Santa Jerusalem seria la catedral, és compartida també per altres autors com Puertas Tricas¹⁰ o Gros y Godoy¹¹, tot i que existeixen opinions discordants com la que en el seu dia va proposar Serra Vilaró, que va classificar la catedral i Santa Jerusalem com esglésies diferents¹².

Degut tant als notables precedents cristians de *Tarraco* com al seu destacat paper polític des d'època republicana, la ciutat devia disposar d'una seu catedralícia des del moment en què l'Imperi va proclamar la tolerància vers el cristianisme. Ara per ara, però, es fa difícil saber, sense cap evidència arqueològica ni documental que ens doni més llum, on i com devia ser la basílica de la seu metropolitana de *Tarraco*. Tot i que la seva existència és del tot inqüestionable, queden encara molts interrogants fruit del poc coneixement que fins avui es té d'aquest edifici. Desconeixem la seva ubicació exacta -encara que molts autors coincideixen a situar-la en el

mateix emplaçament que l'actual catedral- en el cas que sempre hagués ocupat el mateix lloc; desconeixem qualsevol detall de la seva arquitectura. Desconeixem si la seva advocació, tal i com surt en el *Liber Orationum de festiuitatibus*, és Santa Jerusalem i si sempre fou la mateixa. En definitiva, s'haurà d'esperar que noves investigacions, principalment arqueològiques, puguin identificar la ubicació de la basílica catedralícia com a primer pas per emprendre un estudi aprofundit de la seva història i la seva arquitectura¹³.

1- Alguns dels estudis més representatius que s'han ocupat d'aquesta qüestió són, per ordre cronològic: PONS D'ICART, 1572; BLANCH, s. XVII (1951); HERNÁNDEZ SANAHUJA, 1888; MORERA ILLAURADÓ, 1894; SERRA VILARÓ, 1960.

2- BARRAL, 1982: 113. Alguns cops, sense oferir una argumentació prèvia, es dona per suposada l'existència de la catedral en aquesta antiga àrea sacra: *El recinte sagrat va mantenir el seu caràcter adaptant-se al canvi religiós gràcies a l'establiment de la basílica metropolitana*, RIU, 1987: 4. ID., 1996: 30, afirma que *the basilica and ecclesiastical complex are considered to have been established within and around the sacred enclosure of the provincial forum, a state of affairs which would appear to indicate the direct transmission of the area hitherto used for cult purposes to the new episcopal authorities*. Vegeu l'estudi del Claustre de la Catedral dins d'aquest treball.

3- RIU, 1987: 4. La convivència d'aquests dos temples estaria condicionada als altibaixos de la convivència entre les dues religions, fins a la definitiva implantació del cristianisme com a forma única i oficial de manifestació religiosa, que devia suposar la definitiva clausura del temple de culte imperial a *Tarraco*.

4- Els fragments arquitectònics més il·lustratius d'aquest estat de la qüestió són els corresponents a dos grans carreus amb forma d'arc de ferradura, datats tipològicament al segle VII i atribuïbles a un gran edifici, potser l'església de Santa Tecla la Vella, HAUSCHILD, 1983: 16. Al respecte, vegeu també: SERRA VILARÓ, 1960: 93-97; HAUSCHILD, 1994: 151-156; PALOL, 1953; MUÑOZ - MACIAS - MENCHÓN, 1995: 297-299 (peces nº 3, 4 i 5 del seu catàleg).

5- AMENGUAL, 1994: 492.

6- Vegeu el corresponent estudi.

7- Tot i que aquest últim element no surt documentat ni a nivell arqueològic ni en les fonts escrites, es fa difícil pensar en un complex episcopal sense el seu corresponent baptisteri.

8- AQUILUÉ, 1993. Tot i que aquesta proposta resulti enormement suggerent, l'arquitectura àulica documentada a la part alta de la ciutat també podria correspondre a qualsevol altre tipus d'edifici de caràcter civil, com per exemple el *pretorium* o palau del *comes* Asterius que es documenta a l'epístola 11ª de Consenci a Agustí: *Ep.* 11ª, 4,3; 8,2; 12,1.

9- Atés que al *Liber Orat. de fest.* se li atribueix una cronologia de principis del segle VIII, cal preguntar-nos si l'advocació va ser la mateixa durant els gairebé 400 anys anteriors. Vegeu l'estudi de Santa Jerusalem (Tarragona) dins d'aquest treball.

10- PUERTAS TRICAS, 1975: 19.

11- GODOY - GROS, 1994: 251.

12- SERRA VILARÓ, 1936: 93.

13- Una problemàtica afegida és determinar la coexistència d'una seu catedralícia arriana, tal i com succeïa a Barcelona. Tot i que la investigació no s'ha ocupat d'aquest tema per a Tarragona, cal suspesar l'existència d'una catedral arriana a partir de l'ocupació visigoda del 476. S'escapa de les nostres possibilitats determinar si existiren dues catedrals alhora -l'arriana i la catòlica- o bé si la mateixa catedral existent abans del 476 adquirí el títol d'arriana a partir de l'establiment visigod, perdent-lo definitivament l'any 589 amb la unificació confessional del III Concili de Toledo.

39-*Secretarium* de la catedral

Tarragona (Tarragonès).

DOCUMENTACIÓ:

-Fonts: CONSENTIVS, *Ep.* 11ª, 9,1; 10,2.

-Estudis: AMENGUAL, 1994: 492-493.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

L'existència d'aquest àmbit edilici a *Tarraco*, a part de poder ser inferit a partir de l'existència d'un complex episcopal, apareix documentat dins l'epístola 11* de Consenci a Sant Agustí¹. Tot i que no hi ha un consens sobre quina seria la funcionalitat concreta ni quin espai ocuparia el *secretarium*, hem de suposar que en aquesta cas, degut a la importància religiosa i administrativa que tenia Tarragona, es devia tractar d'una construcció prou espaiosa, habilitada amb diversos seients per tal que les autoritats eclesiàstiques i laiques poguessin discutir sobre els diferents assumptes de la ciutat².

L'aparició del *secretarium* en la correspondència entre Consenci i Agustí, concretament en l'epístola 11* de l'any 419, proporciona un *terminus post quem* de principis del segle V per al *secretarium* de Tarragona, tot i que aquest tipus d'arquitectura apareixi documentada per primer cop a la *Tarraconensis* -i a *Hispania* en general- amb uns anys d'anterioritat, concretament en el concili de Saragossa I (380)³.

Segons es desprèn del testimoni de l'epístola de Consenci, dins el complex episcopal de *Tarraco* existia un espai construït anomenat *secretarium*, que si bé la documentació no n'especifica la seva funció concreta⁴, a Tarragona es documenta com a sala de sessions⁵.

Donat que l'autenticitat de l'epístola 11* està acceptada per la crítica⁶, no hi ha cap motiu per no creure en l'existència d'aquest espai arquitectònic que es devia integrar dins del conjunt arquitectònic de la seu metropolitana de la *Tarraconensis*.

1- CONSENTIVS, *Ep.* 11*, 9, 1; 10, 2.

2- AMENGUAL, 1994: 492. Segons aquest autor, a Tarragona *sembla que el secretarium era una sala de sessions amb un encadirat escaient. Devia ser diferenciat d'altres ambients edilicis eclesiàstics*. Aquesta mateixa funció de sala de sessions és la que compleix el *secretarium* de *Caesaraugusta*, on es celebra el concili de Saragossa I: *Caesaraugusta in secretario residentibus episcopis Fidatio, Conc. Caes. I*, 18. D'altra banda, dins la *Ep.* 11* de Consenci, durant la narració del procés contra el monjo Frontó, que se celebra dins del *secretarium*, s'entreveu que es tracta d'un espai diferenciat de la basílica però que no es devia trobar molt lluny d'aquesta. El mateix Amengual recull una descripció que fa Paulí de Nola del *secretarium* de la basílica de Sant Martí, consistent en dos espais ubicats als costats de l'absis de l'església que servien d'arxiu episcopal, *PAVLINVS NOLANVS, Ep.* 32, 16.

3- PUERTAS TRICAS, 1975. El terme *secretarium* apareix també a altres punts de l'Imperi, per exemple, a la Gàl·lia -DESCOMBRES, 1985: 365-366: *Ex uoto Flavius Lacanius, ui(r) c(larissimus), (cum) suis fecit de proprio basilicam, secretarium et porticum*-.

4- PUERTAS TRICAS, 1975: 137.

5- AMENGUAL, 1994: 92.

6- ID., 1987: introducció.

40-*Episcopium* o residència episcopal

Tarragona (Tarragonès).

DOCUMENTACIÓ

-Fonts: Inexistents.

-Estudis: TED'A, 1989: 447; AQUILUÉ, 1993: 100-114, 120-123; AMENGUAL, 1994: 492-493.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

Al llarg de la segona meitat dels anys vuitanta, les excavacions dutes a terme dins el solar del Col·legi Oficial d'Arquitectes, han posat al descobert un edifici format per naus o *aulae*, que X. Aquilué ha interpretat com el possible *episcopium* de la seu metropolitana de *Tarraco*¹.

Les excavacions han deixat al descobert un edifici format per dues grans naus -amb una tercera intuïble- dividides cadascuna d'elles en dues habitacions². L'execució arquitectònica de l'edifici és uniforme quant a tècniques i materials, i les superfícies dels espais de l'edifici mai no són inferiors al 25 m². També cal remarcar que l'edifici s'ubica a la part alta de la ciutat, uns pocs metres a l'est de l'actual catedral i dins de l'antic recinte de culte imperial.

Les restes arqueològiques posades al descobert dins del solar del Col·legi Oficial d'Arquitectes de Tarragona, semblen correspondre a un tipus d'arquitectura sumptuosa, que en la bibliografia surt referenciada com a àulica³. Per contra, tot i que la hipòtesi d'Aquilué resulta prou suggerent, és molt difícil demostrar que aquest edifici sigui, en concret, l'*episcopium* de la seu metropolitana⁴. Podria tractar-se també del *praetorium* del *comes*⁵ o de qualsevol altre tipus d'edifici del qual no en tenim referències. Només la futura aparició d'algun document epigràfic podria donar llum sobre la funcionalitat concreta d'aquest edifici.

Per últim, no podem tancar aquest apartat sense comentar breument una observació, ja apuntada per Aquilué⁶, que revesteix el més gran interès: l'arc cronològic en el qual s'emmarca la fase constructiva de l'edifici⁷ identificat com a presumpte *episcopium* de Tarragona coincideix amb l'episcopat de Joan, que exerceix el seu càrrec entre els anys 469 i 520. Resulta, per tant, molt temptador -tant com especulatiu- pensar que es podria tractar d'un *episcopium* construït pel metropolità Joan⁸. En el cas que aquesta hipòtesi es pogués verificar hauríem de pensar que aquest edifici estaria substituint-ne un d'anterior, segurament no tan sumptuós, que ja existiria com a mínim a partir de principis del segle V, és a dir, en temps de la carta 11* de Consenci a Agustí d'Hipona.

1- AQUILUÉ, 1993: 114.

2- *Ibid.*: 100.

3- X. Aquilué no té cap dubte que ens trobem davant d'una construcció vinculada al poder polític-ideològic de l'època, ja que tant per raons de la seva ubicació en uns terrenys de titularitat oficial com per la magnitud física de la construcció, a l'autor no li sembla possible la vinculació a iniciatives particulars - AQUILUÉ, 1993: 114-.

4- Si es pogués demostrar de manera definitiva que ens trobem davant de la residència episcopal, les diferents propostes que ubiquen la catedral a la part alta de *Tarraco* esdevindrien totalment vàlides. De totes maneres, és més probable que amb el temps es pugui arribar a identificar primer l'antiga catedral abans que no pas l'*episcopium*; només llavors es podrà acabar de perfilar l'autèntica funcionalitat de l'edifici descobert sota la seu del Col·legi d'Arquitectes de Tarragona.

5- Tot i que tenim documentada la residència del *comes Asterius* a les carta 11* de Consenci a Agustí -CONSENTIVS, *Ep.* 11*4,3; 8,2; 12,1- no és possible, degut al "decalaix" cronològic que hi ha entre el 419 i el 475/525, que l'edifici identificat per Aquilué correspongui a la residència d'aquest civil. En canvi, cal no excloure la possibilitat que es tracti de la residència d'un *comes* posterior a *Asterius*.

6- AQUILUÉ, 1993: 120-123.

7- *Ibid.*: 114. L'autor adverteix de la presència de materials residuals descontextuats en els estrats de datació de l'edifici, fet que no permet acotar el moment precís de construcció de l'edifici i que obliga a donar un marge d'error de 50 anys.

8- En el conegut epitafi de Joan -RIT, 938- no hi ha cap referència sobre aquesta construcció.

41-Basilíca de la necròpolis paleocristiana

Tarragona (Tarragonès), extramurs de la ciutat romana.

DOCUMENTACIÓ:

-Fonts: *ICERV*, 189, 208, 209, 294, 321.

-Estudis: SERRA VILARÓ, 1932; ID., 1948: 11 i ss.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

Sens dubte, el descobriment i excavació de la necròpolis paleocristiana de Tarragona, situada en els terrenys de la Fàbrica de Tabac¹, ha estat una de les troballes més significatives de la història de la investigació del primer cristianisme a l'Imperi Romà. Tal i com exposarem a continuació, per a aquest treball la importància del jaciment rau en la identificació, discutida, d'una basílica funerària relacionada amb el culte al màrtir Frutuós i als seus diaques.

La necròpolis cristiana s'assenta sobre una d'anterior pagana² i està formada per uns dos mil enterraments. La necròpolis funcionà, com a mínim, fins a principis del segle VI³.

Les restes de la basílica corresponen bàsicament a la fonamentació de l'absis, fet amb paret seca o amb morter de mala qualitat⁴ i a fragments de la paret nord de l'edifici. També es va excavar un mur al costat oest, que J. Serra Vilaró interpreta com a un possible atri o nàrtex⁵. La major part d'aquestes parets era de fràgil consistència, utilitzant còdols i fang per a la seva construcció⁶; les parets deuien estar pintades a base de faixes de diferents colors⁷. Part de la pavimentació era de mosaic, datable a partir de mitjans del segle IV⁸.

En una cambra lateral al sud de l'absis es localitza una estructura que, amb moltes reserves, ha estat interpretada com una piscina baptismal⁹.

En el seu moment, els testimonis epigràfics obtinguts a la Necròpolis paleocristiana de Tarragona varen conformar un dels principals arguments de Serra Vilaró a l'hora de defensar l'existència d'un temple cristià dedicat als màrtirs de *Tarraco* en aquest emplaçament cementiri¹⁰. Efectivament, alguns epígrafs provinents de les excavacions a la gran Necròpolis Paleocristiana de Tarragona reforcen l'existència d'aquest temple, però cal fer una anàlisi crítica d'aquests testimonis abans de pronunciar-se a favor o en contra de les tesis de Serra Vilaró.

La primera d'aquestes inscripcions és la 321 del catàleg de Vives¹¹, on apareix el nom fragmentat del bisbe Frutuós seguit de la lletra "A"¹². El text s'ha restituit afegint-hi els noms dels dos diaques que acompanyaren el primer cap conegut de l'església de *Tarraco* durant el martiri ocorregut a l'arena de l'amfiteatre d'aquesta ciutat. Ens interessa remarcar que aquest epígraf fa escaire per la seva part superior amb una cara motllurada, amb senyals de fregadís detectats per Serra Vilaró¹³, senyals que, segons J. Martí, ens estan indicant que no ens trobem davant una làpida, sinó davant d'un fragment d'altar, cimbori o *transenna*¹⁴, fet que reforça encara més la hipòtesi d'una església dins de l'espai de la gran necròpolis paleocristiana de Tarragona.

És de gran interès també la inscripció funerària recollida a *ICERV* 209, on apareix la fórmula sencera *in sedes sanctorum*¹⁵, a diferència de les 208 i 294 que utilitzen la fórmula abreujada *in sedes*¹⁶.

Tots aquests epígrafs, junt amb la presència física de l'edifici, només posen de manifest la presència d'un edifici de culte cristià, molt probablement una *memoria*, segons Godoy, en què es devien guardar relíquies dels màrtirs de Tarragona¹⁷. La cronologia d'aquesta basílica oscil·la entre el segle IV i el VII¹⁸, però és probable que aquesta fos una de les primeres esglésies de la ciutat.

1- La Fàbrica de Tabac es va construir entre 1923 i 1929 -SERRA VILARÓ, 1948: 7, 13-14-.

2- Cf. *Ibid.*, 1948.

3- TED'A, 1987: 187.

4- SERRA VILARÓ, 1948: 35.

5- *Ibid.*: 41.

- 6- *Ibid.*: 47.
- 7- *Ibid.*: 49.
- 8- *Ibid.*: 55-56
- 9- GODOY, 1995: 190.
- 10- SERRA VILARÓ, 1948: 14-26. Serra Vilaró es basa sobretot en la inscripció del mosaic del sepulcre d'Òptim.
- 11- *ICERV*, 321.
- 12- CTVOSI A
- 13- SERRA VILARÓ, 1936: 59; ID., 1948: 25.
- 14- VVAA, 1992: 54. Serra Vilaró també estava convençut que aquest fragment epigràfic pertany a una taula d'altar -SERRA VILARÓ, 1948: 24-25-.
- 15- Dins VVAA, 1992a: 53, J. Martí Aixalà recull les vicissituds referents a la troballa i identificació dels diferents fragments que conformen la inscripció.
- 16- La fórmula abreujada *in sedes* apareix en nombroses inscripcions de la *pars* occidental de l'Imperi dins de la mateixa cronologia que les inscripcions aparegudes a Tarragona -per exemple, a la Gàl.lia, cf. *RICG* XV, 87-.
- 17- GODOY, 1995: 190.
- 18- Del segle IV i restaurada al segle V segons Serra Vilaró -SERRA VILARÓ, 1948: 58-, del segle V segons Del Amo -DEL AMO, 1979-89: 237-243-. Segons el TED'A, la basílica devia estar en ús, com a mínim, fins a principis del segle VI -TED'A, 1987: 187-.

42-Conjunt paleocristià d'Eroski

Tarragona (Tarragonès), extramurs de la ciutat romana.

DOCUMENTACIÓ:

-Fonts: Inexistents.

-Estudis: GODOY, 1995: 191; MAR ET ALII, 1996: 320-324; LÓPEZ, 1997: 58-64.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

Entre els anys 1994 i 1997 s'ha excavat als afores de la ciutat de Tarragona un excepcional conjunt arqueològic paleocristià¹, molt aprop de la gran necròpolis de la Fàbrica de Tabac i unit a aquesta mitjançant un vial suburbà². Tot i que el conjunt es troba encara en fase d'estudi³, es disposen d'alguns resultats preliminars que a continuació s'exposen.

La situació topogràfica del jaciment és significativa, ja que es troba extramurs de la *Tarraco* romana, en un suburbi on ja en època imperial s'hi varen assentar algunes vil.las⁴ i part de l'àrea funerària que envoltava la ciutat⁵.

Amb posterioritat, durant la segona meitat del segle IV, es va construir en aquest indret una vil.la residencial que es va abandonar durant la segona meitat del segle V⁶ i part de la qual va ser reaprofitada com a necròpolis⁷.

Sens dubte, les estructures més significatives d'aquest jaciment són les sis construccions realitzades durant la primera meitat del segle V i amb una perduració segura al llarg del segle VI⁸, entre les quals s'hi troba un temple cristià. Totes aquestes construccions es troben molt arrasades, però la seva planta s'ha pogut completar gràcies a la conservació de les fonamentacions⁹. Es tracta, doncs, d'un conjunt format per sis edificacions de funcionalitat indeterminada, presidides per una basílica.

La basílica, orientada a l'est, té unes dimensions de 24 x 16 m i està precedida per un atri de 21 x 17 m que molt probablement va tenir una font central¹⁰. El capçal de la basílica consta d'un absis quadrangular al qual se li adossen lateralment dos petits àmbits que s'han interpretat com a *sacrarium*¹¹. El transcepte, que no sobresurt de la planta, té el paviment a una cota més

alta que el de les naus¹². Es conserven els basaments de l'arc triomfal¹³ i un petit *stipes* de marbre, corresponent a l'altar¹⁴, com a únic testimoni de la decoració arquitectònica d'aquesta església.

Als peus de la nau central s'hi ubica una estructura quadrangular que constitueix un contra-absis amb funcionalitat funerària¹⁵-que C. Godoy identifica amb un *martyrium*¹⁶-, amb un sepulcre que en el moment de l'excavació arqueològica va aparèixer buit¹⁷. Segons C. Godoy¹⁸ aquest temple respecta els cànons de l'ordenació dels dispositius litúrgics de la província hispano-africana.

Formant part de la basílica s'ha documentat un atri amb pati central, al mig del qual es conserven restes d'una cimentació, molt probablement d'una font¹⁹. L'ambulacre que rodeja l'atri està ple de tombes organitzades en fileres²⁰. Segons J. López, aquest atri és un *unicum* dins del context de les basíliques hispàniques²¹.

La necròpolis del temple no només ocupa el subsòl de l'ambulacre de l'atri: també al subsòl de la basílica apareixen fileres de tombes²². En total es localitzen 160 *loculi*, tot i que hom creu que el nombre total va poder arribar a ser de 200²³. Es tracta d'enterraments senzills corresponents, en la seva major part, a individus adults d'ambdós sexes²⁴, sense aixovar funerari²⁵ i amb algun escadusser testimoni d'epigrafia funerària²⁶. Aquesta necròpolis no té solució de continuïtat amb la propera de la Fàbrica de Tabac o de Sant Fructuós, ja que en aquest cas no es tracta d'una necròpoli a cel obert, sinó que els *loculi* es troben únicament dins de l'espai de la basílica i de l'atri contigu²⁷.

Les hipòtesis per a la interpretació d'aquest conjunt paleocristià són bàsicament dues. La primera defensa la construcció de la basílica a partir de la donació d'un *dominus*, construcció que es devia realitzar al just al costat del centre espiritual del moment²⁸ (la necròpolis de la Fàbrica de Tabac, on presumiblement hi hauria les tombes dels màrtirs de l'amfiteatre). La segona hipòtesi, que no és excloent de la primera, proposa que es tracti de la basílica d'un monestir²⁹, fet que donaria sentit a les edificacions que rodejen l'església. A propòsit d'aquestes, *la coincidència cronològica, constructiva y topogràfica entre los edificios aparecidos en la excavación, nos permite afirmar que a mediados del siglo V se instituyó una fundación eclesiástica, centrada en una importante basílica con atrio, dotada seguramente de un importante fundus, como muestran las instalaciones agrarias, y que convirtió definitivamente, este suburbium de la antigua Tarraco, en un pequeño núcleo urbanizado*³⁰.

1- MARET ALII, 1996: 320; LÓPEZ, 1997: 58. L'excavació ha estat motivada per la construcció d'una gran superfície comercial i l'ha dut a terme el Servei d'Arqueologia de la Universitat Rovira i Virgili de Tarragona.

2- Vegeu la fitxa corresponent.

3- Fins al moment, i a l'espera de l'aparició d'un monogràfic que tracti el jaciment en extensió, han aparegut alguns articles amb els resultats preliminars: cf. MARET ALII, 1996: 320-324; LÓPEZ, 1997: 58-64.

4- *Ibid.*: 58.

5- En referència a les necròpolis de Tarraco en època imperial, cf. DEL AMO, 1979: 253-285; TED'A, 1987.

6- LÓPEZ, 1997: 60.

7- *Ibid.*: 60.

8- *Ibid.*: 61. Segons C. Godoy, l'església presenta diverses etapes constructives -GODOY, 1995: 191-, però tal com assenyalen els responsables de l'excavació, l'estat d'arrasament de les estructures, així com *el hecho de que los contextos cerámicos estratigráficos sean más bien escasos, obliga a que cualquier intento de datación más precisa deba tomarse con las debidas precauciones* -LÓPEZ, 1997: 61-.

9- Aquest precari estat del jaciment és degut a les feines agrícoles que s'hi han desenvolupat i al saqueig sistemàtic que varen patir els edificis un cop abandonats -LÓPEZ, 1997: 61-.

10- *Ibid.*, 1997: 61.

11- *Ibid.*, 1997: 61-62.

12- *Ibid.*, 1997: 62.

- 13- *Ibid.*, 1997: 62.
- 14- *Ibid.*, 1997: 63.
- 15- *Ibid.*, 1997: 62.
- 16- GODOY, 1995: 191.
- 17- LÓPEZ, 1997: 62. Aquest fet pot portar a pensar que, en cas que realment ens trobem davant d'un *martyrium*, en el moment de l'abandonament del temple (es desconeix la cronologia d'aquest abandonament - LÓPEZ, 1997: 63-) el cos del màrtir inhumat va ser objecte d'una *translatio*.
- 18- GODOY, 1995: 191.
- 19- LÓPEZ, 1997: 62. No cal insistir aquí en la importància que té l'element aquàtic en les esglésies tardoantigues -cf. VEAS-SÁNCHEZ, 1990: 487-493-.
- 20- LÓPEZ, 1997: 62.
- 21- *Ibid.*, 1997: 62.
- 22- *Ibid.*, 1997: 62.
- 23- *Ibid.*, 1997: 62-63.
- 24- *Ibid.*, 1997: 63. Fet aquest que no reflecteix en absolut els elevats índexs de mortaldat infantil propis de l'Antiguitat Tardana del l'àrea catalana -VIVES, 1990: 142, 149-150-.
- 25- Exceptuant una moneda de l'usurpador Màxim, encunyada a *Barcino* entre el 409 i el 411, i una sivella de cinturó de bronze -LÓPEZ, 1997: 63-.
- 26- *Ibid.*, 1997: 63.
- 27- *Ibid.*, 1997: 63.
- 28- *Ibid.*, 1997: 63.
- 29- *Ibid.*, 1997: 63.
- 30- MARET ALII, 1996: 321-323.

43-Claustre de la Catedral medieval**

Tarragona (Tarragonès), intramurs de la ciutat romana.

DOCUMENTACIÓ:

-Fonts: Inexistents.

-Estudis: PALOL, 1953: 106; VVAA, 1992: 66.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

En diverses intervencions al claustre de la catedral actual, han aparegut varis fragments escultòrics de cronologia visigoda¹, que per la seva tipologia -alguns són fragments de plaques de cancells²-, podrien pertànyer a una església tardoantiga³.

És força significativa l'aparició de dues inhumacions dels segles V-VII prop de la Catedral actual⁴, una de les quals és probable que pugui pertànyer a un eclesiàstic⁵. Com ja s'ha vist en el cas de *Barcino*, la presència d'enterraments *intramuros* ens pot estar indicant la ubicació d'un edifici de culte cristià, al qual devia anar associada la necròpolis⁶.

1- PALOL, 1953: 106; VVAA, 1992: 66; HAUSCHILD, 1994: 151-156

2- PALOL, 1953: 106; VVAA, 1992: 66.

3- Vegeu l'estudi de la catedral tardoantiga de *Tarraco* dins d'aquest treball.

4- TED'A, 1989: 447.

5- En una de les dues tombes va aparèixer un gerro litúrgic datable a finals del segle VII -PALOL, 1994c: 73-, gerro que Gros y Godoy atribueixen a un eclesiàstic i que segons ells és la revelació d'un centre de culte a les immediacions de Santa Tecla la Vella -GODOY - GROS, 1994: 251, nota 9.

6- Vegeu l'estudi de l'església visigòtica de Barcelona.

44-Basílica de l'Arena de l'Amfiteatre

Tarragona (Tarragonès), extramurs de la ciutat romana.

DOCUMENTACIÓ:

-Fonts: Inexistents.

-Estudis: TED'A, 1990: 205-436.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

L'any 1953 es varen realitzar excavacions a l'interior de l'església medieval de la Mare de Déu del Miracle¹, ubicada a l'arena de l'amfiteatre romà de *Tarraco*². En el decurs d'aquestes intervencions es va descobrir un temple anterior al conservat, però malauradament mai no s'han publicat els resultats d'aquesta excavació. La difusió d'aquest descobriment, però, es deu a Palol³, el qual la va classificar com a visigòtica.

A finals dels anys vuitanta, el TED'A ha realitzat una intervenció dins l'església tardo-antiga de l'amfiteatre⁴, intervenció que ha servit per esclarir molts dubtes que havien romàs a partir de les excavacions de 1953. Les dades que a continuació s'exposen les ha proporcionat aquesta recent intervenció.

L'edifici, de planta basilical, està orientat N-E/S-W⁵. Les seves dimensions són de 22'75 x 13 m⁶ i consta de tres naus i presbiteri amb absis exterior al qual se li adossa una dependència annexa amb funcions de cambra funerària⁷. En un moment posterior s'afegeixen al conjunt unes cambres funeràries, que segons el TED'A formarien part de l'àrea de necròpolis que envolta la basílica⁸.

Els dos paviments documentats, al santuari i a la nau central de la basílica, són d'*opus signinum*⁹. Diversos fragments arquitectònics decoratius (cancells, columnetes, creus calades...) ¹⁰ així com alguns fragments pertanyents a elements d'altar¹¹ no deixen lloc a dubte del tipus d'edifici davant del qual ens trobem.

El TED'A, a partir de la seva intervenció arqueològica, data la basílica de l'arena de l'amfiteatre a partir de la segona meitat del segle VI¹².

Palol creu que aquesta església cal associar-la a la de Sant Fructuós, que surt documentada al *Liber Orationum de festiuitatibus*¹³, però a part de la documentació històrica del martiri de Fructuós a l'arena, no existeix cap altra dada per verificar aquest extrem.

1-BRYANT, 1972: 57.

2- Sobre les esglésies ubicades a les arenes dels amfiteatres romans, cf. PINON, 1990: 103-113. En el cas concret de Tarragona, queda clara la vinculació de la construcció d'aquesta església amb els màrtirs de la ciutat -Cf. TED'A, 1990: 206-.

3-PALOL, 1967: 59-62.

4- TED'A, 1990: 205-436.

5- *Ibid.*: 206.

6- *Ibid.*: 206.

7- *Ibid.*: 206.

8- *Ibid.*: 206.

9- *Ibid.*: 215.

10- *Ibid.*: 217-222.

11- *Ibid.*: 222-223.

12- *Ibid.*: 234.

13- PALOL, 1967: 61-62. Vegeu l'estudi corresponent sobre l'església de Sant Fructuós de Tarragona en aquest treball.

45-Plaça de Rovellat*

Tarragona (Tarragonès), intramurs de la ciutat romana.

DOCUMENTACIÓ:

-Fonts: Inexistents.

-Estudis: BERGES, 1974: 153-167; AQUILUÉ, 1996-97: 1169-1185; MACIAS - MENCHON - MUÑOZ, 1996-97: 939-951.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

Durant l'any 1971 es varen efectuar excavacions d'urgència a la plaça de Rovellat¹, situada a la part alta de la ciutat, de les quals se'n va publicar un breu informe² que identificava el lloc amb una zona d'hàbitats pobres que començava a funcionar a partir del segle III i abastava àmplia cronologia³.

Una revisió posterior de les restes ha portat a X. Aquilué cap a una proposta interpretativa que inclou la possibilitat que a la plaça de Rovellat hagués existit un edifici d'ús religiós cristià⁴, proposta que A. Muñoz, J. M. Macias i J. Menchon han dut més lluny en tant que han assajat de situar en aquesta plaça l'església de Sant Pere⁵ que apareix citada al *Liber Orationum de festiuitatibus*.

A partir de l'estudi de la ceràmica apareguda en el transcurs de l'excavació, X. Aquilué data l'ocupació del lloc dins del segle V⁶, cronologia que no concorda amb la proposada per M. Berges en el seu dia⁷. Aquilué també ha proposat la possibilitat de vincular una columnata apareguda a la plaça amb el porticat d'una edificació d'una certa entitat de l'Antiguitat Tardana⁸, porticat que es podria relacionar amb la troballa descontextualitzada de fragments de creus calades d'època visigòtica⁹.

A. Muñoz, J. M. Macias i J. Menchon documenten un nou fragment de decoració escultòrica localitzat en aquesta plaça¹⁰, així com un segon fragment localitzat al veí carrer Calderers¹¹. A aquests dos fragments s'hi han de sumar els ja localitzats durant la intervenció de 1971¹².

Tots els elements citats fan força probable la presència d'un temple cristià a la plaça de Rovellat.

1- BERGES, 1974: 153-167.

2- *Ibid.*: 153-167

3- *Ibid.*: 167.

4- AQUILUÉ, 1996-97: 1178.

5- MACIAS - MENCHON - MUÑOZ, 1996-97: 946. Per a l'església de Sant Pere, vegeu el corresponent estudi.

6- AQUILUÉ, 1996-97: 1177-1178.

7- BERGES, 1974: 167.

8- AQUILUÉ, 1996-97: 1171.

9- *Ibid.*: 1178.

10- MUÑOZ - MACIAS - MENCHON, 1995: 298 (peça n° 11 del catàleg)

11- *Ibid.*: 298 (peça n° 14 del catàleg)

12- BERGES, 1974: 153-167.

46-Santa Jerusalem

Tarragona (Tarragonès).

DOCUMENTACIÓ

-Fonts: *Liber Orat. de fest.*, ed. J. Vives: 175.

-Estudis: GODOY - GROS, 1994: 245-258.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

A partir del *Liber Orationum de festiuitatibus*, més conegut com Oracional de Verona¹, sabem que a finals d'època visigòtica, a la ciutat de *Tarraco* es cantava una *completuria* en processó des de l'església de Sant Frutuós² fins a la de Santa Jerusalem³.

R. Puertas Tricas, basant-se en l'exemple de Mèrida, creu que es tractaria de l'església catedralícia⁴, igual que creuen fermament M. dels S. Gros i C. Godoy⁵.

1- El *Liber Orationum de festiuitatibus* és un còdex datable dins dels primers anys del segle VIII, que proporciona informació sobre les esglésies i els actes litúrgics que es celebraven a Tarragona pocs anys abans de l'arribada dels musulmans -cf. GODOY - GROS, 1994: 245-246-.

2- Vegeu l'estudi corresponent.

3- *Liber Orat. de fest.*, ed. J. Vives: 175; l'al·lusió a Santa Jerusalem es troba a la rúbrica que precedeix la completúria 523. Tal com remarquen M. dels S. Gros y C. Godoy, en l'Oracional de Verona *resulta altament interessant que gairebé les úniques rúbriques que conté siguin de caràcter topogràfic* -GODOY - GROS, 1994: 246-, però el cert és que de moment no ha estat possible situar, amb seguretat, cap de les esglésies que apareixen citades dins del document.

4- PUERTAS, 1975: 19.

5- GODOY - GROS, 1994: 251, assenyalen que Santa Jerusalem és una dedicació catedralícia força freqüent als textos escrits hispànics d'època visigoda.

47-Sant Frutuós

Tarragona (Tarragonès).

DOCUMENTACIÓ:

-Fonts: *Liber Orat. de fest.*, ed. J. Vives: 175.

-Estudis: MACIAS - MENCHON - MUÑOZ, 1996-97: 939-951.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

Una església dedicada a Sant Frutuós apareix documentada en el *Liber Orationum de festiuitatibus*¹, per tant, es coneix l'existència, a Tarragona, d'una església sota aquesta advocació als volts de l'any 700.

Per altra banda, en un document de finals del segle XI, un cop restaurada oficialment la seu eclesiàstica², es té notícia de l'existència d'un monestir sota l'advocació de Sant Frutuós³, monestir que es pretén identificar amb el que apareix al *Liber Orationum de festiuitatibus* sobre la base de la recuperació d'espais religiosos antics a través de la construcció de noves esglésies medievals⁴.

La basílica de la Necròpolis Paleocristiana i la basílica de l'Amfiteatre són els dos temples susceptibles d'estar sota l'advocació de Sant Frutuós durant l'Antiguitat Tardana. A favor de la primera tenim la probable taula d'altar amb la inscripció dedicada als màrtirs⁵ i a favor de la

segona, tenim la ubicació expressa de l'edifici just en el lloc on, segons la tradició històrica, va tenir lloc el martiri. ¿Podria haver existit primer la basílica de la necròpolis i més tard, aprofitant la clausura de l'amfiteatre de Tarraco, se'n devia haver construït una de nova? Sembla que aquest fet és poc probable, ja que aquests dos centres culturals varen funcionar coetàniament durant força temps⁶.

1- *Liber Orat. de fest.*, 526-527. En referència a la data de composició i a altres aspectes del *Liber Orat. de fest.*, vegeu les notes 1 i 3 de l'estudi sobre Santa Jerusalem.

2- MACIAS - MENCHON - MUÑOZ, 1996-97: 946.

3- *Ibid.*: 946.

4- *Ibid.*: 948.

5- *ICERV*, 321.

6- Cf. GODOY - GROS, 1994: 249-251, que realitzen una exposició dels arguments a favor i en contra per determinar a quina de les dues esglésies caldria atribuir l'advocació de Sant Fructuós.

48-Sant Pere

Tarragona (Tarragonès), extramurs de la ciutat romana?

DOCUMENTACIÓ:

-Fonts: *Liber Orat. de fest.*, 526-527.

-Estudis: SERRA VILARÓ, 1936: 30; GODOY - GROS, 1994: 245-258; MACIAS - MENCHON - MUÑOZ, 1996-97: 939-951.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

L'església de Sant Pere apareix documentada en el *Liber Orationum de festiuitatibus*¹, per tant, es coneix l'existència, a Tarragona, d'una església sota aquesta advocació als volts de l'any 700. El fet que en l'Oracional no aparegui cap referència al ritus de tancar el baptisteri, fa pensar a Gros y Godoy que l'església de Sant Pere no disposaria d'aquest espai litúrgic².

J. M. Macias, J. Menchon i A. Muñoz, de la mateixa manera que ja havia proposat amb anterioritat J. Serra Vilaró³, creuen identificar l'església de Sant Pere⁴ en un document medieval que indica: *illam voltam que dicitur antiquitus ecclesia Beati Petri, cum solo in circuito quod est infra menia civitatis Tarrachone, in villa antiqua iuxta murum*⁵, i segons aquests autors, a partir de les afrontacions que apareixen en el document⁶, cal situar intramurs de la ciutat del segle XII⁷, en un espai comprès entre el mur de delimitació oriental de fòrum i la muralla tardorepublicana⁸, espai on se situa la plaça del Rovellat (on cal recordar que hi han aparegut estructures i objectes tardoantics propis d'un conjunt cultural⁹). Es pot pensar, doncs, en la possibilitat d'associar les restes tardoantiques d'aquesta plaça amb l'església de Sant Pere¹⁰, tot i que fins al moment no existeixi cap element definitiu que ho pugui confirmar.

1- *Liber Orat. de fest.*, 526-527. En referència a la data de composició i a altres aspectes de l'Oracional de Verona, vegeu les notes 1 i 3 de l'estudi sobre Santa Jerusalem.

2- GODOY - GROS, 1994: 247.

3- SERRA VILARÓ, 1936: 30, tot i que situa l'edifici a la muntanya de Sant Pere Sescelades.

4- MACIAS - MENCHON - MUÑOZ, 1996-97: 940.

5- *Dipl. de S. M. de Poblet*, 484.

6- Aquestes afrontacions s'interpreten topogràficament a MACIAS - MENCHON - MUÑOZ, 1996-97: 942-944.

7- MACIAS - MENCHON - MUÑOZ, 1996-97: 944.

8- *Ibid.*: 944.

9- Vegeu l'estudi corresponent.

10- Així ho proposen MACIAS - MENCHON - MUÑOZ, 1996-97: 948.

49-Sant Hipòlit ***

Tarragona (Tarragonès).

DOCUMENTACIÓ:

-Fonts: *Liber Orat. de fest.*?

-Estudis: GODOY - GROS, 1974: 245-258.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

A partir dels actes litúrgics descrits al *Liber Orationum de festiuitatibus*, M. dels S. Gros i C. Godoy dedueixen l'existència d'una quarta església¹ que, tot i no aparèixer de forma explícita en el text, es pot inferir, segons aquests autors, a partir del fet que el *Liber* no havia estat escrit per a la Catedral de Tarragona sinó per a una església no molt llunyana a Sant Fructuós², la dedicació de la qual en cap moment s'indica.

Igual com succeïa a Sant Pere³, la manca d'al·lusions al ritus baptismal fa pensar que l'església de Sant Hipòlit no devia disposar de baptisteri⁴.

Segons Gros i Godoy⁵, aquest temple no devia estar molt lluny de Sant Pere.

Efectivament, sembla possible, a partir de la lectura atenta del *Liber Orationum de festiuitatibus*, que hi podia haver una quarta església de la qual no s'indica l'advocació. La proposta que aquesta advocació fos la de Sant Hipòlit sembla una mica arriscada, des del moment que no es disposa de cap altra referència documental tardoantiga, a part de l'ofici d'aquest sant que apareix al *Liber Orat. de fest.*⁶, que indiqui la presència d'aquesta advocació a *Tarraco*.

1- GODOY - GROS, 1994: 247-248.

2- Vegeu l'estudi corresponent.

3- Vegeu l'estudi corresponent.

4- GODOY - GROS, 1994: 248.

5- *Ibid.*: 247-248.

6- *Ibid.*: 248.

50-Temple que va restaurar el bisbe Sergi ***

Tarragona (Tarragonès).

DOCUMENTACIÓ:

-Fonts: *ICERV*, 278 (*RIT*, 939).

-Estudis: MIRÓ, 1996-97: 953-971; VILELLA, en curs.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

En un *carmen* epigràfic¹ contingut en l'*Anthologia Hispana*², dedicat al bisbe Sergi de Tarraco³, es documenta la restauració d'un temple cristià⁴. Ara bé, es fa difícil, per no dir impossible, saber a quina església de Tarragona es devia referir l'epitafi de Sergi,

Cal cercar el valor d'aquest document en què és un dels pocs per a la *Tarraconensis* oriental que ens il·lustra sobre l'evergetisme desenvolupat pels bisbes de la zona durant el segle VI -en el cas que aquest *elogium* hagués estat gravat en el sepulcre de Sergi com a inscripció funerària⁵- o bé sobre el possible record que ja en època altmedieval restava d'aquesta comitença antiga -en el cas que la composició del poema s'hagués produït uns pocs segles després de la mort del bisbe-⁶.

1- Aquest *carmen* epigràfic o *elogium* dedicat al bisbe Sergi ha estat transmès fins als nostres dies només per tradició manuscrita, fet que obre alguns interrogants sobre l'autenticitat i cronologia d'aquest document literari -Cf. MIRÓ, 1996-97: 953-971-. L'última edició d'aquest *elogium* l'ha duta a terme G. Alföldy -RIT, 939-.

2- L'*Anthologia Hispana* és un conjunt de poemes hispans, amb una datació -discutida- dins del segle VIII, escrits en honor de personalitats eclesiàstiques -Cf. MIRÓ; 1996-97: 959-960-.

3- Sergi fou bisbe de Tarraco entre 519/520 i 554/555 -VILELLA, en curs-.

4- RESTAVRANS CVLMINA TEMPLI -RIT, 939, 3-.

5- Cf. MIRÓ, 1996-96: 963.

6- Tesi que avui apunta amb molta força després dels arguments plantejats per M. Miró -MIRÓ, 1996-97: 953-971-.

51-Cenobi que va construir el bisbe Sergi ***

Tarragona (Tarragonès), extramurs de la ciutat romana.

DOCUMENTACIÓ:

-Fonts: ICERV, 278 (RIT, 939).

-Estudis: MIRÓ, 1996-97: 953-971; VILELLA, en curs.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

En el mateix *carmen* epigràfic que s'acaba de comentar es menciona la construcció d'un cenobi, per part també del bisbe Sergi, no gaire lluny de la ciutat¹. Remetem, doncs, a l'estudi anterior per tota la problemàtica entorn de la possibilitat d'aquesta fundació monàstica.

1- *Haud procul ab urbe construxit cenobium* -RIT, 939, 4-.

52-Monestir que va construir el monjo Frontó

Tarragona (Tarragonès).

DOCUMENTACIÓ:

-Fonts: CONSENTIVS, *Ep.* 11*2, 1.

-Estudis: AMENGUAL, 1994: 493.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

Dins la carta 11* de Consenci a Agustí es troba la notícia de la construcció d'un monestir per part del monjo Frontó: *in ciuitate, inquit, Tarraconensi, in qua mihi monasterium instruxi*¹, sense cap més especificació sobre la situació o naturalesa d'aquest cenobi.

1- CONSENTIVS, *Ep.* 11*, 2,1.

II.2.1.b- *DERTOSA* (Tortosa):

53-Catedral episcopal

Tortosa (Baix Ebre).

DOCUMENTACIÓ:

-Fonts: Inexistents.

-Estudis: ALMUNI, 1997: 117-120.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

Des de l'any 516, com a mínim, Tortosa disposava de bisbe¹ i per tant, d'una catedral.

Es desconeix, no obstant, quin devia ser l'emplaçament, i encara més com era la catedral -o catedrals²- de Tortosa durant l'Antiguitat Tardana, tot i que en el recinte ocupat per la catedral actual s'han localitzat restes romanes³, així com d'un temple cristià altmedieval⁴ i de la mesquita major musulmana⁵. Aquesta llarga ocupació temporal de diferents temples de culte en un mateix espai, pot estar indicant la ubicació de l'antiga catedral de *Dertosa*.

1- Es tracta d'*Vrsus*, que signa les actes del Concili de Tarragona del 516: *Vrsus in Christi nomine episcopus Dertosanae ciuitatis* -*Conc. Tarrac.*, l. 154, p. 281-. Vegeu també VILELLA, en curs.

2- La coexistència d'un bisbe arrià i un de catòlic a Tortosa queda documentada en les subscripcions del III Concili de Toledo -*Conc. Tolet.* III, lín. 64-65, p. 55-.

3- ALMUNI, 1997: 117.

4- *Ibid.*: 117.

5- *Ibid.*: 117.

54-Plaça Alfons XII***

Tortosa (Baix Ebre).

DOCUMENTACIÓ:

-Fonts: Inexistents.

-Estudis: AIAC, 1: 62.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

Durant l'excavació l'any 1988 d'una necròpolis tardorromana, datable als segles IV-V¹,

es localitzaren les filades de fonamentació d'un mur semicircular, fet amb pedres irregulars, que s'ha interpretat com la fonamentació d'un absis pertanyent a una construcció religiosa de tipus cementiriàl.

Es fa difícil confirmar l'existència d'un temple presidint aquesta necròpolis tardorromana a partir de les poques i poc explícites dades publicades, que a més es veuen mancades de qualsevol tipus de material planimètric. Al marge d'aquestes consideracions de tipus formal, ens hem de preguntar sobre l'existència de testimonis arqueològics relatius als diversos edificis religiosos cristians que amb tota seguretat varen existir en una seu episcopal com *Dertosa*, tot i que el precari estat actual de la investigació arqueològica d'aquesta ciutat tan sols permet fer algunes febles especulacions sobre l'emplaçament de la basílica episcopal².

1- *AIAC*, I: 62.

2-Sobre aquest particular, vegeu la corresponent fitxa.

II.2.2- Altres nuclis de població

No es documenten altres nuclis urbans a l'actual província de Tarragona durant l'antiguitat tardana.

II.2.3- Edilícia rural aïllada i altera

55-Sant Miquel d'Olèrdola i Capelles adjacents ***

Olèrdola (Alt Penedès).

DOCUMENTACIÓ:

-Fonts: Inexistents.

-Estudis: URPÍ - RESINA, 1991: 84-86.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

De l'església de Sant Miquel d'Olèrdola es conserven *in situ*, com a elements arcaïtzants, un capitell i una arcada de ferradura que tradicionalment han estat datats dins del període pre-romànic¹. Darrerament, però, s'ha proposat la possibilitat de recular la cronologia d'aquest elements fins a època visigoda, donant no només arguments de caire estilístic, sinó basant-se també en el fet que a Olèrdola existeix una tríade d'advocacions com la de les esglésies paleocristianes de Terrassa: Sant Pere, Sant Miquel i Santa Maria². Un últim argument es recolza en la presència d'àmplies agrupacions de tombes excavades a la roca al voltant d'aquestes esglésies; si bé la cronologia d'aquest tipus de sepultures és molt àmplia, extenent-se des de la tardoantiguitat fins ben entrada l'Edat Mitjana³. Possiblement aquest sigui un dels arguments més vàlids per plantejar un probable origen visigòtic per a aquestes capelles, entre elles la de Sant Miquel, amb una funcionalitat de capelles funeràries. L'anàlisi, però, de la necròpolis entorn de la capella de Sant Miquel i de les altres capelles, sembla apuntar cap una cronologia dels segles X-XI⁴.

1 -JUNYENT, 1983: 70, data aquests elements arquitectònics dins del segle X, coincidint amb el primer document escrit per a aquesta església.

2- URPI - RESINA, 1991: 84. Per a les advocacions de les esglésies paleocristianes de Terrassa, vegeu la corresponent fitxa.

3- Les tombes excavades a la roca d'Olèrdola, conegudes com a *olerdolanes*, no s'han pogut excavar amb la metodologia arqueològica que hauria estat necessària per poder establir datacions fiables. Per una aproximació a la història i cronologia de les tombes excavades a la roca en general, vegeu: BOLÒS - PAGÈS, 1982: 59-103 i per a les *olerdolanes* en concret MOLIST, 1997: 217-219, on es fa un ampli i documentat repàs entorn de la historiografia de les necròpolis d'Olèrdola.

4- MOLIST, 1997: 238-239.

II.3- LLEIDA

II.3.1- Seus episcopals

II.3.1.a- *ILERDA* (Lleida):

56-Catedral episcopal i *archiuum*

Lleida (Segrià).

DOCUMENTACIÓ:

-Fonts: CONSENTIVS, *Ep.* 11*2,8.

-Estudis: PITA, 1973: 37-39; BARRAL, 1982: 118; PÉREZ, 1991: 128; ID., 1994: 127-150; AMENGUAL, 1994: 493.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

No es coneix amb seguretat on es devia ubicar l'església catedralícia d'*Ilerda*, tot i que seria lògic situar-la dins el perímetre de muralla que tancava el turó de la Seu¹. Al respecte, R. Pita dóna dues possibles ubicacions: la primera proposta situa l'església tardoantiga sota l'actual església de Sant Joan, en el mateix lloc on en època romana hi podia haver un temple pagà². La segona proposta assenyala l'existència d'uns murs al costat del claustre de la Seu Vella corresponents a l'església de Santa Maria la Vella, que ja existia abans del 1149³. Pita apunta que Santa Maria la Vella es podia haver construït en el mateix lloc on anteriorment hi devia haver hagut una mesquita⁴, i a la vegada aquesta es devia haver ubicat en l'emplaçament de l'església tardoantiga⁵.

A través de la epístola 11* de Consenci a Agustí d'Hipona ens ha arribat la notícia de l'existència d'un *archiuum ecclesiae* a *Ilerda*⁶. La menció de l'*archiuum ecclesiae* episcopal en la correspondència entre Consenci i Agustí proporciona un *terminus ante quem* de principis del segle V per al conjunt episcopal d'*Ilerda*.

1- En el lloc més alt i fàcilment defensable de la ciutat romana, tal i com es documenta a altres poblacions de l'Antiguitat Tardana com Empúries o *Vrgellum*.

2- PITA, 1973: 37. L'autor no especifica si existeixen evidències arqueològiques entorn d'aquest temple romà.

3- Any de la ocupació cristiana de la ciutat.

4- Pita es refereix a la mesquita construïda l'any 901 a la *Larida* musulmana, en el marc de la reedificació de la ciutat emesa per Ismail b. Musa b. Lope ibn Kasi, MARTÍN, 1956: 251.

5- PITA, 1973: 37-38.

6- CONSENTIVS, *Ep.* 11*2,8. Aquesta mateixa carta ens dona el nom del primer bisbe documentat a Ilerda: *Sagittius*, 11*2,5.

57-Necròpolis de l'Estació del Ferrocarril*

Lleida (Segrià).

DOCUMENTACIÓ:

-Fonts: ICERV, 253; IRC II, 10.

-Estudis: VIVES, 1927-1931: 400; PITA, 1973: 40-43; LARA, 1976: 60-75; FABRE - MAYER - RODÀ, 1985: 37-38; PÉREZ, 1991: 30-33; ID., 1992: 199-212.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

La necròpolis de l'Estació del Ferrocarril¹ es va descobrir i excavar entre 1926 i 1928, durant la construcció d'una estació de tren². L'excavació va ser parcial i es va realitzar sense cap planificació ni metodologia, podent-se considerar, per tant, una operació de salvament, més que no pas una excavació arqueològica. Actualment encara es discuteix la ubicació exacta de les restes aparegudes, que ocupaven una superfície total de més de 200 metres quadrats³; R. Pita les localitza en un extrem de la Plaça Berenguer IV⁴. L'únic document que es conserva de les actuacions dels anys vint és un plànol d'I. Vilallonga⁵, que efectivament mostra la situació de les restes al sector nord de l'estació.

Si situem aquesta necròpolis en un plànol de la *Ilerda* tardoantiga es pot observar que es trobava extramurs de la ciutat al costat d'una via romana secundària que sortia de Lleida per la porta romana que estava situada al carrer del Carme⁶. El traçat d'aquesta antiga via passava per Corbins i anava cap a Balaguer i Àger⁷.

Al marge de la identificació de tota una sèrie de tombes d'incineració altimperial amb el seu corresponent aixovar funerari, la majoria de les restes localitzades corresponen a inhumacions amb sarcòfags monolítics, cistes de lloses, àmfores i *tegulae*, així com fragments de mosaics; tots aquests elements són datables dins de la tardoantiguitat⁸. Les restes que hem enumerat presenten la problemàtica de la seva descontextualització arqueològica i per tant, es fa impossible saber quina relació tenien aquests sepulcres entre ells i amb els mosaics⁹. S'ha discutit molt sobre la funció d'aquests mosaics però actualment es considera que formaven part d'un o més paviments, no pas de laudes sepulcral¹⁰. Entre aquestes restes localitzades s'assenyala també l'existència d'un mur de pedra de gairebé un metre d'alçada, junt amb un número indeterminat de tambors de columnes¹¹. Tots aquest elements, afegits a l'aparició dels fragments de mosaics comentats anteriorment, fan pensar reiteradament a A. Pérez que aquests pertanyen al paviment d'un *martyrium*¹² o d'algun altre tipus d'edifici cristià¹³, hipòtesi plenament compartida des d'aquest treball. L'element, però, que ens aproxima amb més fiabilitat a la cronologia i al caràcter cristià d'aquesta necròpolis és la coneguda inscripció de *Theodora*¹⁴ que, a diferència de la major part del material exhumat, ha arribat fins als nostres dies. Aquesta làpida marmòria, del segle IV¹⁵ o primera meitat de V¹⁶, és el primer document cristià

d'Ilerda; la presència del crismó presidint la inscripció així ho indica. Tot i que, com venim indicant des del principi, no disposem de cap informació referent al desenvolupament de l'excavació, i per tant desconeixem quin era el context arqueològic de la làpida, s'ha proposat que la inscripció de *Theodora* podria formar part d'un enterrament amb sarcòfag¹⁷.

Tenint en compte la gran pèrdua d'informació que va suposar l'excavació de la necròpolis de l'Estació del Ferrocarril durant els anys vint, la parcial informació que ha arribat fins als nostres dies és prou suggerent i indicadora com per poder considerar la més que probable existència d'un edifici de culte cristià presidint aquesta necròpolis. Malgrat no disposem de cap font de l'època que així ens ho indiqui, les poques evidències arqueològiques que ens han arribat, tot i ser parcials i fora de context -fet que no permet la seva interrelació-, són elements amb la suficient riquesa individual per justificar aquesta hipòtesi.

1- L'estudi més recent, PÉREZ, 1992: 199-212. En aquest estudi -el més exhaustiu que s'ha fet fins al moment sobre la necròpolis de l'Estació del Ferrocarril- A. Pérez estableix una detallada seqüència cronològica del jaciment sense deixar de banda l'etapa d'enterraments altimperial, als quals la bibliografia anterior no havia fet gaire cas.

2- PÉREZ, 1991: 30.

3- *Ibid.*: 30. El jaciment no es considera exhaurit i per tant, s'hauran de controlar les futures reformes urbanístiques que s'efectuïn en aquest sector de la ciutat: *dicho cementerio debía ser muy amplio y deben existir aún muchos vestigios bajo las actuales instalaciones ferroviarias de la Estación*. -PITA, 1973: 40-.

4- *Ibid.*: 40. Aquesta és, fins al moment, la proposta més acceptada per la resta d'investigadors.

5- PÉREZ, 1992: 201, reproduïx, a través d'un esquema, el plànol fet per Villalonga l'octubre de 1926.

6- PITA, 1973: 40.

7- *Ibid.*: 40.

8- Així ho consideren tots els autors que han estudiat el jaciment: PITA, 1973: 40-43; LARA, 1976: 60-75; PÉREZ, 1991: 30-33; ID., 1992: 199-212.

9- *Ibid.*: 201, *es lástima, por ejemplo, no tener la seguridad de que los sarcófagos se encontraran en el mismo nivel que los de tegulae, o saber si los mosaicos pertenecían a un mismo edificio o a más de uno, o si aparecían sobre los enterramientos o bajo ellos*. També cal fer esment de l'existència de documentació que situa el raval medieval de Sant Pau del Mercadal a la zona de l'actual estació del ferrocarril. Aquest raval tenia l'església romànica de Sant Pau, avui desapareguda, amb la seva corresponent sagrera, fet que pot portar a suposar que algun sector de la necròpolis devia haver tingut una cronologia medieval - LLADONOSA, 1954: 203-205-.

10- PITA, 1973: 40-42, assenyala la possibilitat que en època paleocristiana existiera algún pequeño templo cristiano en alguno de los referidos cementerios cristianos de Lérida, o cerca de ellos, pero hasta el momento no hay referencias arqueológicas de los mismos, si bien los fragmentos de mosaico de la necrópolis de la Estación de Lérida, acaso con dibujos demasiado grandes para una simple lauda sepulcral, nos hacen pensar en tal posibilidad. Una extensa i detallada descripció d'aquests mosaics, amb nombrosos paral·lels i propostes d'interpretació, es troben recollits a PÉREZ, 1992: 209-210.

11- LARA, 1976: 64. L'enumeració d'aquestes restes arquitectòniques es fa sense cap més tipus d'especificació. Tampoc existeix cap fotografia ni dibuix que ens pugui orientar cap a una possible interpretació d'aquestes restes.

12- PEREZ, 1991: 32; ID., 1992: 212. Aquest mateix autor creu també que l'església de Sant Pau, documentada en època romànica -LLADONOSA, 1954: 203-, *hagués pogut ser, tanmateix, la continuadora de la basílica o del martyrium*, PÉREZ, 1992: 33.

13- No creiem possible la hipòtesi que es tractés d'un recinte funerari delimitat per murs. L'únic recinte d'aquest tipus que coneixem per a la *Tarraconensis* oriental és l'aparegut al Castellet de les Corts d'Empúries -ALMAGRO, 1955, 292; NOLLA - SAGRERA, 1995: 25- que tot i tenir una cronologia homòloga a la de la necròpolis de l'estació, no presenta cap evidència que mostri que ens trobem

davant d'enterraments cristians, ni cap resta de mosaics ni columnes.

14- *IRC* II, 10.

15- FABRE - MAYER - RODÀ, 1985: 37-38.

16- J. Vives la data al segle IV o primera meitat del V a partir del formulari i de la paleografia - VIVES, 1969: 74-.

17- PÉREZ, 1992: 209.

II.3.1.b- *VRGELLVM* (Castellciutat, La Seu d'Urgell):

58-Catedral episcopal

Castellciutat, La Seu d'Urgell (Alt Urgell).

DOCUMENTACIÓ:

-Fonts: Inexistents.

-Estudis: BARAUT, 1992: 47; PÉREZ ALMOGUERA, 1996: 153-160.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

No hi ha dubte de l'existència a la Seu d'Urgell d'un complex arquitectònic durant l'Antiguitat Tardana -com a mínim a partir del 531¹- del qual no en coneixem cap tipus de referència ni arqueològica ni escrita, fet que no permet aventurar cap tipus d'hipòtesi.

La catedral episcopal, molt probablement, devia estar situada en un lloc preeminent i central del turó on actualment hi ha ubicada la població de Castellciutat. L'única església antiga que coneixem a Castellciutat és Sant Feliu, documentada en el testament del bisbe Sisebut l'any 839².

La ciutat i la catedral varen ser destruïdes l'any 793 per les tropes d'Abd al-Malik³. Aquest fet, i la crisi provocada per la repressió de l'heretgia adopcionista, devia motivar el trasllat de l'antiga població⁴ ubicada a Castellciutat cap a la plana, on es construï la nova catedral.

L'existència d'un *escriptorium* a la seu d'*Vrgellum* als voltants del segle és deduïble a partir de la producció literària del bisbe Just⁵; més tard, cap el 725, uns clergues provinents d'Urgell dipositen a Autun dos còdexs amb obres d'Agustí i Isidor⁶, còdexs amb tota seguretat provinents de l'antic *escriptorium* que encara funcionava durant l'episcopat de Fèlix (781-799)⁷. A partir del segle IX devia començar a funcionar un nou *escriptorium*⁸ vinculat al nou emplaçament del conjunt catedralici d'època carolíngia⁹.

1- L'any 531 Just, el primer bisbe documentat a la seu d'*Vrgellum*, signa les actes del II Concili de Toledo: "*Iustus in Christi nomine ecclesiae catholicae Vrgellitanae episcopus*" -*Conc. Tolet. II*, l. 127, p. 356-.

2- *Tes. de Sisebut d'Urg.*: "...ad domum Sancti Felicis venerabilis martiris...".

3- *Acta de cons. de S. M. de la Seu*: "...antiquitus a fidelibus constructa et ab infidelibus destructa...". Cf. també: BARAUT, 1992: 47.

4- Aquesta és la tesi que la historiografia ha donat com a suposada, tot i que no s'ha trobat cap indici ni arqueològic ni escrit que així ho avaluï. Entorn a les causes d'aquest trasllat, cf.: BARAUT, 1992b: 315: s'atribueix als sarraïns la destrucció el 793 del centre episcopal de Castellciutat, que degué provocar la construcció de la nova catedral en un monticle de la plana propera, possiblement semiartificial, on es formà el vicus d'Urgell, no gaire lluny de la muntanya de Castellciutat. Però sembla inversemblant que, si hom havia destruït l'enlairada fortalesa i els seus temples, optés per reconstruir la seu episcopal en un vicus, un poblet, situat en plena vall, entre el Segre i el Valira, com si la protecció que podien oferir els dos rius i el torrent de la Seu fos millor que la de la ciutat o el castrum roquer veïns. Altres circumstàncies degueren influir en aquest trasllat, com podien

ésser les diferències existents entre una població que venerava la memòria del bisbe perseguit i empresonat, i els bisbes nouvinguts o imposats per les autoritats civils del nord dels Pirineus. El bisbe perseguit és l'adopcionista Fèlix -sobre l'adopcionisme, cf. RIU RIU: 1964: 77-96. Per a una visió general del fenomen cf. ABADAL, 1949.

5- Sobre la producció literària i la vida de Just d'Urgell, cf. VILELLA, en curs.

6- BARAUT, 1992b: 326. Aquests dos còdexs estaven escrits en escriptura semiuncial i visigòtica primitiva.

7- BARAUT, 1992b: 326.

8- De l'*escriptorium* d'època medieval se'n coneix una magna producció -BARAUT, 1992b: 326-329-, d'entre la qual cal destacar el conegut *Beatus de la Seu d'Urgell*, de finals del segle X o principis del segle XI -cf. IBARBURU, 1992: 361-362-.

9- Sobre el nou conjunt episcopal bastit en època carolíngia, cf. BARAUT, 19592b: 313-326.

II.3.2-Altres nuclis de població

II.3.2.a-AESO (Isona):

No existeixen evidències d'edilícia cristiana tardoantiga en aquest nucli de població.

II.3.2.b- CASTRVM LIBIAE (Llívia):

No existeixen evidències d'edilícia cristiana tardoantiga en aquest nucli de població.

II.3.2.c- IESSO (Guissona):

59-Necròpolis paleocristiana de Guissona

Guissona (Segarra), intramurs de la ciutat romana.

DOCUMENTACIÓ:

-Fonts: *HEp*, 1, 429; *IRC*, II, 82.

-Estudis: FABRE - MAYER - RODÀ, 1985: 119-120; PERA, 1996-97: 1117-1129.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

La localització a final dels anys 70¹ d'una necròpolis baix imperial dins del recinte urbanitzat de la ciutat romana d'*Iesso*², obre moltes portes a la localització d'una probable església tardoantiga.

A més, les excavacions han proporcionat un element que dóna un caràcter clarament cristià a aquesta necròpolis. Es tracta d'una inscripció funerària³ realitzada sobre una placa quadrada de pedra calcària. Datable durant el segle IV i principis del V⁴, el formulari no deixa cap dubte sobre el seu caràcter cristià. Així mateix, es recuperaren diversos fragments de sarcòfags amb decoració estrigil·lada⁵.

Si a aquests elements s'hi afegeix que la necròpolis s'estén a l'entorn i per sota de l'església medieval de Santa Maria, es fan patents les moltes probabilitats de l'existència d'un temple de culte cristià en aquest emplaçament de Guissona.

1-PERA, 1996-97: 1117.

2- Sobre les necròpolis tardo-antigues presents dins de les ciutats antigues, vegeu nota 11 de l'estudi sobre l'església visigòtica de *Barcino*.

3- *IRC*, II, 82

4- FABRE - MAYER - RODÀ, 1985: 119-120.

5-PERA, 1996-97: 1117.

II.3.3- Edilícia rural aïllada i altera

60-Basílica del Bovalar

Serós (Segrià).

DOCUMENTACIÓ:

-FONTS: Inexistents.

-ESTUDIS: PALOL, 1972: 383-401; PITA, 1973: 49-61; ULBERT, 1978: 135-136; HAUSCHILD, 1982; PALOL, 1986: 513-525; ID., 1989; GODOY, 1995: 224-227; PALOL, 1994b: 60-62.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

L'any 1943 R. i M. Pita Mercé varen descobrir el jaciment¹, que no es començà a excavar fins els anys 1968 i 1969². Les excavacions posaren al descobert un temple cristià antic i diverses estructures d'habitació annexes que en un primer moment es varen interpretar com a edificacions monacals³, tot i que aquesta hipòtesi no ha tingut continuïtat en la bibliografia posterior⁴. A partir de 1976 es varen reempendre les tasques d'investigació a cura del Departament d'Arqueologia Cristiana de la Universitat de Barcelona⁵.

Des d'un punt de vista estructural, no hi ha dubte que la basílica del Bovalar és l'església tardoantiga de la *Tarraconensis* oriental més ben conservada⁶. Aquest fet permet interpretar els diferents ambients del temple sense gaires problemes. Es tracta d'un edifici de planta rectangular i disposició basilical⁷, amb unes dimensions totals de 25'80 x 12'10 m⁸.

A nivell funcional, P. de Palol identifica tres parts ben diferenciades. En primer lloc trobem la capçalera, formada pel *sanctuarium* i per dues cambres annexes amb funcions funeràries⁹; en segon lloc, el tram central del temple, dividit en tres naus longitudinals - amb un contracor als peus de la nau central¹⁰ - i amb un presbiteri tancat amb cancells i situat al davant del *sanctuarium*¹¹; en tercer lloc, i com a element emblemàtic del jaciment, trobem una zona baptismal amb la seva corresponent piscina, de planta quadrada, i les restes d'un baldaquí¹², únic exemplar conservat a la *Tarraconensis* oriental¹³. Les tres naus estaven separades per columnes¹⁴, mentre que diversos cancells localitzats *in situ* marcaven la separació entre diferents àmbits¹⁵.

L'accés a la basílica s'efectuava pel costat sud¹⁶, és a dir, per un dels laterals¹⁷, tot i que en el costat nord també hi va existir una porta que comunicava amb l'exterior¹⁸.

Th. Hauschild destaca la tècnica constructiva dels murs de la basílica, consistent en la col.locació dels carreus en posició vertical¹⁹. Cal destacar també que el paviment de l'absis estava fet a base de lloses gruixudes de pedra calcària²⁰.

Al voltant i a l'interior del temple s'hi va desenvolupar una necròpolis amb predomini d'enterraments en sarcòfag tallat en un sol bloc de pedra i de tombes de lloses de pissarra o de calcària local²¹.

La basílica del Bobalar, a part de l'excel·lent estat de conservació de la seva arquitectura, presenta una peculiaritat que la fa única a la *Tarraconensis* oriental: la troballa, *in situ*, de diversos exemplars d'utilatge litúrgic²². Destaquen dues peces d'importació mediterrània que P. de Palol creu orientals²³. Es tracta d'un gerret de bronze per al vi consagrat²⁴, un incenser de cassola cilíndrica i coberta en forma de cúpula, amb les seves cadenes de subjecció²⁵, i una creu de bronze que formava part d'aquestes cadenes²⁶.

R. Pita data la basílica dins del segle V, mentre que atorga una cronologia del segle VII per al baldaquí²⁷. P. de Palol situa el baldaquí en els darrers anys del segle V o ja en el VI²⁸, però no fa cap més especificació cronològica entorn el conjunt basilical, del qual, però, assenyala *su clara tipología paleocristiana, frente a la arquitectura religiosa que se conoce por "hispanovisigodo" o simplemente "visigodo"*²⁹.

Tots els investigadors que han estudiat el jaciment coincideixen que a principis del segle VIII es produeix un gran incendi al poblat i a la basílica del Bobalar, incendi que provoca l'abandonament del lloc³⁰.

1- PITA, 1973: 49.

2- La direcció d'aquestes campanyes va anar a càrrec de R. Pita, J. Querre, H. Sarny, L. Díez-Coronel, J. Sarrate (1968), i R. Pita (1969) -PITA, 1973: 49-.

3- *Ibid.*: 49, 59-60.

4- P. de Palol interpreta aquestes estructures com un poblat petit i típic d'un establiment rural, una mica en contrast amb la riquesa del temple i del seu utilatge litúrgic -PALOL, 1989: 12-.

5- *Ibid.*: 6.

6- ID., 1994b: 61.

7- PITA, 1973: 49.

8- *Ibid.*: 49.

9- PALOL, 1989: 10; ID., 1994b: 60-61.

10- ID., 1989: 10; ID., 1994b: 61. Tal com indica P. de Palol, aquest contracor és un altre element litúrgic de funcionalitat no sempre uniformement acceptada. El probable origen africà féu pensar en un àmbit de culte martirial. Avui un cor diferent al presbiteri podria ocupar funcions litúrgiques no estrictament martirials -PALOL, 1994b: 61-62-.

11- ID., 1989: 10; ID., 1994b: 61.

12- PITA - PALOL, 1972: 388-389; PALOL, 1989: 11; ID., 1994b: 62.

13- Tot i que en altres baptisteris, com el de *Barcino* -vegeu l'estudi corresponent-, es pot deduir la seva presència a partir dels testimonis arqueològics.

14- PALOL, 1989: 10.

15- PITA, 1973: 49-50; PALOL, 1989: 10.

16- ID., 1994b: 62.

17- Així mateix es documenten diversos accessos interns d'ús litúrgic -PALOL, 1994b: 62-.

18- PITA - PALOL, 1972; PALOL, 1989: 10.

19- HAUSCHILD, 1982: 79. Segons aquest autor, els murs de la basílica del Bobalar recorden les tècniques constructives de l'Àfrica del Nord.

20- PITA - PALOL, 1972: 386.

21- PALOL, 1989: 8. Destaca la troballa d'un sarcòfag, adossat al mur nord de la basílica a la zona dels peus, amb una creu incisa a la capçalera de tipus bizantí -PALOL, 1989: 19-. Vegeu també PITA - PALOL, 1972: 389-390.

22- L'estudi més complert d'aquestes peces es pot trobar a PITA - PALOL, 1972: 383-401.

23- PALOL, 1989: 11.

24- P. de Palol identifica aquesta peça com de taller copte -PALOL, 1989: 11-. Vegeu també PITA - PALOL, 1972: 398-399.

25- *Ibid.*: 396; PALOL, 1989: 11. Un altre incenser tardoantic, però sense context arqueològic, es va localitzar a Sant Feliu de Lledó (Alt Empordà) -NOLLA - CASAS, 1984: 86-.

26- PITA - PALOL, 1972: 397; PALOL, 1989: 11

- 27- PITA, 1973: 54.
28- PALOL, 1989: 11.
29- ID., 1986: 513-514.
30- Cf. PITA, 1973: 60; PALOL, 1986: 514; ID., 1989: 7.

61-Necròpolis de Torre Lango***

Alcarràs (Segrià).

DOCUMENTACIÓ:

- Fonts: Inexistents.
- Estudis: PITA, 1973: 79.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

Pita descriu la vil.la romana de Torre Lango i dóna una breu referència de restes arquitectòniques i escultòriques associades a una àmplia necròpolis tardorromana, fet que el porta a especular amb la possibilitat que es pugui tractar d'una església tardoantiga amb la seva àrea de necròpolis.

Degut a la parquedat descriptiva d'aquesta notícia que proporciona Pita, en cap moment queda clar el tipus d'associació entre la necròpolis i les restes constructives - ¿relació estratigràfica? ¿relació establerta a partir de la ubicació en planta de les diferents unitats estructurals?-. Aquest fet obliga a ser extremadament prudents a l'hora de valorar la possible existència d'una església tardoantiga en aquest indret.

62-Santa Maria la Vella de la col.légiata de Sant Pere***

Àger (Noguera).

DOCUMENTACIÓ:

- Fonts: Inexistents.
- Estudis: PITA, 1973: 71; FITÉ, 1992: 115-123.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

A Santa Maria d'Àger, Pita afirma observar molts capitells corintis d'època romana i visigòtica¹ que, segons ell, serien elements reaprofitats d'un temple cristià tardoantic ubicat en el mateix emplaçament que el temple actual².

Per altra banda, Fité afirma que la planta d'aquest temple sembla apropar-se als vells models de capçalera tripartita propis dels segles VI-VII, amb paral.lels propers a Bobalar i a Santa Margarida del Priorat de Sant Genís de Rocafort³.

L'única dada certa és la recent excavació d'una extensa necròpolis tardoantiga pendent de publicació, necròpolis que podia anar associada al possible temple.

Degut a la parquedat descriptiva de la notícia que proporciona Pita, en cap moment queda clar el tipus d'associació entre les restes constructives romanes i les estructures actuals. Tampoc es pot fer cap valoració en ferm a partir de la tipologia de la planta conservada i dels seus paral.lels.

1- PITA, 1973: 71.

2- *Ibid.*: 71.

3- FITÉ, 1992: 117.

63-Església i necròpolis de l'Embassament de Sant Antoni**

Tremp (Pallars Jussà).

DOCUMENTACIÓ:

-Fonts: Inexistents.

-Estudis: MALUQUER DE MOTES, 1947-48: 293-296.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

A conseqüència d'una gran sequera que es produí l'any 1945, l'embassament de Sant Antoni¹ va baixar el nivell de les seves aigües fins quedar pràcticament sec. Arrel d'aquesta baixada de nivell varen quedar al descobert els antics pobles que ocupaven la vall i es va propiciar la descoberta d'una necròpolis tardoantiga gràcies a l'acció erosiva de l'aigua, que mentre s'anava retirant va arrossegar més d'un metre de potència de la terra que cobria les tombes i altres estructures associades². La descoberta es va fer el 15 de febrer i les pluges primaverals varen cobrir de nou el jaciment³, que mai no s'arribà a excavar.

Durant la visita efectuada en aquest lloc, J. Maluquer de Motes va observar la presència de diverses tombes que *aparecian en las inmediaciones de restos de un edificio antiguo indeterminado y como rodeándolo*⁴. Les tombes -en cap moment es diu quin era el seu nombre- eren de dos tipus diferents: el primer tipus era el constituït per tombes de lloses; el segon per tombes que combinaven lloses i *tegulae*⁵. La manca absoluta de material arqueològic moble -ceràmica, elements metàl·lics...- semblava indicar que les tombes no contenien aixovar funerari⁶.

Aquests són els únics detalls descriptius dels quals disposem, que tot i ser mínims ens permeten fer les següents consideracions sobre el jaciment: a) l'associació de les tombes descrites amb les restes d'un edifici antic ens sembla de gran interès; com el mateix J. Maluquer de Motes afirma: *la mención de los restos de un edificio y la existencia de sepulturas a su alrededor nos hace creer que se trata de una necrópolis paleocristiana y que los restos del edificio corresponderían a una iglesia, quizá una basílica*⁷. Aquesta hipòtesi no ens sembla impossible ja que aquests tipus de tombes es troben amb molta freqüència en les necròpolis que envolten esglésies tardoantigues⁸, tot i que en el nostre cas, i degut principalment al fet que no s'han pogut realitzar excavacions arqueològiques, no tenim cap prova concloent que l'edifici localitzat sigui una església tardoantiga; b) suposant que, efectivament, les restes de l'edifici corresponguin a una església tardoantiga, caldria pensar en una construcció i en una necròpolis cristianes corresponents a un grup humà de caràcter rural, essent *Aeso* el nucli romà amb *status* més proper⁹.

En resum, la cronologia d'aquest jaciment com a conjunt és difícil d'establir: els tipus de tombes que s'hi localitzen oscil·len entre el segle III i el VIII¹⁰, però l'edifici que hi apareix associat -podria tractar-se d'una església- és de difícil ubicació cronològica degut al fet que no s'hi han pogut realitzar excavacions arqueològiques.

1- Aquest embassament es va construir l'any 1903 -MALUQUER DE MOTES, 1947-48: 293-.

2- *Ibid.*: 293.

3- *Ibid.*: 294.

4- *Ibid.*: 294.

5- Segons Maluquer aquestes *tegulae* no dejan lugar a dudas sobre su carácter romano (...) es el tipo normal de *tégula plana*, MALUQUER DE MOTES, 1947-48: 295. De fet, les tombes amb cronologia tardoantiga fetes amb *tegulae* són molt freqüents, tant a la *Tarraconensis* oriental - BOSCH - VALLÈS, 1987: 333; TED'A, 1987: 109-111, 126; MACIAS - REMOLÀ, 1995: 198; ROIG - COLL - MOLINA, 1995: 33-43, 110; CANYELLAS - PIÑOL - VERGÈS, 1996: 40- com a la resta de la península Ibèrica - SANMARTIN - PALOL, 1972: 451, 453; POSAC - PUERTAS, 1989: 15-. En algunes àrees, com per exemple les comarques de Girona, s'han estudiat exhaustivament aquests tipus de tombes i existeixen abundants referències bibliogràfiques (vegeu el recull fet a NOLLA - SAGRERA, 1995: 268-269). Tot i que a la Península Ibèrica les tombes de *tegulae* comencen a documentar-se a partir dels segles III-IV, tenim exemples del segle I a Roma: la tomba de l'apòstol Pere, localitzada durant els anys quaranta, així com les sepultures que la circunden són de *tegulae* a doble vessant - APOLLONJ ET ALII, 1951: 107-117-.

6- MALUQUER DE MOTES, 1947-48: 295.

7- *Ibid.*: 295.

8- Existeixen nombrosos exemples peninsulars d'esglésies tardoantigues cerclades per necròpolis de la mateixa cronologia d'entre les quals podem destacar la basílica de Vega del Mar - POSAC - PUERTAS, 1989: 13-36-, la basílica de Bobalar (Seròs, Lleida) - PALOL, 1972: 389-390- i la basílica de l'arena de l'amfiteatre de Tarragona - TED'A, 1990: 2355-239-.

9- La ciutat romana d'*Aeso* (Isona) es fundà a finals del segle II aC o a principis del segle I aC - PONS, 1994: 47- i va perviure fins l'Antiguitat Tardana, tal com ens ho demostra la construcció d'una torre de defensa entre els segles IV i V - AIAC, 1: 182-. Dels segles VI-VIII no en tenim cap dada, ni arqueològica ni proporcionada per les fonts.

10- Cf. TED'A, 1989: 111. Aquesta observació cronològica s'ha fet sobretot a partir de les tombes de *tegulae*, ja que les de lloses poden arribar fins a la primera meitat del segle XIV - PADILLA, 1982: 171-173-.

II.4- GIRONA

II.4.1- Seus episcopals

II.4.1.a- *GERUNDA* (Girona):

64-Catedral episcopal

Girona (Gironès).

DOCUMENTACIÓ:

-Fonts: Inexistents.

-Estudis: NOLLA, 1992: 48-49.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

Pel que fa a la possibilitat que l'antiga seu catedralícia estigués ocupant l'emplaçament que ocupa la catedral actual -sota l'advocació de Santa Maria i de fàbrica bàsicament gòtica-, no existeix cap argument que ens condueixi cap a aquesta possibilitat¹, tot i que no queda descartada la presència d'estructures anteriors al gòtic per sota de l'actual catedral, sobretot després de les recents investigacions dutes a terme per l'equip de J. M. Nolla, que assenyalen la presència de murs pertanyents als temples anteriors: romànic, prerromànic i romà, sense especificar l'abast de les troballes referents a un possible temple cristià tardoantic².

Nolla proposa un segon corrent³, segons el qual l'església episcopal es devia trobar sota de l'actual església de Sant Feliu⁴, extramurs de la ciutat.

Al marge de la posició física de la catedral episcopal dins de la ciutat de Girona, cal suposar una posició preeminent de la institució eclesiàstica gironina, segons es desprèn d'una epístola de Brauli de Saragossa⁵.

1- NOLLA, 1987: 88.

2- COSTA-PAU, 1998: 37. La prospecció que va determinar la presència d'aquestes restes es va efectuar en un espai comprès entre la capella baptismal i la porta principal de la catedral. Aquestes intervencions s'emmarquen dintre el programa europeu Progress.

3- NOLLA, 1992: 48-49.

4- Vegeu l'estudi corresponent.

5- BRAVLIO CAESARAVGVSTANVS, *Ep. XIV, 15-19: Consul is enim utrum sexta feria Pasce per lectiones singulas amen respondi debeat uel consueto modo decantari Gloria, quod neque aput nos fit, neque ubicumque fieri uidimus, nec aput prestantissime memorie domnum meum Isidorum, denique nec Toletum quidem uel Gerunda.*

65-Necròpolis de la Caserna d'Alemanys*

Girona (Gironès), intramurs de la ciutat romana.

DOCUMENTACIÓ:

-Fonts: Inexistents.

-Estudis: AMICH - NOLLA, 1992: 51.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

Es tracta d'una necròpolis parcialment excavada, amb tombes que abasten una cronologia dels segles V/VI i IX/X¹. És important remarcar la presència d'una necròpolis d'origen tardoantic intramurs de la ciutat, circumstància que està indicant, amb molta probabilitat, l'existència d'un temple de culte cristià proper².

1- AMICH - NOLLA, 1992: 51.

2- Al respecte, vegeu l'estudi sobre l'església visigòtica de Barcelona.

66-Sant Feliu*

Girona (Gironès), extramurs de la ciutat romana.

DOCUMENTACIÓ:

-Fonts: Inexistents.

-Estudis: PALOL, 1967: 36; PUERTAS TRICAS, 1975: 18-19; BOEHDEN, 1995: 572-577.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

García Rodríguez¹ proposa, a partir de la cita prudenciana² del màrtir Fèlix de Girona, l'existència de les seves relíquies en aquesta ciutat; aquest és l'argument a partir del qual R. Puertas Tricas sosté la possibilitat de l'existència d'una església³, en la qual es devien custodiar les relíquies del màrtir.

Efectivament, aquest argument, sumat a la notícia de l'emplaçament de la sepultura de Fèlix a Girona, ens pot estar assenyalant l'existència d'aquest edifici. El bisbe gironí Nonnit -successor de Joan de Bícilar⁴-, segons explica Ildefons de Toledo, visitava amb assiduïtat la tomba de Fèlix⁵, per tant, seria molt estrany que aquest sepulcre no estigués dins un marc arquitectònic cristià, encara que Ildefons no s'hi refereixi explícitament.

Si acceptem que Fèlix va ser enterrat en una necròpolis extramurs de la ciutat, podem especular amb la possibilitat que es construís una *memoria* sobre el sepulcre original. De fet, una església amb etapes romànica i gòtica i dedicada a Sant Feliu es troba extramurs de la ciutat de Girona i Palol ja ha apuntat la possibilitat que es tracti del lloc on hi hagué el *martyrium* de Sant Feliu⁶.

És remarcable que als voltants de l'església de Sant Feliu hagin aparegut els vuit sarcòfags cristians, avui empotrats al murs de l'església actual⁷ i que, per tant, devien formar part d'una necròpolis *ad sanctos* que es devia estendre al voltant de la tomba del màrtir⁸.

1- GARCÍA RODRÍGUEZ, 1966: 304-305.

2- PRUDENTIVS, *Peristeph.*, IV, 154.

3- PUERTAS, 1975: 18. Puertas va més enllà i apunta que aquesta seria l'església de la qual Pau va sostreure la corona oferta per Recared, però no aporta cap tipus d'argument que sostingui aquesta hipòtesi. Per a l'episodi del robatori de la corona, cf.: IVLIANVS TOLETANVS, *Hist. Wambae regis*, 676-682.

4- VILELLA, en curs.

5- ILDEFONSVS TOLETANVS, *De uir. ill.*, 9.

6- PALOL, 1967: 36.

7- *Ibid.*, 1967: 36-37. L'estudi més recent sobre els sarcòfags de Sant Feliu el signa C. BOEHDEN, 1995: 572-577.

8- Vegeu la fitxa de la basílica ubicada a la necròpolis paleocristiana de *Tarraco*.

67-Sant Martí Sacosta **

Girona (Gironès), extramurs de la ciutat.

DOCUMENTACIÓ:

-Fonts: Inexistents.

-Estudi: PALOL, 1950: 1-13; AMICH - NOLLA, 1992: 69.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

Durant les obres de reforma realitzades durant l'any 1943 al monestir de Sant Martí

Sacosta, varen aparèixer restes d'un claustre del segle XI¹. Enclastada a la paret d'una de les cantonades del claustre, es va localitzar una inscripció funerària datada en els segles IX-X² que un cop arrancada del seu emplaçament, va resultar ser un fragment de decoració escultòrica d'època visigòtica consistent en una roseta circular. La inscripció medieval s'havia realitzat en el revers de la peça.

Palol data la peça al segle VII i suposa que devia formar part d'un cancell corresponent a una església hispanovisigòtica situada en el mateix emplaçament de l'actual Sant Martí Sacosta³. Amich i Nolla apunten la mateixa hipòtesi⁴.

1- PALOL, 1950: 2.

2- *Ibid.*: 2-5.

3- *Ibid.*: 5.

4- AMICH - NOLLA, 1992: 69.

68-Monestir fundat per Joan de Bíclarum

Girona (Gironès).

DOCUMENTACIÓ:

-Fonts: ISIDORVS, *De uir. ill.*, 31.

-Estudis: CAMPOS, 1960: 146; PUERTAS, 1975: 17; AMICH-NOLLA, 1992: 40-41.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

El bisbe Joan de Bíclarum va viure entre els anys 540-621¹, per tant el monestir per al qual va escriure una Regla² existiria, com a mínim, a partir de la segona meitat avançada del segle VI o principis del segle VII, suposant que fos una fundació anterior a l'episcopat de Joan³.

La situació d'aquest monestir és desconeguda, però cal pensar que si no s'ubicava a la ciutat de Girona, es devia trobar als voltants d'ella⁴.

1- VILELLA, en curs.

2- La qual no ens ha arribat -cf. CAMPOS, 1960: 146-. D'aquest fet ens n'informa Isidor: *qui postea condidit monasterium quod nunc Biclara dicitur* -ISIDORVS, *De uir. ill.*, 31.

3- Es desconeix si Joan de Bíclarum va escriure la Regla per a un monestir de la seva fundació o per un monestir que ja existia anteriorment.

4- Cf. AMICH - NOLLA, 1992: 41. D'aquest monestir va sortir Nonnit, el successor de Joan a l'episcopat de Girona.

II.4.1.b- EMPORION (L'Escala):

NOTA: Per entendre millor el conjunt d'esglésies tardoantigues d'Empúries, i degut a la particular i avui ben estudiada evolució d'aquest nucli de població durant l'Antiguitat Tardana, s'ha cregut convenient i necessari fer un breu estat de la qüestió sobre la seva topografia.

La fundació dels grecs massaliotes oriunds de Focea i posterior ciutat romana d'Empúries, segons el pes de la tradició historiogràfica elaborada a partir de mitjan segle

passat, desapareix físicament cap a la meitat del segle III dC, perdurant tan sols el nom i el prestigi d'una llarga tradició¹. Com molt bé han assenyalat els autors que han donat llum a la Empúries posterior al segle III², la ciutat tardoantiga té poc a veure amb la ciutat baixrepublicana o altoimperial, però això no suposa ni molt menys la seva desaparició³, sinó simplement una situació canviant, un procés d'adaptació cap a noves estructures que *es realitza amb èxit tal com palesa la continuïtat i el fet que Empúries sigui l'única ciuitas del territori septentrional de les actuals comarques gironines*⁴ i també l'única seu episcopal d'aquesta zona litoral.

Per tant, a partir de la reconsideració de les dades documentals i sobretot arqueològiques, el panorama de l'Empúries tardoantiga sen's presenta amb una riquesa de la qual nosaltres intentarem fer-ne una breu síntesi cronològica, aturant-nos finalment a analitzar els testimonis que fan referència a l'edilícia cristiana.

La primera notícia de l'Empúries cristiana és la proporcionada pel Passionari Hispànic. Segons aquesta font, Fèlix l'africà hauria passat per *Emporion* a finals del segle III, però són molts els dubtes que es plantejen entorn de la veracitat d'aquesta notícia⁵. Per contra, les notícies sobre el seu elenc de bisbes sen's presenten de manera concreta a partir del 516, data en què *Paulus* signa les actes del Concili de Tarragona⁶. Durant el segle VIII, a causa de l'ocupació sarraïna o durant els anys de la seva duració⁷, la seu episcopal va desaparèixer i no va ser restituïda a l'Edat Mitjana tal i com sí va succeir a altres ciutats com *Urgellum* o *Vic*⁸.

Degut a les marcades diferències topogràfiques internes que presenta l'antiga Empúries, per tal d'efectuar una anàlisi arqueològica entenedora hem respectat la divisió de la ciutat en els dos sectors bàsics: la Paleàpolis i la Neàpolis.

La Paleàpolis -actual Sant Martí d'Empúries⁹- durant la tardoantiguitat és objecte de profundes modificacions urbanes¹⁰. A aquestes cal afegir-hi la construcció d'una sòlida muralla¹¹, amb alguna torre quadrangular¹², que es devia aixecar a finals del segle III o principis del segle IV¹³ i que rodejava i fortificava el turó on s'ubica aquest renovat entramat urbà. Un projecte de reforma urbanística d'aquesta magnitud potser podria estar relacionat amb la creació d'una seu episcopal.

Dins del recinte de muralles s'hi ubica l'església de Sant Martí, la fàbrica de la qual és romànica però amb orígens en la tardoantiguitat. Al voltant d'aquest edifici s'hi ha documentat una extensa zona de necròpolis¹⁴ que reforça encara més un origen paleocristià per a l'església de Sant Martí.

La Neàpolis, en contraposició al que hem vist per a la Paleàpolis, no disposa de cap document que mostri la existència d'un traçat urbà o alguna altra forma d'hàbitat estable. Segurament no ens ha arribat tota la documentació dels treballs arqueològics realitzats a l'antiga ciutat, però també s'ha de tenir molt present la possibilitat que la població d'Empúries, a partir de la segona meitat del segle III, optés per reagrupar-se dins d'un recinte més petit però emmurallat que oferiria més seguretat enfront els perills de l'època¹⁵. En canvi, a la Neàpolis trobem, en la seva totalitat i sense cap construcció posterior que l'emascari, la planta d'una *cella memoriae*.

Aquesta dicotomia entre la Paleàpolis, com a zona d'hàbitat, i la Neàpolis, com a zona de culte i necròpolis, ha fet pensar que la Neàpolis devia ser el cementiri dels habitants de la Paleàpolis¹⁶. A la vista dels coneixements actuals sobre Empúries, aquesta hipòtesi no és molt sòlida, ja que cal tenir en compte que hi ha una distància de 400 m. entre ambdues àrees¹⁷ -que ens sembla excessiva si es compara amb altres exemples coneguts-. A més és prou significatiu que als voltans de l'església de Sant Martí, situada

dins de la mateixa Paleòpolis, s'hi hagi localitzat una zona d'enterraments de cronologia tardoantiga. L'exposició d'aquests fets porta a pensar que els habitants de la Paleòpolis disposaven de la seva pròpia necròpolis dins del mateix clos murat, i per tant, el cementiri del sector de la Neàpolis hauria de pertànyer a un altre nucli poblacional (potser una congregació religiosa?), o, potser part de la població de la Paleòpolis s'enterrava a la necròpolis de Sant Martí, mentre que una altra part preferia o podia permetre's d'enterrar-se al cementiri de la Neàpolis. Sigui com sigui, les dades actuals no ens permeten afirmar que els habitants de la Paleòpolis s'enterraven únicament i exclusiva al gran cementiri de la Neàpolis.

Per últim, cal assenyalar que durant la tardoantiguitat els voltants d'Empúries varen estar poblats¹⁸. Efectivament, a partir del segle IV a l'Empúries suburbana es detecten tota una sèrie de jaciments -bàsicament necròpolis i esglésies¹⁹- que alguns investigadors han interpretat com el testimoni de la població que a partir de mitjan segle III abandona l'antic *pomerium* d'Empúries²⁰. Posteriorment, al segle V²¹, Sant Martí d'Empúries possiblement devia esdevenir el centre aglutinador de part d'aquesta població que va veure en el turó fortificat de la Paleòpolis el lloc més idoni per buscar el refugi que les circumstàncies del moment requerien. Al respecte, ens sembla enormement il·lustrativa la descripció de la Paleòpolis tardoantiga proposada per J. M. Nolla: *Sant Martí ofrece un lugar óptimo para acoger la pequeña ciudad que ha resultado de la larga y grave crisis; se halla sobre una pequeña elevación fácil de defender y bien protegida por el mar... Nada ha cambiado en relación al territorio de la ciudad con el que se conecta perfectamente. Estas circunstancias justifican la elección del lugar, más adecuado que el área de la Neápolis o que el sector más septentrional de la ciudad romana, mucho más difíciles de defender y, en el caso del último lugar, mal comunicado con el puerto... La Ampurias de la Tardía Antigüedad es, sobre todo, fortaleza y puerto, centro político de un territorio activo y equilibrado, pero donde no hay grandes espacios públicos, edificios de diversión ni nada parecido que recuerde la lejana época de la Baja República y primeros años del Imperio. Y sin embargo nada más es necesario. Un centro pequeño, bien protegido y dinámico y un territorio suburbano en ebullición son suficientes*²².

1- Cf. NOLLA, 1993: 211; NOLLA - SAGRERA, 1995: 9, on es dóna una relació bibliogràfica d'aquest corrent historiogràfic que fins fa pocs anys considerava pràcticament abandonada la ciutat d'Empúries a partir de mitjan segle III dC.

2- Principalment NOLLA, 1993: 207-224 i tots els treballs d'aquest autor referents a Empúries. Existeix, però, un lloable precedent de mitjans del segle XIX, Pasqual Madoz, que ja va intuir la importància de l'Empúries tardoantiga a partir de la consideració de la ciutat com a seu episcopal - MADOZ, 1845: 261-.

3- Actualment s'accepta una reducció de la població emporitana, sense que això signifiqui ni molt menys la seva desaparició total. Des de principis dels anys 80 s'ha vingut demostrant la consolidació del grup poblacional emporità que va sobreviure a la crisi demogràfica del segle III: cf. NOLLA, 1993: 207-224; NIETO, 1981: 34-51, on a partir de l'estudi de la dispersió de T. S. Clara demostra quines són les àrees de la ciutat que continuen ocupades i quines les que queden despoblades després del segle III dC.

4- NOLLA - SAGRERA, 1995: 9.

5- M. Almagro i P. Palol remarquen els dubtes que la crítica planteja sobre la cronologia de redacció del *Passionari Hispànic*; també assenyalen que aquesta obra es basa sovint en el *Peristephanon* de Prudenci, on en cap moment se cita el nom d'Empúries -ALMAGRO - PALOL, 1962: 28-.

6- *Conc. Tarrac.*, l. 142, p. 280.

7- No existeix cap document que assenyali el moment exacte de la desaparició de la seu episcopal

d'Empúries, tot i que és segur que l'any 785, moment de la conquesta carolíngia dels territoris gironins, aquesta seu ja no existia -cf. ABADAL, 1987: 75-92; AMICH - NOLLA, 1992: 80-81-.

8- En referència a la no restitució de la seu episcopal emporitana durant l'Edat Mitjana per part del primat de Roma, Nolla creu molt probable que la negativa papal sigui deguda a les pressions dels bisbes de Girona i dels comtes de Barcelona -NOLLA, 1993: 210-.

9- L'enumeració de les diverses intervencions arqueològiques dutes a terme a Sant Martí d'Empúries durant el present segle es troben a AQUILUÉ ET ALII, 1997: 52-64, amb especial atenció a les excavacions dutes a terme entre 1994-1995.

10- *Aquest és un punt d'importància extraordinària que cal assimilar, puix que ajuda a entendre l'eclosió tardoantiga i la profunditat de les reformes del teixit urbà* -NOLLA - SAGRERA, 1995: 11-. Cf. també: AQUILUÉ ET ALII, 1997: 55-56. Cal remarcar que no es coneix cap altre exemple de reforma urbana a la *Tarraconensis* oriental durant l'Antiguitat Tardana, i que tampoc no existeix un model clar a l'hora d'explicar les transformacions urbanes que es produeixen en els nuclis de població urbans i que conduiran cap a la formació de la ciutat medieval -Cf. RIU BARRERA, 1994: 361-362-.

11- La muralla de la Paleòpolis, en un primer moment considerada tardohe-lenística per Almagro -ALMAGRO, 1964: 97-98-, va ser objecte de diferents estudis que l'han datat dins de la tardoantiguitat: NIETO, 1981: 48-50; KEAY, 1984: 5-9, 48-49; NIETO, 1984: 545-547. Dins NOLLA - SAGRERA, 1995: 12-15, es confronten les divergències cronològiques que els autors citats han donat per a la construcció de les muralles de Sant Martí d'Empúries, sempre dins de la tardoantiguitat.

12- NOLLA, 1993: 214-215.

13- NOLLA - SAGRERA, 1995: 13. X. Nieto també es decanta per aquesta cronologia a partir de la identificació de T. S. C. tipus D -NIETO, 1981: 47-. En canvi S. J. Keay proposa una cronologia del segle V per a aquesta fortificació a partir del material amfòric localitzat -KEAY, 1984: 5-9-.

14- Cf. NOLLA, 1995: 99-105; NOLLA - AMICH, 1996-97: 1027-1040. Intramurs de Sant Martí també s'ha documentat la presència d'enterraments aïllats o en petites agrupacions -AQUILUÉ ET ALII, 1997: 62-.

15- Un dels exemples que millor il·lustra aquest fenomen que podríem definir com a proto-encastellament és *Ilerda*. A més de l'encastellament de la població urbana, també es documenten als voltants d'*Ilerda* diversos castells.

16- Cf. NIETO, 1981: 50-51; NOLLA, 1993: 218.

17- Entre la Paleòpolis i la Neòpolis hi havia el port emporità, que durant la tardoantiguitat sen's mostrà com un port força actiu i el principal de l'extrem nord-est peninsular segons Nolla, un port menor, de categoria regional, però ben dotat i eficaç -NOLLA, 1993: 221-222-.

18- Cf. *Ibid.*: 218 i ss.

19- Aquestes esglésies són Santa Margarida, Santa Magdalena, Sant Vicenç i Santa Reparada de Cinclaus -vegeu les fitxes corresponents-. Aquestes esglésies les defineixen Almagro i Palol com *un conjunto de ermitas de tipo condal y tiempos carolingios, alguna quizá con restos y reminiscencias paleocristianas, con la piscina bautismal de Santa Margarita, pero que tienen su mejor momento en los siglos IX y X*. -ALMAGRO - PALOL, 1962: 40-. Duval també es refereix vagament a aquestes esglésies, tot i que molt possiblement es precipita en donar una cronologia del segle IV: *l'Espagne possède quelques exemples de mausolées chrétiens attribués au IVe siècle (chapelle absidiale de La Alberca) ou de petites églises cimétières (Ampurias)* -DUVAL, 1978: 527-. Oliva dona també notícia d'una possible església paleocristiana a Empúries dedicada a Sant Eusebi, que s'ubicaria per sota del convent dels Servites construït al segle XVII -OLIVA, 1962: 67-; degut al fet que l'autor no aporta cap tipus de dada ni document que demostrï l'existència d'aquesta església i donat que cap autor posterior se n'ha fet ressò, podem descartar la possibilitat de la presència d'aquest suposat edifici.

20- Cf. NOLLA -SAGRERA, 1995: 11-15, 30. Fins al moment no s'ha trobat cap testimoni dels hàbitats que es devien relacionar amb aquestes esglésies que podem classificar com a rurals, més que no pas suburbanes, ja que cadascun d'aquests temples devia tenir un petit nucli de població associat; les esglésies suburbanes adquireixen un caràcter diferenciats des del moment en què no són el punt de referència de cap nucli de població específica, sinó que simplement són un temple més, fora de les muralles d'una ciutat.

21- A partir del segle V es comença a disposar de dades arqueològiques segures que confirmen una densitat important de població a Sant Martí d'Empúries -NOLLA - SAGRERA, 1995: 30-, tot i que ja s'hi detecta una ocupació incipient, com a mínim, a partir de la segona meitat del segle III -NIETO, 1982: 47-.

22- NOLLA, 1993: 214.

69-Catedral episcopal

L'Escala (Alt Empordà).

DOCUMENTACIÓ:

-Fonts: Inexistents.

-Estudis: Inexistents.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

A partir de les dades que a continuació s'exposaran dins els estudis monogràfics dedicats a les esglésies tardoantigues d'Empúries, es podrà observar que no existeix cap element objectiu que permeti ubicar la catedral episcopal¹ en cap punt concret de la ciutat, essent del tot impossible determinar si cap dels edificis coneguts a través de l'arqueologia s'hi pot associar.

Es veurà, però, com la basílica de la Neàpolis i l'església localitzada a la Paleòpolis són els punts amb més probabilitats.

1- Com a mínim, la catedral existiria des del concili de Tarragona del 516 -vegeu el capítol anterior d'aquest treball-.

70-Basílica de la Neàpolis d'Empúries

L'Escala (Alt Empordà).

DOCUMENTACIÓ:

-Fonts: IRC, III: 163-165.

-Estudis: ALMAGRO - PALOL, 1962: 27-41; FABRE - MAYER - RODÀ, 1991: 155-157; NOLLA, 1993: 207-224; GODOY, 1995: 217-219; NOLLA - SAGRERA, 1995: 33-114.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

L'església que descrivim a continuació es troba al costat de la gran *stoa* hel·lenística d'Empúries¹, enmig de l'extensa àrea d'una necròpolis tardoantiga que ocupa una bona part de la Neàpolis². Les primeres excavacions oficials que afectaren aquest sector es varen desenvolupar entre els anys 1846-48³, i es posaren al descobert la paret septentrional de la basílica, un pedestal amb la seva corresponent taula d'altar -anepigràfica-⁴ i bona part de l'extensa necròpolis que circumdava el temple⁵. Més endavant, a partir del 1908, començaren les excavacions de la mà de J. Puig i Cadafalch i E. Gandia⁶ que, exceptuant l'interval de la guerra civil, s'han anat desenvolupant de manera continuada fins als nostres dies i que han deixat al descobert les estructures actualment visibles⁷.

La situació de la basílica coincideix amb l'emplaçament d'unes termes i n'aprofita part de la seva estructura, concretament l'*apoditherium*⁸. Topogràficament, la gran necròpolis tardoantiga de la Neàpolis, s'assenta sobre un indret extramurs de l'antiga ciutat romana i que s'havia abandonat a principis del segle II⁹, per tant, entre l'abandonament i el posterior reocupament

de la zona cap a finals del segle III havien passat uns dos-cents anys.

Ocupant tot el sector nord de la Neàpolis, apareix aquest cementiri que s'organitza als volts del 300 a l'entorn d'una *cella memoriae*, i que perdura fins a principis del segle VIII i de la qual se'n coneixen 500 sepultures¹⁰.

A l'àrea cementirial de la Neàpolis s'han trobat 2 inscripcions funeràries cristianes i una inscripció en un fragment d'ara d'altar de datació dubtosa. Les inscripcions funeràries són una mostra més del caràcter irrefutablement cristià de la necròpolis de la Neàpolis. La primera¹¹ es troba en un fragment de sarcòfag reaprofitat en un mur. La troballa es feu el 1896¹² i tot i que es diu que era en un mur de la Neàpolis, no s'especifica en quin. La segona inscripció¹³, que és el fragment d'una placa de marbre, prové d'Empúries, sense que se n'especifiqui la provenença exacta¹⁴. Els dos epitafis se situen dins la tardoantiguitat, sense que coneguem cap més especificació cronològica.

El fragment d'ara d'altar prové d'un lloc imprecís d'Empúries¹⁵. Segons la interpretació dels autors que l'han estudiat, la inscripció de l'ara fa referència a uns altars consagrats a Sant Esteve i Santa Àurea o Aurèlia i a un tercer Sant no determinable¹⁶, dins del mateix temple. La datació difícilment pot ser anterior al segle VII¹⁷.

Uns últims elements escultòrics que cal citar, encara que sigui de manera molt superficial, són els dos sarcòfags decorats pertanyents a l'àrea cementirial de la basílica¹⁸; d'entre els quals destaca l'anomenat *sarcòfag de les estacions*. Aquest és remarcable per la seva singularitat artística, per ser un dels referents cronològics més arcaics per datar la basílica de la Neàpolis¹⁹ i per ser una de les primeres troballes realitzades en el sector de la necròpolis, i més concretament a l'entorn de l'àrea basilica, tot i que es desconeix quina devia ser la seva ubicació exacta²⁰. Però la seva definitiva singularitat vindria donada, segons Nolla, pel fet de trobar-nos davant del sarcòfag corresponent a la tomba principal, situada en el *sanctuarium* i per sobre de la qual es devia aixecar l'altar²¹. La segona caixa, coneguda amb el nom de "sarcòfag de les estacions amb columnetes"²², va ser localitzada *in situ* en un lloc de circulació obligada per entrar a l'església²³, fet que ha portat a pensar que es tracta de la sepultura d'un personatge important²⁴.

L'evolució arquitectònica de la basílica ha estat estudiada per diferents autors: M. Almagro i P. de Palol defensen una primera construcció documentada, anterior a la meitat del segle V²⁵, però no descarten la possibilitat que, amb anterioritat a aquest edifici, hi hagués hagut una petita aula²⁶. La planta de l'edifici que es conserva correspon a una construcció d'una sola nau, amb absis semicircular a l'interior i rectangular a l'exterior, que comunica amb una petita sagristia al seu cantó sud i que Almagro i Palol suposen que devia existir-ne una de simètrica al cantó nord de l'absis²⁷. Entre la nau i l'absis s'hi localitza una tomba que contenia el sarcòfag de les estacions -anteriorment referenciat- per sobre del qual s'ha interpretat que hi devia haver l'altar²⁸. Destaca també un vestíbul lateral, que abraça tota la llargada de l'edifici i que complia una funció funerària, ja que la superfície d'aquest àmbit estava ocupada per sepultures²⁹. L'apertura d'un àmpli nàrtex als peus de la nau es data com a postvisigòtica, tot i que no es dona cap argumentació per a aquesta datació³⁰; aquest ambient contenia sepultures infantils³¹.

La situació d'aquesta església enmig d'una àrea de necròpolis fa pensar C. Godoy en la possibilitat que es tracti d'una *memoria-martyrium*³². També cal pensar en la possibilitat que la basílica de la Neàpolis hagués acomplert la funció d'església episcopal, funció que tal volta perdé quan es fortificà la Paleàpolis³³.

1- ALMAGRO-PALOL, 1962:531.

2- Per veure l'extensió i situació d'aquesta necròpolis respecte a la Neapòlis emporitana, vegeu els plànols inclosos a NOLLA - SAGRERA, 1995: 116-124, que també conté una detallada descripció arqueològica i topogràfica

de la necròpolis -NOLLA - SAGRERA, 1995: 115-296-.

3- *Ibid.*: 34-35. Degut a la monumentalitat dels vestígis d'aquest jaciment és lògic pensar en la realització de diverses excavacions puntuals amb anterioritat, com a mínim a partir de l'interès renaixentista vers el món antic. Per a la història i desenvolupament detallats de les diverses campanyes d'excavacions a Empúries, cf. MARCET -SANMARTÍ, 1989: 37-53; NOLLA - SAGRERA, 1995: 33-52.

4- *Ibid.*: 34.

5- A part d'aquesta gran necròpolis organitzada entorn de la *cella memoriae*, existeix una altra àrea cementirial tardoantiga a Empúries, diferenciada i independent respecte al sector que estudiem en aquest apartat; es tracta de l'anomenada *necròpolis sud o meridional* -NOLLA - SAGRERA, 1995: 17-115-, la qual no està associada a cap edifici de culte i de la qual se n'han localitzat una vintena d'enterraments. Una descripció completa d'aquesta petita necròpolis s'inclou dins NOLLA - SAGRERA, 1995: 297-309.

6- Els resultats de les excavacions dels primers anys d'aquesta nova etapa que afecten la basílica i necròpolis paleocristianes les va publicar Puig i Cadafalch a partir de l'inici mateix de les intervencions -PUIG I CADAFALECH, 1908: 558-560; ID., 1909-1910: 706-710; ID., 1911-1912: 303-322; ID., 1913-1914: 838-839; ID., 1921-26a: 81-84; ID., 1921-26b: 111; ID., 1927-31: 135. De la mateixa manera, E. Gandia va recollir nombroses i valuoses dades sobre aquestes intervencions en els seus acurats diaris d'excavacions (elaborats entre els anys 1908 i 1936), que fins al moment romanen inèdits tot i que són consultables a la biblioteca del Conjunt Monumental d'Empúries.

7- Les diferents fases, campanyes i vicissituds de les excavacions realitzades a partir de 1908, es descriuen amb tot tipus de detall a NOLLA -SAGRERA, 1995: 36-41. Actualment, les revisions del conjunt paleocristià d'Empúries i l'elaboració de noves planimetries les realitza un equip de treball de la Universitat de Girona, sota la direcció de J. M. Nolla.

8- ALMAGRO - PALOL, 1962: 32.

9- NOLLA - SAGRERA, 1995: 17-18.

10- *Ibid.*: 17, 294.

11- IRC III, 164.

12- FABRE - MAYER - RODÀ, 1991: 156.

13- IRC III, 165.

14- FABRE - MAYER - RODÀ, 1991: 157.

15- *Ibid.*: 155-156; PALOL, 1967: 36.

16- FABRE - MAYER - RODÀ, 1991: 155

17- *Ibid.*: 156.

18- Nolla atribueix a aquests sarcòfags un gran valor a l'hora de veure els contactes de la ciutat d'Empúries amb l'exterior i de documentar una aristocràcia urbana capaç d'importar objectes de luxe de Roma -NOLLA, 1993: 216-217-.

19- Efectivament, la cronologia d'aquest sarcòfag es situa als voltants de l'any 300 -cf. BOVINI, 1954: 29-.

20- Segons G. Bobini -BOVINI, 1954: 25-, R. Marcet i E. Sanmartí -MARCET - SANMARTÍ, 1989: 45- i J. M. Nolla i J. Sagra -NOLLA - SAGRERA, 1995: 34, 218- el sarcòfag de les estacions prové de les excavacions realitzades entre 1846-1848; per contra, C. Godoy endarrereix la data de la troballa fins a mitjan segle XVIII, sense aportar cap mena de document que certifiqui la precocitat d'aquesta troballa -GODOY, 1995: 217-.

21- NOLLA, 1993: 217, nota 39. Nolla afegeix que el primer lloc de deposició d'aquest sarcòfag no devia haver estat el *sanctuarium* del temple, sinó un lloc indeterminat del sector occidental de la necròpolis tardoantiga, on s'han localitzat les inhumacions més antigues -principis del segle IV-; l'autor continua: *más adelante, la tumba habría sido trasladada al construirse el pequeño templo que aprovechó estructuras anteriores y a su alrededor se habrían ido depositando las sepulturas más notables. Se trataría, por lo tanto, de un cementerio ad sanctum, tal como pasa en muchos otros lugares, organizado alrededor del prestigio de alguien, mártir o no, de recuerdo imborrable para aquella comunidad naciente. Lamentablemente su memoria no ha dejado otros rastros que no sean arqueológicos.* -NOLLA, 1993: 217-. Per a la problemàtica dels enterraments *ad sanctos*, cf.: DEL AMO, 1979: 243-251; MUÑOZ GARCÍA DE ITURROSPE, 1995: 39-44.

22- Aquest sarcòfag apareix referenciat a la bibliografia anterior a l'any 1994 amb el nom de *sarcòfag de la porta de l'Hades*; en aquest treball preferim utilitzar la denominació de *sarcòfag de les estacions amb columnetes*, proposada per M. Claveria -CLAVERIA, 1994: 87- a partir de la reinterpretació iconogràfica de la decoració d'aquesta peça.

23- NOLLA - SAGRERA, 1995: 258.

24- *Ibid.*: 258.

25- ALMAGRO - PALOL, 1962: 31.

26- *Ibid.*: 31.

27- *Ibid.*: 31-33.

28- *Ibid.*: 32; NOLLA, 1993: 217, nota 39.

29- ALMAGRO - PALOL, 1962: 32.

30- *Ibid.*: 32.

31- *Ibid.*: 32.

32- GODOY, 1995: 219.

33- Cal recordar que a partir del segle IV la *Peleàpolis* es fortifica i s'hi detecten importants reformes urbanes, fet que es podria explicar a partir de la creació d'una seu episcopal -vegeu l'estudi del capítol *Emporion* (L'Escala)-.

71-Sant Martí d'Empúries*

Sant Martí d'Empúries, L'Escala (Alt Empordà).

DOCUMENTACIÓ:

-Fonts: *Cart. de Carlemany*.

-Estudis: NOLLA, 1993: 207-224; AQUILUÉ ET ALII, 1997: 52-64.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

Dins de l'actual església de Sant Martí, alçada dalt del turó fortificat de la *Paleàpolis*, es conserva una taula d'altar paleocristiana, datable entre els segles IV i V¹, que fa pensar a Nolla que pertany a un temple cristià de la mateixa cronologia, ubicat en el mateix emplaçament². L'autor sustenta i reforça aquesta hipòtesi amb altres elements indicadors com l'ocupació continuada d'aquest lloc des del segle IV fins al segle VII³ i amb l'existència d'un document que assenyala que l'any 843 aquesta església ja estava consagrada a Sant Martí de Tours⁴, extrem aquest que fa anar més enllà J. M. Nolla fins al punt de proposar que el suposat temple subjacent per sota de l'actual església de Sant Martí devia ser el temple catedralici d'època visigoda, l'advocació del qual es devia haver conservat fins als nostres dies⁵. Aquesta hipòtesi, tot i ser força suggerent, només tindria sentit i començaria a agafar cos si finalment una intervenció arqueològica en el subsòl de l'actual església de Sant Martí pogués demostrar l'existència d'un temple cristià tardoantic. Després d'aquest primer pas en ferm ens podríem començar a plantejar la problemàtica de la seva advocació i es podria especular sobre la seva possible funció com a església episcopal.

A l'espera d'aquesta intervenció arqueològica sota el subsòl de l'església de Sant Martí⁶, l'únic indicatiu susceptible de ser associat a l'existència d'un temple tardoantic, apart de la taula d'altar abans comentada, és la presència d'una necròpolis tardorromana situada *intra muros*⁷ de l'antic nucli urbà, característica pròpiament cristiana⁸ que ens ha de fer pensar en l'existència d'un temple de major o menor envergadura a l'entorn del qual es devia desenvolupar aquesta necròpolis⁹.

1- La notícia de la taula d'altar de Sant Martí la proporciona NOLLA, 1993: 216, però en canvi no surt recollida en els inventaris específics de *mensae* paleocristianes -PALOL, 1957-1958; CHALKIA, 1991-, fet que no ens deixa de sorprendre. Nolla també recull la notícia d'un peu d'altar de marbre blanc, del segle VII, actualment dipositat al Museu Monogràfic d'Empúries, que podria provenir de l'església de Sant Martí tot i que no es té cap indicatiu segur de la seva procedència -NOLLA, 1993: 221, 223-. Respecte a aquest suport d'altar, Marcet i Sanmartí el classifiquen com a columneta d'un cancell litúrgic -MARCET - SANMARTÍ, 1989: 173-, classificació errònia ja que com molt bé indica Nolla -NOLLA, 1993: 221, nota 60- existeixen

nombrosos paral·lels peninsulars que mostren que ens trobem davant d'un peu d'altar: Quintanilla de las Viñas, Toledo, Mérida, Mértola...

2- NOLLA, 1993: 216.

3- Ocupació exclusivament evidenciada a través de l'aparició d'abundant material arqueològic - NOLLA, 1993: 216-.

4- *Cart. de Carlemany*, ed. M. Almagro, p. 125-127.

5- NOLLA, 1993: 216.

6- S'han efectuat diverses excavacions a Sant Martí d'Empúries, sense que fins al moment s'hagi intervingut dins de l'església -cf. AQUILUÉ ET ALII, 1997: 52-64-.

7- Cf. KEAY, 1984: 8-9; NOLLA, 1993: 216.

8- Aquesta característica del ritual funerari cristià entra en directa contradicció amb les lleis romanes, molt sensibilitzades pel que fa a la prohibició d'enterrar intramurs: la llei de les XII taules, d'època republicana prohibeix enterrar un familiar o amic dins del recinte urbà: *Hominem mortuum in urbe sepelito neue urito* -Lex. XII, tab. X, 1-; així mateix la llei colonial d'*Ursus*, recollida a *CIL II Supp.* 5439: LXII, LXXIII, també prohibeix i sanciona aquesta pràctica: *ne quis intra fines oppidi colon(ia)e, qua aratro / circumductum erit, hominem mortuum / inferto neue ibi humato neue urito neue homi / nis mortui monimentum aedificato*; Finalment, l'emperador d'Orient Lleó (457-474) és el primer que permet enterrar a l'interior de la ciutat de Constantinoble -PRIEUR, 1986: 51-, però desconeixem l'abast i influència que aquesta disposició imperial va tenir a la part occidental de l'imperi, i més concretament a la *Tarraconensis*.

9- Vegeu l'exemple de la necròpolis *intra muros* de la ciutat de *Barcino*, que es desenvolupa al voltant del recentment identificat temple d'època visigoda, situat sota l'actual Plaça del Rei.

72-Sant Vicenç **

L'Escala (Alt Empordà).

DOCUMENTACIÓ:

-Fonts: Inexistents.

-Estudis: ALMAGRO - PALOL, 1962: 34-37; NOLLA - SAGRERA, 1995: 20, 25-26.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

Durant l'any 1954 es va excavar l'església de fàbrica medieval de Sant Vicenç, sense que fins al moment s'hagin publicat exhaustivament els resultats dels treballs arqueològics¹.

Almagro i Palol estableixen l'inici de funcionament del temple i la necròpolis a partir del segle IX o X i descriuen la planta original com a una petita nau absidiada i amb transcepte -la nau fa tan sols 10 m de longitud-².

L'àrea de necròpolis, però, és la que ens pot orientar a l'hora de donar una cronologia més reculada al conjunt: en una de les cambres funeràries³ es va localitzar un sarcòfag de pedra amb coberta a doble vesant decorada amb sis acroteris⁴; Almagro i Palol assenyalen que tant la tipologia d'aquest sarcòfag com el paviment d'*opus testaceum* que el cobria són idèntics als que varen aparèixer a la necròpolis de la basílica paleocristiana de la Neàpolis d'Empúries -anterior al segle VIII-⁵, però tot i aquesta clara evidència cronològica i el paral·lelisme que fan els propis autors, aquests insisteixen a datar el sarcòfag de Sant Vicenç dins dels segles IX-X i proposen la mateixa cronologia per als sarcòfags de la Neàpolis⁶. Aquest punt, però, és innacceptable ja que la cronologia dels sarcòfags de la Neàpolis és clarament anterior al segle VIII⁷.

L'àrea funerària de l'església de Sant Vicenç es va utilitzar com a mínim fins època de Jaume I⁸, quedant posteriorment abandonada.

- 1- Només parcialment publicats a: ALMAGRO - PALOL, 1962: 34-37.
- 2- *Ibid.*: 34-36: *en realidad, pues, una clara planta románica de cruz latina*. El transcepte, per tant, ha de ser un afegit posterior a la cronologia fundacional proposada per Almagro i Palol -segles IX-X-.
- 3- ALMAGRO - PALOL, 1962: 36.
- 4- *Ibid.*: 36.
- 5- *Ibid.*: 36. Efectivament, els sarcòfags tardoantics de la Neàpolis i llurs paviments d'*opus testaceum* són iguals que el sarcòfag de Sant Vicenç -NOLLA - SAGRERA, 1995: 259 i fotografia-.
- 6- Segons Almagro i Palol la cronologia dels sarcòfags de la Neàpolis cal *llevarla hasta el siglo IX ó X, como demostración de una persistente y continuada comunidad cristiana desde tiempos visigodos en la propia necrópolis de la ciudad griega* -ALMAGRO - PALOL, 1962: 36-.
- 7- Cf. NOLLA - SAGRERA, 1995: 25.
- 8- Aquesta dada s'extreu a partir de la troballa d'una moneda de Jaume I al costat d'un inhumat - ALMAGRO - PALOL, 1962: 35-.

73-Santa Margarida*

L'Escala (Alt Empordà).

DOCUMENTACIÓ:

-Fonts: IRC III, 166.

-Estudis: ALMAGRO - PALOL, 1962: 27-41; AINAUD DE LASARTE, 1982: 347-349; FABRE - MAYER - RODÀ, 1991: 157-158; ROCAS - MANZANO - PUIG, 1992: 125-136; LLINÀS et ALII, 1992: 351-381; NOLLA, 1993: 218-221; CASAS ET ALII, 1995: 142-145; NOLLA - SAGRERA, 1995: 20, 23; NOLLA ET ALII, 1997: 225-241

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

Fins fa pocs anys, l'església de Santa Margarida portava el numeral romà I per diferenciar-se de l'església que en aquells temps era coneguda com a Santa Margarida II - l'actualment anomenada Santa Magdalena¹-. Després d'un període de discussió, la investigació històrica ha adoptat una solució de compromís per a les respectives denominacions², quedant fixat el nom de Santa Margarida per a les restes de l'edifici que a continuació passem a analitzar.

Entre 1954 i 1957 tant Santa Margarida com Santa Magdalena varen ser objecte d'excavacions arqueològiques sota la direcció d'Almagro i Palol³, que deixaren entreveure la importància de la fase tardoantiga d'aquestes edificacions. A partir de 1994 s'ha endegat un projecte d'investigació sota la direcció de J. M. Nolla que pretén fer un estudi detallat i exhaustiu d'aquestes esglésies i el seu entorn immediat⁴.

L'edifici actualment visible és de fàbrica romànica, tot i que, durant el transcurs de les excavacions dutes a terme l'any 1956⁵ i de les intervencions posteriors al 1994⁶, s'hi localitzaren tota una sèrie d'estructures de cronologia més antiga. Els primers a apuntar la possibilitat d'una fase tardoantiga per a aquest temple són Almagro i Palol⁷, que a principis dels anys seixanta defineixen la planta de l'edifici -abans de ser intervingut arqueològicament- com una aula rectangular a la qual se li adossa un absis de planta de ferradura, amb una datació global dins els segles X o XI per a la fase final de l'edifici⁸. Aquesta datació de M. Almagro i P. de Palol es fa sobre la base d'un tipus de planta freqüent en època preromànica però no exclusiva d'aquesta època, ja que trobem casos d'arquitectura cristiana hispànica de cronologia tardoantiga que fan ús de l'absis de ferradura⁹. L'element arquitectònic més arcaic del qual es tenia referència fins als inicis dels anys 90 era la suposada piscina baptismal¹⁰ localitzada a

l'interior de l'església. Es tracta d'una estructura, de planta quadrada i reduïdes dimensions, recoberta amb lloses de marbre blanc¹¹. Així mateix, al voltant de l'edifici s'ha documentat una necròpoli, que si bé comença a funcionar durant l'Alt Imperi, té el seu punt àlgid durant l'Antiguitat Tardana¹². Relacionable amb aquesta necròpolis és un fragment de sarcòfag de marbre, trobat al costat de l'església, amb un crismó rodejat per una triple corona de llorers, amb representació d'alfa i omega, estudiat i datat dins del segle V per Fabre, Mayer i Rodà¹³.

Després d'aquesta primera visió general del monument, la investigació a l'entorn de l'església de Santa Margarida ha entrat en una nova fase plena d'aportacions gràcies a una intervenció arqueològica d'urgència realitzada entre 1991 i 1992¹⁴, i al projecte d'investigació engegat l'any 1994 abans esmentat, tot plegat complementat amb la lectura i interpretació d'unes fotografies aèries realitzades durant un vol de l'any 1982¹⁵. Si les excavacions han pogut documentar que Santa Margarida ja funcionava com a església durant l'antiguitat tardana¹⁶, la fotografia aèria ha aportat una visió en planta del conjunt arquitectònic dins del qual s'insereix l'edifici, conjunt que fins ara havia romàs invisible als ulls dels arqueòlegs que havien prospectat la zona. La restitució efectuada a partir d'aquestes fotografies ens mostra, amb paraules de Nolla: *un extensísimo edificio, dentro del cual se sitúa la pequeña iglesia de Santa Margarida, con una serie de caminos fósiles que conducen a su interior desde el oeste o desde el sur y sureste. Son estructuras complejas que delimitan grandes habitaciones, patios y dependencias varias y que ocupan, a primera vista y muy aproximadamente, unos 6.000 metros cuadrados de superficie*¹⁷. En vista de la magnitud de les estructures, Nolla llença la hipòtesi que aquestes puguin correspondre a la basílica i el palau episcopal d'Empúries¹⁸ o bé al monestir de l'abat *Secorius*¹⁹.

A partir dels estudis efectuats a partir de 1994 per l'equip de Nolla s'han diferenciat sis fases constructives²⁰; d'aquestes ens interessen les tres primeres per la seva cronologia tardoantiga. La primera ocupació de l'indret la realitza una necròpolis datable a mitjan segle IV i inicis del V²¹, amb restes de sarcòfags i d'una probable lauda sepulcral musiva que els autors de l'estudi paral·lelitzen amb les de la necròpolis paleocristiana de Tarragona²². La segona fase té com a característica més destacable la construcció d'un edifici baptismal dins del segle VI com a mínim²³. La piscina és de planta quadrada, amb els costats de 2'46 m²⁴, i amb restes de plaques de marbre que devien recobrir l'interior i l'exterior de la piscina²⁵. També a aquesta segona fase pertany un sòl d'*opus signinum* que devia ser el paviment del baptisteri²⁶, edifici que, a partir de l'extensió d'aquest paviment i de les fotografies aèries, s'ha suposat de planta central²⁷. La tercera fase és significativa en tant que es detecta la inutilització de la piscina, la qual un cop colmatada servirà de base a una pica baptismal²⁸, fet que il·lustra la substitució de la immersió per l'ablució i que a la vegada ens marca un límit cronològic. La resta de fases constructives de Santa Margarida es produeixen ja dins l'Edat Mitjana i per tant s'escapen de l'objecte d'estudi d'aquest treball.

Tot i que són innegables els brillants resultats aportats per la fotografia aèria a nivell d'identificació d'estructures, caldrà una intervenció arqueològica en extensió per tal de verificar la cronologia tardoantiga de l'àrea delimitada per aquests murs i la seva relació amb l'església de Santa Margarida. Un cop s'hagin aclarit aquests punts, ens podrem començar a preguntar sobre el paper d'aquest conjunt dins la geografia eclesiàstica emporitana, paper que des d'aquest treball i sobre la base d'una situació topogràfica allunyada d'aquest monument respecte al nucli emporità²⁹, creiem que hauria d'anar més lligat a un cenobi de tipus suburbà que no pas a un conjunt episcopal.

1- Vegeu la fitxa corresponent. L'any 1978, a partir de la lectura atenta i minuciosa d'uns plànols del

segle XVIII, J. Ainaud de Lasarte va veure que l'autèntica advocació de la fins llavors anomenada Santa Margarida II era Santa Magdalena, però encara persistien els dubtes: *l'esment i la representació de dues esglésies veïnes dedicades respectivament a Santa Magdalena i Santa Margarida ens dóna l'esperança d'haver trobat finalment la veritable advocació dels dos edificis enrunats als que provisionalment havia estat donat el nom de Santa Margarida I i Santa Margarida II, però abans de proclamar-ho d'una manera definitiva desitjaria trobar més elements de confirmació* -AINAUD DE LASARTE, 1982: 348-.

2- Per seguir el procés historiogràfic que ha determinat la denominació d'aquests edificis, cf.: NOLLA, 1997: 226.

3- *Ibid.*: 226.

4- *Ibid.*: 226.

5- ALMAGRO - PALOL, 1962: 38.

6- NOLLA - SAGRERA, 1995: 23.

7- ALMAGRO - PALOL, 1962: 37-38. Els autors suposen que l'aula és anterior a l'àbsis, però no hi ha cap indici ni arqueològic ni de la mateixa arquitectura de l'edifici que així ho indiqui.

8- ALMAGRO - PALOL, 1962: 37-38.

9- Un exemple és el *martyrium* de Marialba, a León (*Gallaecia*) -Cf. HAUSCHILD, 1970: 515-521; ID., 1972: 327-332; ID., 1982: 71-87-. Tot i la perillositat d'establir paral·lels entre monuments separats per grans distàncies geogràfiques, no podem evitar assenyalar la semblança entre la planta de Santa Margarida i la del *martyrium* de Marialba. Tot i que Santa Margarida presenta una planta de dimensions més reduïdes, ambdues construccions segueixen el mateix esquema: aula rectangular + absis de ferradura.

10- M. Almagro i P. de Palol no tenen l'absoluta certesa que es tracti d'una piscina baptismal; a propòsit de la presència d'un canal de desguàs els autors assenyalen: *desde un punto de vista litúrgico este canalón presenta serias dificultades para identificar esta construcción con un baptisterio, como sería nuestro deseo*. -ALMAGRO - PALOL, 1962: 38-. Avui, hom encara manté molts dubtes a l'hora de definir com a piscina baptismal el dipòsit localitzat a Santa Margarida -cf. NOLLA, 1993: 220-.

11- ALMAGRO - PALOL, 1962: 38.

12- NOLLA - SAGRERA, 1995: 23-24.

13- FABRE - MAYER - RODÀ, 1991: 157-158. Aquests autors citen (erròniament?) la procedència d'aquest fragment de sarcòfag: *pres de l'église romane de Sta. Magdalena* -FABRE - MAYER - RODÀ, 1991: 157-. La resta de la bibliografia situa el sarcòfag a Sta. Margarida; cf. les referències més recents: AINAUD DELASARTE, 1982: 349; NOLLA - SAGRERA, 1995: 23.

14- Els resultats d'aquesta intervenció arqueològica es troben recollits a ROCAS - MANZANO - PUIG, 1992: 125-136; LLINÀS ET ALII, 1992: 351-381.

15- La restitució en planta de les estructures visibles a través de la fotografia aèria, realitzada per J. Casas, la recull Nolla en un treball de 1993 -NOLLA, 1993: 219 (plànol)- i també més recentment el mateix Casas -CASAS ET ALII, 1995: 142-.

16- Vegeu nota 9.

17- NOLLA, 1993: 220.

18- *Ibid.*: 220. Dins del mateix treball, Nolla també creu possible que l'església episcopal d'Empúries es pugui trobar sota l'actual temple romànic de Sant Martí, al turó de la Paleòpolis -NOLLA, 1993: 216-.

19- *Ibid.*: 220. Respecte al cenobi de l'abat *Secorius*, vegeu l'estudi corresponent.

20- NOLLA ET ALII, 1997: 230-233.

21- *Ibid.*: 230.

22- *Ibid.*: 230.

23- *Ibid.*: 230, 233.

24- *Ibid.*: 230.

25- *Ibid.*: 230.

26- *Ibid.*: 231.

27- CASAS ET ALII, 1995: 142; NOLLA ET ALII, 1997: 231.

28- *Ibid.*: 231.

29- La situació marginal de l'església de Santa Margarida i les estructures adjacents respecte al nucli urbà d'època romana no és l'únic punt que se'ns fa estrany a l'hora d'atribuir un caràcter episcopal a aquest conjunt: també ens estranya enormement que un complex episcopal s'ubiqui en un lloc pla, sense cap tipus de defensa, quan la resta de complexos episcopals d'aquest moment tendeixen a encimbellar-se i a fortificar-se amb la resta de la població -vegeu els exemples d'Ilerda i Vrgellum-.

74-Santa Magdalena (o Santa Margarida II)*

L'Escala (Alt Empordà).

DOCUMENTACIÓ:

-Fonts: Inexistents.

-Estudis: ALMAGRO -PALOL, 1962: 39; AINAUD DELASARTE, 1982: 347-349; NOLLA ET ALII, 1997: 225-241.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

A uns 100 m de l'anteriorment descrita església de Santa Margarida, existeixen els vestigis d'un temple, l'advocació del qual ha estat recentment identificat com a Santa Magdalena¹. Les intervencions arqueològiques que s'hi han realitzat són les mateixes que anteriorment hem descrit per a Santa Margarida.

De l'estudi realitzat per M. Almagro i P. de Palol, cal destacar-ne la documentació d'unes tombes amb coberta d'*opus signinum* amb creu en relleu que, segons aquests autors, són datables als voltants del segle VI². També s'assenyala l'existència, al costat de l'epístola, d'unes cambres funeràries construïdes al voltant d'una estructura de planta octogonal molt destruïda que s'ha apuntat, a nivell d'hipòtesi, que podia correspondre a un *martyrium*³, extrem de difícil constatació degut al pèssim estat d'aquesta estructura arquitectònica.

Segons un estudi posterior de X. Barral⁴, les restes actualment visibles corresponen a una església del segle X, però, tal i com assenyala l'equip de Nolla en el seu recent treball, els murs d'aquest jaciment revesteixen una complexa seqüència estructural formada per diverses fases constructives englobades dins d'un àmpli arc cronològic⁵. La primera fase constructiva proposada per aquest equip de treball correspon a un recinte tancat, quadrangular i que delimita l'espai d'un mausoleu o d'un monument funerari de tipus martirial datable al segle V⁶. Aquesta primera fase correspon al *martyrium* proposat per Almagro i Palol⁷.

La segona fase suposa l'amortització del mausoleu⁸ i es construeix una església rectangular de nau única dins del perímetre murat de la primera fase⁹. Aquesta església està pavimentada amb *opus signinum* i té la porta d'accés al sud¹⁰; disposa d'un espai annex identificat com a sagristia¹¹. A l'exterior del temple comença a desenvolupar-se una necròpolis; aquestes tombes són fetes a base de lloses molt ben tallades i algunes presenten la coberta d'*opus signinum* decorada amb creu en relleu¹²; Es proposa una datació dins del segle VI per aquesta segona fase¹³, datació reforçada per l'aparició coetània de les tombes descrites que ens situen en un moment anterior a la conquesta musulmana¹⁴.

Durant la tercera fase, l'església adopta planta de creu llatina i es detecta la construcció d'un absis a l'extrem oriental de la nau descrita en la segona fase¹⁵. De nou es pavimenta el terra amb *opus signinum*¹⁶; s'afegeix una cambra funerària al nord de l'edifici, i la sagristia de la segona fase també adquireix caràcter funerari¹⁷. No es proposa cap cronologia concreta per aquesta fase, tot i que s'ha de situar abans del segle X¹⁸.

La quarta i cinquena fase s'insereixen de ple dins d'una cronologia medieval, per la qual cosa s'escapen de l'àmbit d'estudi d'aquest treball.

Igual com hem proposat per a Santa Margarida, creiem que basant-nos en la seva situació topogràfica allunyada del nucli emporità, Santa Magdalena va ser durant l'Antiguitat Tardana un centre de culte cristià de caràcter suburbà.

1- Referent a la problemàtica de l'advocació d'aquesta església, vegeu la nota 1 corresponent a la fitxa de Santa Margarida.

2- ALMAGRO - PALOL, 1962: 39. Aquests autors assenyalen paral·lels d'aquest tipus de tomba a la necròpolis de Son Peretó, a Mallorca, i a *Illuro* (Mataró).

3- ALMAGRO - PALOL, 1962: 39.

4- BARRAL, 1981: 203.

5- NOLLA ET ALII, 1997: 227-228.

6- *Ibid.*: 228, 233. En cap moment es dona notícia d'un enterrament dins d'aquest suposat edifici martiriàl.

7- ALMAGRO - PALOL, 1962: 39.

8- NOLLA ET ALII, 1997: 229.

9- *Ibid.*: 229.

10- *Ibid.*: 229.

11- *Ibid.*: 229.

12- *Ibid.*: 229. ALMAGRO - PALOL, 1962: 39 ja havien descrit aquest tipus de tomba (vegeu nota 2).

13- NOLLA ET ALII, 1997: 233.

14- Vegeu nota 2.

15- NOLLA ET ALII, 1997: 229.

16- *Ibid.*: 229.

17- *Ibid.*: 229.

18- Del segle X és la quarta fase -NOLLA ET ALII, 1997: 229-.

75-Cenobi de l'abat *Secorius* **

SITUACIÓ: Empúries? (Alt Empordà).

DOCUMENTACIÓ:

-Fonts: Inexistents.

-Estudis: NOLLA, 1993: 220; NOLLA - SAGRERA, 1995: 28.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

A partir de la presència de l'abat *Secorius* signant les actes del XIII Concili de Toledo (a. 683) en representació del bisbe emporità Gaudilanus¹, Nolla i Sagrera exposen la hipòtesi de l'existència d'un cenobi, a finals del segle VII, prop o dins de la ciutat episcopal². Malauradament, però, no es té cap referència sobre el moment de fundació d'aquest cenobi.

1- GARCÍA MORENO, 1974: 213.

2- NOLLA, 1993: 220; NOLLA - SAGRERA, 1995: 28.

II.4.2- Altres nuclis de població

II.4.2.a- *RHODA* (Roses):

76-Santa Maria*

Roses (Alt Empordà).

DOCUMENTACIÓ:

-Fonts: Inexistents.

-Estudis: PALOL, 1967: 30-31; NOLLA, 1993: 207-224.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

A partir de les excavacions arqueològiques dutes a terme als voltants i en el subsòl d'aquesta església de fàbrica medieval, s'ha identificat una estructura pertanyent a una *cella memoriae* que devia estar situada just per sota del temple actual¹. A aquesta *cella* s'associa una extensa necròpolis tardoantiga².

Palol va realitzar una primera excavació³ a partir de la qual va documentar una àmplia necròpolis⁴ similar a la de la Neàpolis d'Empúries⁵ i la curva interna d'un petit absis dins de la qual hi havia una tomba amb les parets enlluïdes, d'*opus signinum*⁶. També es va recuperar mitja ara d'altar que Palol data de finals del segle IV o del V⁷.

1- NOLLA, 1993: 209, nota 4.

2- *Ibid.*, 1993: 209, nota 4.

3- *ID.*, 1967: 31.

4- De la necròpolis provenen sarcòfags amb tapa a doble vertent i sis acróteres, tipus que ja s'ha documentat a Sant Vicenç i a Santa Margarida d'Empúries (vegeu els estudis corresponents)

5- PALOL, 1967: 31.

6- *Ibid.*: 31.

7- *Ibid.*: 31.

II.4.2.b- *AQVAE CALIDAE* (Caldes de Montbui):

No es documenten restes d'edilícia cristiana durant l'Antiguitat Tardana.

II.4.2.c- *AQVAE VOCONIAE* (Caldes de Malavella):

No es documenten restes d'edilícia cristiana durant l'Antiguitat Tardana.

II.4.2.d- *BLANDA* (Blanes):

No es documenten restes d'edilícia cristiana durant l'Antiguitat Tardana.

II.4.2.e- BANYOLES:

No es documenten restes d'edilícia cristiana durant l'Antiguitat Tardana.

II.4.3- Edilícia rural aïllada i altera

77-Basilica de Santa Cristina d'Aro

Santa Cristina d'Aro (Baix Empordà).

DOCUMENTACIÓ:

-Fonts: Inexistents.

-Estudis: PALOL, 1967: 37; AICART - NOLLA, 1993: 73-75; ESTEVA, 1993: 57-72.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

Durant unes obres efectuades en una urbanització de Santa Cristina d'Aro, l'any 1962 es varen descobrir les restes d'una església antiga¹.

En un moment inicial es deixà al descobert un paviment d'*opus signinum* i una tomba de *tegulae*², però les excavacions arqueològiques que ràpidament s'hi portaren a terme³ varen permetre documentar un temple cristià envoltat per una necròpolis tardoantiga⁴.

El capçal de l'església és quadrangular i pavimentat amb *opus signinum*⁵, i algunes de les parets de l'aula encara conserven part del seu arrebossat antic, també d'*opus signinum*⁶. En general, la planta és força senzilla, ja que contempla l'absis quadrangular ja citat i una nau rectangular parcialment destruïda pels treballs de la urbanització⁷.

La cronologia d'aquest temple ve donada per la necròpolis i pel material arqueològic que va aparèixer en el decurs de les excavacions⁸. La majoria de les tombes aparegudes se situen, *a grosso modo*, dins de l'Antiguitat Tardana⁹, sense que poguem fer més precisions respecte a això.

1- ESTEVA, 1993: 57.

2- *Ibid.*: 58.

3- *Ibid.*: 57, 63-64.

4- Necròpolis que també s'estén per sota el subsòl del presbiteri -ESTEVA, 1993: 69-.

5- ESTEVA, 1993: 67.

6- *Ibid.*: 68.

7- *Ibid.*: 65.

8- Són especialment significatius dos fragments de vidre, corresponents al Baix Imperi o a l'Antiguitat Tardana, trobats en un sondeig efectuat a la nau de l'evangeli -AICART - NOLLA, 1993: 74.

9- ESTEVA, 1993: 69. Ll. Esteva situa les tombes de lloses en els segles IX-XI -ESTEVA, 1993: 72-, basant-se en criteris exclusivament tipològics avui discutibles.

78-Sant Menna ***

SITUACIÓ: Vilablareix (Gironès).

DOCUMENTACIÓ:

-Fonts: Inexistents.

-Estudis: ALBERCH - BURCH - TURON, 1996: 49; ALBERCH - BURCH, 1996-97: 1311-1318.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

Sant Menna de Vilablareix, junt amb l'església de Sant Menna a Sentmenat¹, són els dos únics exemples documentats a Catalunya d'advocacions a aquest sant d'origen egipci. La recerca arqueològica de l'església de Sentmenat ha donat positiu quant a la troballa d'un temple cristià tardoantic. Creiem que una excavació arqueològica a Sant Menna de Vilablareix podria donar resultats similars.

1- Vegeu l'estudi corresponent.

79-Església de Porqueres**

Porqueres (Pla de l'Estany).

DOCUMENTACIÓ:

-Fonts: Inexistents.

-Estudis: COROMINAS - MARQUÉS, 1967: 70-73.

INTERPRETACIÓ I VALORACIÓ:

L'any 1965, durant una campanya d'excavacions realitzada prop de l'església de Santa Maria de Porqueres, varen aparèixer tota una sèrie de tombes al voltant d'un absis heptagonal construït amb carreus de travertí de Banyoles i amb paviment d'*opus signinum*¹. Els murs laterals d'aquesta església no es varen localitzar degut a la poca extensió de l'excavació i al fet que els blocs tallats es devien haver aprofitat per construir el campanar de Santa Maria².

Corominas i Marqués creuen que l'església descoberta correspon a la de Sant Llorenç, documentada en una butlla del papa Urbà II de l'any 1097³, opinió que es contradiu amb la de P. de Palol -recollida pels mateixos autors- el qual, basant-se en la forma heptagonal de l'absis i en altres detalls que no s'especifiquen, va llençar la possibilitat que es tractés d'una església construïda el segle V o VII⁴.

A través de les dades immediates que es desprenen de l'excavació de 1965 podem fer algunes observacions que ens aproximaran a la cronologia de l'absis de Porqueres: les nombroses sepultures⁵ documentades al voltant de l'edifici excavat es localitzen en dos nivells, el primer dels quals conté enterraments del tipus "caixa de lloses" que es consideren medievals⁶, mentre que el segon i més profund és format per diverses tombes de *tegulae* tant de secció triangular com de secció quadrada, algunes d'elles recobertes per una gruixuda capa d'*opus signinum*⁷. Una d'aquestes últimes tombes estava tallada pel basament de l'absis⁸, fet que assenyalava que la construcció d'aquesta estructura és posterior al nivell de les sepultures de *tegulae*, però no ens indica si la diferència de temps existent entre l'emplaçament de les tombes i la construcció de l'absis va ser d'anys o de segles, ja que en cap moment es detalla un estudi de l'estratigrafia ni s'aporta cap element de datació absoluta per als fonaments de l'edifici.

A la vista de les dades aportades per les excavacions dels anys 60 només podem inferir que aquesta església va ser construïda tallant una tomba de *tegulae*, extrem aquest que no impossibilita una cronologia dels segles V-VII ja que, com hem vist amb anterioritat, aquest tipus de sepultures comencen a aparèixer a partir del segle IV.

1- COROMINAS - MARQUÉS, 1967: 71-72.

2- *Ibid.*: 72.

3- *Ibid.*: 71-72.

4- *Ibid.*: 72. P. de Palol expressa la mateixa opinió a PALOL, 1967: 37, nota 22.

5- En cap moment es diu el número de tombes aparegudes, tot i que es remarca que foren moltes - COROMINAS - MARQUÉS, 1967: 72-.

6- *Ibid.*: 72.

7- *Ibid.*: 72.

8- *Ibid.*: 72.

80-Esglésies preromàniques***

Existeixen tota una sèrie de capelles rurals disperses per diversos punts de l'Empordà recollides i classificades per M. Oliva¹ com a preromàniques de tradició visigòtica, que podrien tenir orígens força anteriors, tot i que la poca entitat de la informació de què disposem per a aquestes capelles fa que no els dediquem un estudi específic.

D'entre elles cal destacar Sant Romà de Sidillà o de les Arenes (Foixà)² i l'església de Canapost (Peretallada)³ dedicada a Sant Esteve, on durant 1955-56 s'hi varen descobrir uns enterraments en sarcòfag d'arenisca, amb coberta a doble vessant, un d'ells amb una creu esculpida. Tot i que la descripció proporcionada per Oliva no és molt exhaustiva, no seria estrany que es tractés dels mateixos tipus de sarcòfags que apareixen a altres necròpolis amb cronologia tardoantiga.

1- OLIVA, 1962: 65-89.

2- PLA, 1966: 16. El topònim Sidillà (*Cidilianus*?) ve donat per la proximitat d'aquesta església a un despoblat amb aquest nom, classificat per Oliva com a altmedieval -OLIVA, 1962: 68-.

3- *Ibid.*: 73; PLA, 1966: 16.

III- CONCLUSIONS

El corpus d'edilícia cristiana tardoantiga de la *Tarraconensis* oriental i la seva valoració posa de manifest que, a les acaballes del segle XX, gran part dels edificis eclesiàstics estan encara per descobrir o identificar i per tant, el nostre coneixement en aquest camp continua essent més que parcial. De totes maneres, en els últims anys hem pogut assistir, sortosament, a la identificació de conjunts tan importants com Eroski o l'església visigoda de *Barcino*, els quals permeten ampliar molt més el nostre coneixement de l'edilícia cristiana tardoantiga del país.

Un cop analitzada monogràficament la informació disponible, s'en pot observar la diversitat, sobretot pel que fa a nivell urbà: a *Tarraco*, per exemple, existeixen quatre punts arqueològics identificats amb tota seguretat amb temples cristians, enfront dels tres temples que apareixen a l'oracional visigòtic¹, l'església i el cenobi en què va intervenir el bisbe Sergi² i finalment, el *secretarium* i l'*episcopium* dels quals ens parla Consenci. Quelcom semblant passa a *Barcino*, on es documenten tres punts arqueològics segurs, enfront dels quatre que apareixen en la documentació escrita. A *Gerunda* es coneixen diversos punts que amb molta probabilitat podrien haver estat centres de culte, enfront dels tres deduïbles a partir del document escrit. A *Emporion* es disposa d'una basílica excavada i de diversos punts que amb molta probabilitat varen pertànyer a la xarxa eclesiàstica de la ciutat tardoantiga. A *Ilerda*, en canvi, tan sols existeix un punt arqueològic -gairebé segur- i la certesa de l'existència d'una catedral a partir de la seva condició de seu episcopal. A la resta de ciutats, els testimonis existents d'edilícia cristiana tardoantiga no disposen de la suficient entitat per poder fer-ne una valoració adequada; en la majoria dels casos, tan sols l'estatus de seu episcopal ens dóna l'absoluta certesa que, com a mínim, va existir una església en aquella ciutat. Això succeeix a *Vrgellum*, a *Ausa* i a *Dertosa*.

Les ciutats, com per exemple Tarragona i Barcelona, que disposen d'un major nombre de testimonis escrits enfront dels arqueològics, fan que s'hagi d'estar pendent dels jaciments dels quals no es té l'absoluta certesa que es tracti de restes d'edilícia cristiana antiga, ja que en aquest cas el document escrit sembla donar moltes més possibilitats a aquests jaciments. A més, en el cas concret de Barcelona, es documenta un procés de monumentalització cristiana a partir del segle VI³ que comporta una transformació profunda de la topografia de la ciutat, fenomen que molt possiblement s'hagi d'atribuir a una cristianització d'aquest espai urbà.

Els tipus constructius representats a la *Tarraconensis* oriental són els següents: esglésies urbanes episcopals (amb *secretarium* a Tarragona i *archiuuium* a Lleida) i no episcopals, un *episcopium* a Tarragona, esglésies i monestirs suburbans i esglésies rurals.

Altres tipologies constructives com els *martyria* resten de moment inèdites a la *Tarraconensis* oriental⁴, ja que hem pogut observar els dubtes que presenta l'anomenat *martyrium* de Sant Eudald de Sorba. La manca de dades al respecte no significa, però, que els *martyria* no fossin presents en els paisatges rurals i sobretot suburbans hispans de l'època, doncs com afirma A. Grabar *le culte*

*floreissant des martyrs et des reliques, dans les provinces ibériques, depuis le IVe siècle, nous garantissant presque que des mausolées y avaient été élevés sur les corps saints*⁵.

Moltes altres tipologies i plantes d'edificis ens haurien arribat si s'haguessin conservat els edificis fets amb estructures de fusta⁶, però malauradament aquesta circumstància no és pròpia d'un país amb clima mediterrani.

No es disposa tampoc de cap dada segura sobre un tipus de temple molt peculiar que sí que apareix en altres punts d'Hispania: ens referim a les esglésies o llocs de culte cristians excavats a les parets rocoses, fenomen aquest íntimament relacionat amb les formes de vida eremítiques de cronologia visigòtica⁷. Si bé tenim exemples físics d'aquests eremitoris dins l'elenc patrimonial de la *Tarraconensis* oriental⁸, fins ara no es disposa de cap dada segura que permeti atribuir a cap d'aquestes estructures rupestres una cronologia anterior al 711⁹.

En molta documentació alt-medieval de dotalles d'esglésies surt l'expressió "construïda d'antic" o bé "destruïda pels pagans"¹⁰. Podríem pensar que es tracta d'esglésies tardo-antigues però hi ha un motiu concloent que ens allunya d'aquesta hipòtesi: tots els documents que contenen aquestes expressions són del segle XI, en canvi, no hi ha cap document del segle IX on surti aquesta expressió, tal com seria més lògic si es tractés d'esglésies anteriors al 711. Per tant, hem de deduir que aquesta expressió "d'antic", que apareix a partir de la segona meitat del segle X es refereix a esglésies que es construïren dins del segle IX o durant la segona meitat del VIII com a màxim. L'expressió "destruïda pels pagans" faria referència no a la ocupació del 711 sinó a les diverses ràtzies que durant el segle X patiren els comptats de la meitat nord de Catalunya. Diferent tractament ha de tenir l'expressió "reconstruir" o "reedificar" que apareix en documents anteriors al segle X, i que segons el seu context té més possibilitats que es refereixi a esglésies antigues.

A través d'aquest treball s'ha constatat que, en general, en el món rural tardoantic de la *Tarraconensis* oriental no existeixen exemples d'esglésies construïdes amb independència d'estructures romanes anteriors¹¹. Fins ara l'única excepció clara a aquesta norma és la basílica del Bovalar (Seròs, Segrià). La resta de temples cristians rurals s'assenten sobre restes alt-imperials, normalment restes de vil·les, l'estructura de les quals s'aprofita en part per a la seva construcció.

Així doncs, les abastament documentades capelles corresponents a *domus* d'època ja romànica, cal interpretar-les com la pervivència de les capelles privades de les antigues vil·les tardorromanes com la de Fortunatus a Fraga¹². De fet, tal i com assenyala E. Riu, pel que fa a la construcció de temples i cenobis no sembla que la organització eclesiàstica, eminentment urbana en aquests moments inicials, tingués la iniciativa principal al món rural¹³. Reflex d'aquesta situació són els diferents cànons conciliars que intenten construir un marc que reguli les activitats, els drets i les possessions d'aquestes fundacions particulars, i sobretot intenten sotmetre-les al poder episcopal¹⁴. Tot i les disposicions conciliars, el dret de patronatge dels fundadors privats quedaria consolidat per la pràctica, tal i com ho demostren els nombrosos temples que des d'inicis de la dominació carolíngia es documenten sota la tutela directa d'un senyor laic¹⁵.

Pel que fa, però, a la comitença en medis urbans, a diferència d'altres parts de l'imperi¹⁶, per la *Tarraconensis* oriental no han perviscut exemples nominals d'evergetisme cristià, si exceptuem Sergi de Tarragona¹⁷ i els cenobis construïts per Frontó a Tarragona i per Joan de Biclàr a Girona. Per tant, es tracta d'un tipus d'evergetisme promogut directament per l'església i, en concret, per una part d'aquesta: la branca monàstica.

Pel que fa a la coexistència de l'arrianisme i el catolicisme fins al III Concili de Toledo, és lícit suposar, com es desprèn de les actes conciliars, que en moltes ciutats varen conviure aquestes dues versions del cristianisme, però a la *Tarraconensis* oriental no ha perviscut cap testimoni ni escrit ni

arqueològic de cap temple de caràcter arrià¹⁸.

A nivell legislatiu, el *Codex Theodosianus* ens ha legat una disposició d'Arcadi i Honori de l'any 399 que fa referència expressa a Hispània¹⁹. En ella s'intenta salvar els temples pagans del desmantellament que patien per part dels cristians, desmantellament que s'ha pogut documentar al llarg de l'Imperi²⁰. Malauradament, però, a la *Tarraconensis* oriental tampoc es disposa de cap testimoni en aquest sentit.

És interessant tenir en compte l'opinió d'E. Junyent quan afirma que *són escasses les construccions basilicals rurals que ens han arribat: segurament en degueren existir moltes més en els llocs on hi havia més densitat de població o bé en les demarcacions més importants dependents dels monestirs*²¹. Afegim a aquestes observacions que l'escassetat de les construccions basilicals rurals a què es refereix Junyent sembla estar motivada per la permanència durant l'Edat Mitjana de gran part de les esglésies aixecades amb anterioritat a l'arribada dels musulmans, permanència que implicaria profundes (en alguns casos totals) modificacions arquitectòniques a partir del romànic que emmascararien de manera irreversible els anteriors temples tardoantics. En aquest sentit ens sumem a l'opinió de R. Vall, el qual creu que el nombre de testimonis d'edilícia cristiana augmentaria *si es poguessin fer més excavacions. Hem de tenir en compte que les excavacions arqueològiques són molt escasses i difícils*. I continua -per al territori de l'antic bisbat d'Egara-: *sempre que s'ha excavat alguna església d'aquestes s'hi ha trobat un substrat tardo-romà, que ve a demostrar la seva possible existència en temps visigòtics*²². Aquesta afirmació, tan vàlida per al món rural des del nostre punt de vista, desmentiria en part la sòlida hipòtesi defensada per alguns investigadors que fa referència a la poca i tardana incidència del cristianisme en el camp. Si bé és innegable que el camp hauria estat molt més reaci que les ciutats a acceptar unes noves creences i estructures religioses, també és indiscutible, tal i com ens mostren les fonts documentals i arqueològiques, que l'església com a organització i institució ansiosa de poder social, polític i econòmic va fer un gran desgast d'energia per implantar-se i controlar no només els medis urbans, sinó també els rurals, fet que no ens hauria d'estranyar des del moment en què durant l'Antiguitat Tardana el camp guanya importància en detriment de les ciutats model de l'Alt Imperi, que veuen reduir el seu nombre d'habitants i, en alguns casos, fins i tot el seu perímetre urbà.

Aquest treball no ha pretès altra cosa que mostrar la naturalesa d'aquesta evolució a través dels testimonis d'edilícia cristiana coneguts, incidint en l'incipient estadi en què es troba encara la investigació de l'Antiguitat Tardana i el primer cristianisme a casa nostra, mancança que de ben segur s'anirà esvaint amb la llum de nous futurs treballs.

1- Quatre, si acceptem la proposta de Gros i Godoy de l'existència de Sant Hipòlit.

2- Si s'accepta una cronologia tardoantiga per a aquests epitafis.

3- BONNET-BELTRÁN DE HEREDIA, en premsa.

4- La *Tarraconensis* oriental formava part dels països llatins definits per Grabar com *plus pauvres en reliques que la pars orientalis de l'Empire* -GRABAR, 1946: 400-.

5- GRABAR, 1946: 424. Un exemple hispà de *martyrium* és el de Marialba, a Marialba de la Ribera, León (*Gallaecia*), estudiat *in extenso* per Th. Hauschild -cf. per exemple: HAUSCHILD, 1970: 515-521; ID., 1972: 327-332; ID., 1982: 71-87-. A propòsit de la problemàtica dels *martyria* a Hispània, el mateix Grabar assenyala que *l'Espagne médiévale restée fidèle pendant longtemps à certains types d'églises qui, au début de l'architecture chrétienne, étaient réservés aux martyria. On y trouve, en effet, et notamment dans des édifices qui conservent les proportions réduites des martyria, des exemples nombreux du plan cruciforme avec ses variantes (y compris la croix libre grecque) et des reproductions du mausolée rectangulaire à étage, ainsi que des souvenirs de la cella trichora. Et la tendance archaïsante, typique pour l'architecture ibérique du haut moyen âge, explique*

suffisamment cette fidélité à une catégorie d'édifices religieux anciens, que l'évolution du culte avait privés peu à peu de leurs fonctions liturgiques initiales -GRABAR, 1946: 424-. Grabar il·lustra aquest apartat amb els següents exemples de cronologia medieval ubicats a l'antiga Tarraconensis oriental: *églises en croix: Sant Pere de les Puelles, Sant Pau del Camp de Barcelone, cath. de Vich, Serrateix; en outre églises en croix greque du XIe siècle, dont Girona et Salou; églises en triconques dont Montyrony, Brell, Gallifa; églises circulaires, dont Pobla de Lillet, Llussa, Sant Pere l'Igos. San Sadurn de Tabernoles (XIe siècle) présente une triconque dédoublée ou même triplée, dans son chevet.* -GRABAR, 1946: 424, nota 2-. Tot i que aquesta proposta de Grabar resulta prou suggerent, hem d'actuar amb molta cautela alhora d'atribuir suposats orígens paleocristians a les esglésies medievals de planta i proporcions homòlogues als *martyria*; el mateix Grabar cita l'exemple del *martyrium* de Sant Francesc d'Asís, que tot i seguir models paleocristians és una construcció de cronologia inserida plenament en època medieval -GRABAR, 1946: 425, nota 1-.

6- Cf. BONNET, 1997: 217-236; GAUTHIER, 1997: 237-240.

7- Cf. DÍAZ Y DÍAZ, 1955: 217-237; ID., 1970: 49-62; MONREAL, 1989.

8- Cf. RIURIU, 1978: 111-117; ENRICH-ENRICH, 1986-89: 307-310. En aquests moments J. Enrich, J. Enrich i J. Sales estan acabant un treball sobre un conjunt d'eremitoris rupestres inèdits localitzats a l'àrea central catalana, que de ben segur aportarà novetats i permetrà ampliar els coneixements cronològics sobre aquests tipus de construccions.

9- RIURIU, 1978: 116-117.

10- Cf. ORDEIG, 1994: 153, 224-225.

11- Aquest fet ja ha estat advertit per E. Riu, tot i que aquest autor només assenyala la basílica de Bovalar com a única excepció -RIU BARRERA, 1991: 270-.

12- En referència a les esglésies tardoantigues presents a les vil·les romanes ens semblen molt interessants les apreciacions d'E. Riu: *des de la perspectiva de la religió pagana, molt privatitzada i sense una estructura sacerdotal unitària, dogmàtica i administrativa, les esglésies o els monestirs propis s'insinuen com una continuïtat de l'exercici cultural autònom; si a més es té en compte que segurament moltes vegades els fundadors hi podien exercir la funció sacerdotal. Però també s'hi afegeixen factors protofeudals, perquè aquests establiments en permetre la percepció i centralització de rendes, esdevenien un mecanisme de domini i un element de transformació de les relacions socials sota el control dels magnats. És possible que en aquest sentit, més que no pel reaprofitament funcional de les construccions, calgui entendre la presència d'esglésies sobre les ruïnes de vil·les romanes. La implantació d'un temple permetia mantenir i transformar l'establiment en el centre d'una explotació, en sacralitzar el control sobre el territori i els homes* -RIU BARRERA, 1991: 267-.

13- RIU BARRERA, 1991: 267.

14- Per a la Tarraconensis oriental, *Conc. Iler.*, lín. 52-65, p. 300-301. En referència a les esglésies privades tenim valuosa documentació en l'autobiografia de Valeri del Bierzo estudiada per Díaz Martínez -DÍAZ MARTÍNEZ, 1986: 293-319-.

15- RIU BARRERA, 1991: 267. Tot i la lògica deducció d'E. Riu, l'autor no ha tingut en compte que la desestructuració del poder hispanovisigot, provocada per la conquesta musulmana, podria motivar el traspàs d'algunes capelles de les mans del poder episcopal, absent en aquests moments, a les mans d'alguns laics que no haurien abandonat el territori tot i la poca estabilitat del moment. Per altra banda, la continuïtat de culte d'aquests edificis estaria íntimament relacionat amb la restauració de les diòcesis durant l'Alta Edat mitjana -cf. JUNYENT, 1983: 15-.

16- Per a evergetes particulars Cf. CAILLET, 1993; per a aristòcrates evergetes, cf. el patrici de Padova *Opilio*, que va ostentar el càrrec de Prefecte del Pretori i va fer construir una basílica i un oratori en honor a Santa Justina: *basilicam uel oratorium perfecit* -ZOVATTO, 1958: 133-134-; per a bisbes evergetes cf. *Elia* (571-586), bisbe de Grado -ZOVATTO, 1958: 111-129- tot i que no hi ha cap dubte que un dels grans constructors d'edificis cristians de la *pars Occidentalis* de l'imperi va ser Ambrós de Milà -CAGIANO DE AZEVEDO, 1986: 151-172; ANGELIS, 1961: 141-155; VILLA, 1950: 43-60- al qual se'l coneix com a comitent de nombrosos edificis de culte cristià, dels quals tan sols tres han arribat fins als nostres dies: *le chiese costruite dal vescovo fuorono molte, ma di tre sole di esse possiamo parlare con diretta conoscenza dell'edificio ambrosiano: la basilica Apostolorum, o s. Nazaro, la basilica Martyrum o s. Ambrogio, la basilica Virginum o s. Simpliciano.* -CAGIANO DE AZEVEDO, 1986: 154-.

17- Vegeu nota 2.

18- Cal pensar que les autoritats varen facilitar els mitjans per tal que les basíliques dels heretges s'integressin al patrimoni de les comunitats catòliques, tal com ja havia succeït anteriorment a Constantinoble -Cf. BUENACASA, 1997: 128-130-.

19- *IMPP. ARCAD(IVS) ETHONORIVS AA. MACROBIO VICARIO HISPANIARVM ET PROCLIANO VICARIO QVINQUE PROVINCIARVM. Sicut sacrificia prohibemus, ita volumus publicorum operum ornamenta servari. Ac ne sibi aliqua auctoritate blandiantur, qui ea conantur evertere, si quod rescriptum, si qua lex forte*

praetenditur-*Cod. Theod.* 16, 10, 15-.

20- Cf. BUENACASA, 1997: 31-38.

21- JUNYENT, 1983: 229. Respecte a l'existència d'aquestes construccions rurals, tenim diversos exemples ben estudiats a la Gàl·lia -cf. BONNET, 1997: 217-236-.

22- VALL, 1992: 58.

IV- DOCUMENTACIÓ

IV.1- BIBLIOGRAFIA CITADA

-ABADAL, R., 1949

La batalla del Adopcionismo en la desintegración de la iglesia visigoda, Barcelona.

-ID., 1969

Dels visigots als catalans, vol. I, Barcelona.

-ID., 1987

El domini carolingi a Catalunya, Barcelona.

-ADROER, A. M., 1965

"Últimos hallazgos en la Basílica paleocristiana de Barcelona", *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad*, 8, p. 47-58.

-AICART, F. - NOLLA, J. M., 1993

"Materials arqueològics de la basílica de Santa Cristina d'Aro", *Estudis del Baix Empordà*, 12, Sant Feliu de Guíxols, p. 73-75.

-AINAUD DE LASARTE, J., 1962

"La capilla de Sant Hilari en Abrera", *San Jorge*, 47, p. 40-43.

-ID., 1982

"Les esglésies de Santa Margarida i Santa Magdalena, a Empúries", *II Reunión d'Arqueología Paleocristiana Hispánica*, Barcelona, p. 347-349.

-ID., 1990

Les esglésies de Sant Pere, Terrassa (Reedició ampliada de *Los templos visigótico-románicos de Tarrasa. Monumento nacional*, Madrid, 1976).

-ALBERCH, X. - BURCH, J., 1996-97

"El pla de Girona en època tardo-antiga", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXVII. *Hispània i Roma. D'August a Carlemany. Congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol/3*, Girona, p. 1311-1318.

-ALBERCH, X. - BURCH, J. - TURON, J., 1996

"Documentació escrita i estudi arqueològic del territori de Girona durant l'època romana",

Patrimoni i història local. Jornades d'Homenatge a Lluís Esteve i Cruañas, Sant Feliu de Guíxols, p. 47-50.

-ALBERT, E., 1973
D'Iluro a Mataró, Mataró.

-ALFÖLDY, G., 1975
Die römischen Inschriften von Tarraco, Berlin (=RIT).

-ID., 1991
Tarraco, Tarragona.

-ALMAGRO, M., 1951
Las fuentes escritas referentes a Ampurias, Barcelona.

-ID., 1955
Las necrópolis de Ampurias, II. Necrópolis romanas y necrópolis indígenas, Barcelona.

-ID., 1964
Excavaciones en la Palaiapolis de Ampurias, *Excavaciones Arqueológicas en España*, 27, Madrid.

-ALMAGRO, M. - PALOL, P., 1962
"Los restos arqueológicos paleocristianos y alto-medievales de Ampurias", *Revista de Gerona*, 20, p. 27-41.

-ALMAGRO, M. - SERRA-RÀFOLS, J de C. - COLOMINAS, J., 1945
Carta arqueológica de España. Barcelona, Madrid.

-ALMUNI, V., 1997
"Santa Maria de Tortosa", *Catalunya Romànica*, XXVI. *Tortosa i les terres de l'Ebre. La Llitera i el Baix Cinca. Obra no arquitectònica dispersa i restaurada*, Barcelona, p. 117-120.

-AMENGUAL, J., 1991-1992
Els orígens del cristianisme a les Balears, 2 vols., Mallorca.

-ID., 1994
"Vestigis d'edilícia a les cartes de Consenci i Sever", *III Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, Barcelona, p. 489-499.

-AMICH, N. M. - NOLLA, J. M., 1992
Girona goda i sarraïna. 476-785, Girona.

-ANGELIS D'OSSAT, G. de, 1961
"L'architettura ambrosiana e il battistero del Fréjus", *VIII corso di cultura sull'arte ravennate e bizantina*, Ravenna, p. 141-155.

-ANÒNIM, 1927-31

"Sant Cugat del Vallès. Claustre del Monestir", *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, 8, p. 192-196.

-ID., 1971

"Excavaciones en el monasterio de Sant Cugat del Vallès (Barcelona)", *Información Arqueológica*, 4-5, p. 133.

-APOLLONJ, B. M., 1978

"Problemi relativi alle origini dell'architettura paleocristiana", *IX Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana*, vol. 1, Roma, p. 491-511.

-APOLLONJ, B. M. - FERRUA, A. - JOSI, E. - KIRSCHBAUM, E., 1951

Esplorazioni sotto la confessione di San Pietro in Vaticano, 2 vols., Città del Vaticano.

-AQUILUÉ, X., 1993

La seu del Col·legi d'Arquitectes. Una intervenció arqueològica en el centre històric de Tarragona, Tarragona.

-ID., 1996-97

"Referent a les estructures de l'Antiguitat Tardana de la plaça de Rovellat (Tarragona)", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXVII. *Hispania i Roma. D'August a Carlemany. Congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol/2*, Girona, p. 1169-1185.

-AQUILUÉ, X. ET ALII, 1997

"Excavacions arqueològiques a Sant Martí d'Empúries (L'Escala, Alt Empordà)", *III Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Santa Coloma de Farners, p. 52-64.

-ARTIGUES, P. LL. ET ALII, 1996-97

"La fortalesa romana, la basílica i el monestir de Sant Cugat del Vallès o d'Octavià (Catalunya). Les excavacions de 1993-1995", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXVII. *Hispania i Roma. D'August a Carlemany. Congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol/2*, Girona, p. 1081-1115.

-EID., 1997a

"Les excavacions al monestir de Sant Cugat del Vallès (1993-1994)", *Tribuna d'Arqueologia* 1995-1996, p. 99-119.

-EID., 1997b

"Les excavacions arqueològiques al monestir de Sant Cugat del Vallès o d'Octavià (1993-1994). La fortalesa romana, la basílica i la implantació del monestir", *Gausac*, 10, p. 15-76.

-BALIL, A., 1956

"Los sarcófagos paleocristianos de Barcelona. Estudio histórico-topográfico sobre las necrópolis de la Barcino cristiana", *Studi in onore di Aristidi de Calderini e Roberto Paribeni*, vol. III, Milano-Varese, p. 667-687.

-ID., 1960

"El mosaico romano de la iglesia de San Miguel", *Cuadernos de Historia e Arqueología de la Ciudad*, 1, p. 21-74.

-ID., 1961

"Sobre el anfiteatro romano de Barcino", *Cuadernos de Historia e Arqueología de la Ciudad*, 2, p. 148-152.

-BARAUT, C., 1984-85

"La data de l'acta de consagració de la catedral carolíngia de la Seu d'Urgell", *Urgellia*, 7, p. 515-529.

-ID., 1986

Les actes de consagracions d'esglésies de l'antic bisbat d'Urgell (segles IX-XII), La Seu d'Urgell.

-ID., 1992

"Visigots i àrabs. El domini carolingi/ El bisbat d'Urgell (segles VI-XIII)/ L'organització parroquial/ Els monestirs", *Catalunya Romànica*, VI. *L'Alt Urgell. Andorra*, Barcelona, p. 26, 43-73.

-ID., 1992b

"Santa Maria de la Seu d'Urgell", *Catalunya Romànica*, VI. *L'Alt Urgell. Andorra*, Barcelona, p. 313-329.

-BARRAL, X., 1974

"La basilique paléochrétienne et visigothique de Sant Cugat del Vallès (Barcelone). Dossier archéologique et essai d'interprétation", *Mélanges de l'École Française de Rome*, 86, p. 891-928.

-ID., 1978

Les mosaïques romaines et médiévales de la Regio Laetana (Barcelone et ses environs), Barcelona.

-ID., 1978

"*Mensae* et repas funéraire dans les nécropoles d'époque chrétienne de la Péninsule Ibérique: vestiges archéologiques", *Atti del IX Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana*, Città del Vaticano, p. 49-69.

-ID., 1981

L'art pre-romànic a Catalunya: s. IX-X, Barcelona.

-ID., 1982

"Transformacions de la topografia urbana a la Hispània cristiana durant l'Antiguitat Tardana", *II Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, Barcelona, p. 105-132.

-ID., 1992

"La cristianización de las ciudades romanas de Hispania", *Extremadura Arqueológica III. Jornadas sobre Santa Eulalia de Mérida*, Badajoz, p. 51-55.

-ID., 1995

"Arqueologia i història de l'art de l'Antiguitat Tardana: els inicis del debat a Hispània", *IV Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, Barcelona, p. 527-529.

-BASTARDES, A. - RIU, M., 1981

El Martyrium de Sant Eudald a Sorba, Solsona.

-BELTRÁN DE HEREDIA, J., en premsa

"La intervenció arqueològica al subsòl del Museu d'Història (1996-1997): metodologia, seqüències i cronologia", *La intervenció arqueològica al subsòl del Museu (1996-1997): metodologia i primers resultats*, Taula rodona celebrada a Barcelona el 23 de maig de 1997.

-BERGES, M., 1974

"Columnas romanas y cruces visigóticas en la plaza del Rovellat, de Tarragona", *Miscelánea Arqueológica I, XXV Aniversario de los Cursos de Ampurias (1947-1971)*, Barcelona, p. 153-167.

-BLANCH, J., 1951

Arxiepiscopologi de la Santa Església Metropolitana i Primada de Tarragona, Tarragona (Es tracta d'una obra escrita durant la segona meitat del segle XVIII però no publicada fins a mitjan segle XX).

-BOEHDEN, Ch., 1995

"Antike Sarkophage im Dienste Mittelalterlicher Heiligenverehrung: San Felix in Gerona", *XII Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie*, Münster, p. 527-577.

-BOLÒS, J. - PAGÈS, M., 1982

"Les sepultures excavades a la roca", *Necròpolis i sepultures medievals de Catalunya. Acta Mediaevalia*, Annex 1, Barcelona, p. 59-103.

-BONAMUSA, J. A. ET ALII, 1985

El jaciment romano-medieval de Can Modolell. Deu anys d'excavacions. Cabrera de Mar. El Maresme (1974-1984), Mataró.

-BONASSIÉ, P., 1993

Del esclavismo al feudalismo en Europa occidental, Barcelona.

-BONNET, Ch., 1997

"Les églises en bois du haut Moyen-Age d'après les recherches archéologiques", *Grégoire de Tours et l'espace gaulois* (N. Gauthier et H. Galinié, editors), Tours, p. 217-236.

-ID., en premsa

"Une église wisigothique dans le premier groupe épiscopal de Barcelone", *La intervenció arqueològica al subsòl del Museu d'Història (1996-1997): metodologia i primers resultats*, Taula rodona celebrada a Barcelona el 23 de maig de 1997.

-BONNET, Ch. - BELTRÁN DE HEREDIA, J., en premsa

"El primer grupo episcopal de Barcelona", *Sedes Regiae*, Barcelona.

-BOSCH-GIMPERA, P. - SERRA-RÀFOLS, J. de C., 1964-65

"Scavi a Sant Cugat del Vellés (Catalogna). Del *castrum* romano al monastero attuale", *Rendiconti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia*, 37, p. 307-323.

-BOSCH I GIMPERA, P., 1980

Memòries, Barcelona.

-BOSCH, J. M. - VALLÈS, J., 1987

"Sepultures tipus cista de lloses i/o *tegulae* a Catalunya: hipòtesi interpretativa", *II Congreso de Arqueología Medieval Española*, vol. III, Madrid, p. 327-338.

-BOVINI, G., 1954

I sarcofagi paleocristiani della Spagna, Roma.

-BRYANT, W. J. (Ed), 1972

Cartas sobre el Anfiteatro Tarraconense, Springfield.

-BUENACASA, C., 1997

"La figura del obispo y la formación del patrimonio de las comunidades cristianas según la legislación imperial del reinado de Teodosio I (379-395)", *Vescovi e pastori in epoca teodosiana*, XXV *Incontro di studiosi dell'antichità cristiana*, Roma, p. 121-139.

-ID., 1997

"La propiedad eclesiástica según el *Codex Theodosianus*. Estado preliminar", *La Hispania de Teodosio*, vol. I, Segovia, p. 31-38.

-BULTÓ, M. R., 1965

"El antiguo término de Horta y su parroquia de San Juan", *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad*, 7, p. 59-78.

-CABALLERO ZOREDA, L. - SÁNCHEZ, J. C., 1990

"Reutilizaciones de material romano en edificios de culto cristiano", *Cristianismo y aculturación en tiempos del Imperio Romano*. *Antigüedad y Cristianismo*, 7, Murcia, p. 431-485.

-CABALLERO ZOREDA, L. - MATEOS, P., 1992

"Trabajos arqueológicos en la iglesia de Santa Eulalia de Mérida", *Extremadura Arqueológica*, III. *Jornadas sobre Santa Eulalia de Mérida*, Badajoz, p. 15-41.

-CAGIANO DE AZEVEDO, M., 1986

"Sant'Ambrogio committente di opere d'arte", *Cultura e tecnica artistica nella tarda antichità e nell'alto medioevo. Scritti di Michelangelo Cagiano de Azevedo*, Milano, p. 151-172.

-CAILLET, J. P., 1993

L'évergétisme monumental chrétien en Italie et à ses marges, Roma.

-CAMPOS, J., 1960

Juan de Biclario, obispo de Gerona. Su vida y su obra, Madrid.

-CAMPRUBÍ, F., 1962

"Monumentos paleocristianos de Barcelona", *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad*, 3, p. 53-60.

-CANÓS, I., 1996-97

"Revisió de les inscripcions gregues conservades a Girona", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXVII. *Hispania i Roma. D'August a Carlemany. Congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol/2*, Girona, p. 639-653.

-CANTINO, G., 1995

"Contributo allo studio della città tardoantica", *IV Reunión d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, Barcelona, p. 235-261.

-CANYELLAS, J. - PIÑOL, L. - VERGÈS, J. M., 1996

"La vil·la d'Alcover i la necròpolis de Mas Gassol", *Quaderns de Vilaniu*, 29, p. 27-41.

-CARBONELL, E., 1980

"Sant Pau de Riusec", *Arrahona*, 9, II època, Sabadell, p. 31-40.

-ID., 1992

"Evolució arquitectònica de les esglésies (segles IV-XI): estat de la qüestió i plantejament actualitzat de la problemàtica", *Simposi Internacional sobre les Esglésies de Sant Pere de Terrassa*, Terrassa, p. 11-16.

-CARDONER, F. de P., 1989

"Estudi arquitectònic-estratigràfic de la capella de Sant Feliu de Vilamilans", *XXXII Assambla Intercomarcal d'Estudiosos*, Rubí, p. 123-136.

-CASANOVAS, J. - GARCIA, A. - POVILL, D., 1992

"Sant Miquel de Terrassa: estudi tipològic i evolutiu de la seva cripta. Aportacions per una cronologia", *Simposi Internacional sobre les Esglésies de Sant Pere de Terrassa*, Terrassa, p. 85-90.

-CASARTELLI, S., 1996

Segni e codici della figurazione altomedievale, Spoleto.

-CASAS, J. Et ALII, 1995

El món rural d'època romana a Catalunya. L'exemple del nord-est, Girona.

-CASTELLANOS, S. M., 1995

"La implantación eclesiástica en el Alto Ebro durante el siglo VI d. C.: la *Vita Sancti Aemiliani*", *Hispania Antiqua*, 19, p. 387-396.

-CEPAS, A., 1997

Crisis y continuidad en la Hispania del siglo III, Madrid.

-CLARIANA, J.-F. - JÁRREGA, R., 1990

"Aportación al conocimiento de unas estructuras arquitectónicas tardorromanas del yacimiento arqueológico de Can Modolell (Cabrera de Mar, Barcelona)", *Archivo Español de Arqueología*, 63, p. 330-344.

-CLAVERIA, M., 1994

Los sarcófagos romanos figurados de tema pagano hallados y conservados en Cataluña, tesi doctoral inèdita, Universitat Autònoma de Barcelona.

-COLL, R., 1984

"Un anell signatori a Santa Anna", *Butlletí de l'Agrupació d'Estudis Científics i Culturals de Premià de Mar*, 17, p. 1-3.

-COLL, R. - JÁRREGA, R., 1996-97

"L'anell signatori de la necròpoli paleocristiana de Santa Anna (Premià de Dalt. El Maresme). Dades i problemàtica d'un jaciment poc conegut", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXVII. *Hispania i Roma. D'August a Carlemany. Congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol/2*, Girona, p. 1069-1080.

-COLL, J.-M. - MOLINA, J. A. - ROIG, J., 1996-97

"L'església vella de Sant Menna (Sentmenat, Vallès Occidental): Fase I", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXVII. *Hispania i Roma. D'August a Carlemany. Congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol/3*, Girona, p. 1331-1345.

-COLOMER, A. ET ALII, 1990

Inventari del Patrimoni Arqueològic de Catalunya. Carta: Baix Empordà, Barcelona.

-COROMINAS, J. M. - MARQUÉS, J., 1967

La comarca de Bañolas, Girona.

-COSTA-PAU, M., 1998

"Girona. Apareixen sota la catedral restes anteriors al gòtic", *El Periódico de Catalunya*, 8 de febrer de 1998, p. 37.

-DAURA, A. - GALOBART, J. - PIÑERO, J., 1995

L'arqueologia al Bages, Manresa.

-DEL AMO, M. D., 1979-89

Estudio crítico de la necrópolis paleocristiana de Tarragona, 3 vols., Tarragona.

-DESCOMBRES, F., 1985

Recueil des Inscriptions Chrétiennes de la Gaule XV. Viennoise du Nord, Paris (=RICG XV)

-DÍAZ MARTÍNEZ, P. C., 1986

"Iglesia propia y gran propiedad en la autobiografía de Valerio del Bierzo", *I Congreso Internacional Astorga Romana*, Astorga, p. 293-319.

-DÍAZ Y DÍAZ, M. C., 1955

"El eremitismo en la España visigótica", *Revista Portuguesa de História*, 6, p. 217-237.

-ID., 1970

"La vida eremítica en el reino visigodo", *España eremítica. VI Semana de Estudios Monásticos*, Pamplona, p. 49-62.

-DÍAZ Y DÍAZ, P. R., 1990

"Julían de Toledo: *Historia del Rey Wamba* (Traducción y notas), *Florentia Iliberritana*, 1, p. 89-114.

-DUCHESNE, L., 1900

Fastes épiscopau de l'ancienne Gaule, vol. II, Paris.

-DURÁN Y SANPERE, A., 1943

"Vestigios de la Barcelona romana en la Plaza del Rey", *Ampurias*, 5, p. 53-77.

-DUVAL, N., 1978

"Les édifices de culte des origenes à l'époque constantinienne", *IX Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana*, vol. 1, Roma, p. 513-537.

-ENRICH, J. - ENRICH, J., 1986-89

"Tres conjunts d'habitable alto-medieval a l'Alta Segarra (Anoia-Bages, Barcelona)", *Empúries*, 48-50, p. 300-310.

-ESCRIVÁ, V. - SORIANO, R., 1990

"El área episcopal de Valentia", *Archivo Español de Arqueología*, 63, p. 347-354.

-ESTEVA, Ll., 1993

"Excavacions a la basílica de Santa Cristina d'Aro (Baix Empordà) (1962-1966)", *Estudis del Baix Empordà*, 12, Sant Feliu de Guíxols, p. 57-72.

-FABRE, G. - MAYER, M. - RODÀ, I., 1983

Inscripcions romanes de Mataró i la seva àrea, Mataró.

-EID., 1984

"Epigrafia romana de la comarca del Bages", *Actes de la XXVI Assamblea Intercomarcal d'Estudiosos*, Manresa, p. 229-238.

-EID., 1984

Inscriptions romaines de Catalogne, I. Barcelone (sauf Barcino), Paris (=IRC I).

-EID., 1985

Inscriptions romaines de Catalogne, II. Lérida, Paris (=IRC II).

-EID., 1991

Inscriptions romaines de Catalogne, III. Gerone, Paris (=IRC III).

-EID., 1997

Inscriptions romaines de Catalogne, IV. Barcino, Paris (=IRC IV).

-FÀBREGA, A., 1953-55

Pasionario Hispánico (Siglos VII-XI), 2 vols., Madrid-Barcelona.

-ID., 1958

Santa Eulalia de Barcelona: revisión de un problema histórico, Roma.

-ID., 1962

"El nacimiento del cristianismo en Barcelona", *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad*, 3, p. 61-87.

-FERNÁNDEZ CASTRO, Mª C., 1982

Villas romanas en España, Madrid.

-FERRAN, D., 1988

"La baixa romanitat i la primera època medieval. Dossier: els orígens de Terrassa", *Terme*, 3, p. 27-28.

-FERRUA, A., 1940

"Nuovi studi nelle catacombe di Siracusa", *Rivista di Archeologia Cristiana*, 17, p.447-449.

-FITÉ, F., 1992

"La cripta de Santa Maria la Vella de la col.légiata de Sant Pere d'Àger", *Simposi Internacional sobre les Esglésies de Sant Pere de Terrassa*, Terrassa, p. 115-123.

-FLORENSA, A., 1964

"Restauraciones y excavaciones en Barcelona durante los últimos veinticinco años", *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad*, 6, p. 5-36.

-FREND, W. H. C., 1996

The Archaeology of Early Christianity. A History, London.

-GAILLARD, G., 1938

Premiers essais de sculpture monumentale en Catalogne aux Xe et XIe siècles, Paris.

-GARCÍA MORENO, L. A., 1974

Prosopografía del reino visigodo de Toledo, Salamanca.

-GARCÍA RODRÍGUEZ, C., 1966

El culto de los santos en la España romana y visigoda, Madrid.

-GARCÍA VILLADA, Z., 1929

Historia eclesiástica de España, vol. I, 1, Madrid.

-GARCIA, M. G. - MORO, A., 1997

- "Noves aportacions a la periodització de l'església vella de Rellinars", *Terme*, 12, p. 15-17.
- GARRUT, J. M., 1960
"Notas para la crónica del Museo: excavaciones en la plaza del Rey", *Cuadernos de Arqueología e Historia de la ciudad*, 1, p. 144-145.
- ID., 1961
"Notas para la crónica del Museo: excavación y obras de cobertura de la plaza del Rey", *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad*, 2, p. 171-176.
- GAUTHIER, N., 1975
Recueil des Inscriptions Crétiennes de la Gaule I. Première Belgique, Paris (=RICG I).
- ID., 1997
"Les églises en bois du IVe siècle d'après les sources littéraires", *Grégoire de Tours et l'espace gaulois* (N. Gauthier et H. Galinié, editors), Tours, p. 237-240.
- GAYA, J. A., 1961
La arquitectura española en sus monumentos desaparecidos, Madrid.
- GODOY, C., 1994
"La memoria de Fructuoso, Augurio y Eulogio en la arena del Anfiteatro de Tarragona", *Butlletí Arqueològic de la Reial Societat Arqueològica Tarraconense*, 16, època V, p. 181-210.
- ID., 1995
Arqueología y Liturgia. Iglesias Hispánicas (siglos IV al VIII), Barcelona.
- GODOY, C. - GROS, M. dels S., 1994
"L'oracional hispànic de Verona i la topografia cristiana de Tarraco a l'antiguitat tardana: possibilitats i límits", *Pyrenae*, 25, p. 245-258.
- GRABAR, A., 1946
Martyrium. Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique, Paris.
- ID., 1958
Ampoules de Terre Sainte, Paris.
- ID., 1968
L'art de la fin de l'antiquité et du moyen age, 3 vols., Paris.
- GRANADOS, J. O., 1995
"Notes per a l'estudi de la basílica i del conjunt episcopal paleocristià de Barcelona. Valoració de la primera fase", *IV Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, Barcelona, p. 121-131.
- GRANADOS, J. O. ET ALII, 1995
Guia de la Barcelona romana i alt-medieval, Barcelona.
- GRAUPERA, J., 1992

"Santa Maria de Mataró", *Catalunya Romànica*, XX. *El Barcelonès. El Baix Llobregat. El Maresme*, Barcelona, p. 493.

-GUDIOL, J., 1902

Nocions d'arqueologia sagrada catalana, 2 vols., Vic.

-GUYON, J., 1992

"Implantation d'évêches et ensembles paléochrétiens dans villes romaines. Le cas de la Gaule et de l'Italie", *Simposi Internacional sobre les Esglésies de Sant Pere de Terrassa*, Terrassa, p. 17-37.

-HAUSCHILD, Th., 1970

"Die Märtyrer-Kirche von Marialba bei León", *Legio VII Gemina*, León, p. 515-521.

-ID., 1972

"Untersuchungen in der Märtyrerkirche von Marialba (prov. León) und im Mausoleum von Las Vegas de Puebla Nueva (prov. Toledo)", *VIII Congreso Internacional de Arqueología Cristiana*, Barcelona, p. 327-332.

-ID., 1982

"Técnicas y maneras de construir en la arquitectura paleocristiana hispánica", *II Reunión d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, Barcelona, p. 71-86.

-ID., 1982-83

"La muralla y el recinto superior romano de Tarragona", *Boletín Arqueológico de Tarragona*, 4-5, p. 101-139.

-ID., 1983

Arquitectura romana de Tarragona, Tarragona.

-ID., 1994

"Hallazgos de la época visigoda en la parte alta de Tarragona", *III Reunión d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, Barcelona, p. 151-156.

-HERNÁNDEZ SANAHUJA, B., 1888

El Pretorio de Augusto en Tarragona. Estudios histórico-arqueológicos en indagación de los principales acontecimientos ocurridos en su recinto desde su fundación hasta la invasión de los árabes, Tarragona.

-IBARBURU ASURMENDI, M. E., 1992

"El Beatus de la Seu d'Urgell", *Catalunya Romànica*, VI. *L'Alt Urgell. Andorra*, Barcelona, p. 361-362.

-JÁRREGA, R., 1991

"Consideraciones sobre la cronología de las murallas tardorromanas de Barcelona: ¿una fortificación del siglo V?", *Archivo Español de Arqueología*, 64, p. 326-335.

-ID., 1997

- "L'Antiguitat Tardana al Maresme", *Taula rodona: Roma al Maresme*, Mataró, p. 67-80.
- JIMÉNEZ DE FURUNDARENA, A., 1994
"Castrum en la Hispania romana y visigoda", *Hispania Antiqua*, 18, p. 441-455.
- JUAN, E. - PASTOR, I., 1989
"El yacimiento de época visigótica del Pla de Nadal", *Archivo de Prehistoria Levantina*, 19, p. 357-373.
- JULIÀ, J. R. - KLIEMANN, K., 1992
"Excavacions arqueològiques a la Plaça Vella d'Artés (Bages)", *Arqueologia i Patrimoni a la Catalunya interior*, Manresa, p. 35-74.
- JUNYENT, E., 1955-56
"Las Iglesias de la antigua sede de Egara", *Ampurias*, 17-18, p. 79-96.
- ID., 1972-74
"L'església de Sant Sadurní", *Ausa*, 7, p. 316-320.
- ID., 1976a
La ciutat de Vic i la seva història, Vic.
- ID., 1976b
Catalunya romànica. L'arquitectura del segle XII, Barcelona.
- ID., 1983
L'arquitectura religiosa a Catalunya abans del Romànic, Barcelona.
- JUNYENT, E. - PÉREZ, A., 1994
"El Bajo Imperio ilerdense: las excavaciones de la Paeria", *III Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, Barcelona, p. 127-150.
- JUNYENT, F. - MAZCUÑAN, A., 1985
"Sant Vicenç d'Obiols. Necròpoli d'Obiols", *Catalunya Romànica, XII. El Berguedà*, Barcelona, p. 111-115.
- KEAY, S. J., 1984
Late Roman Amphorae in the Western Mediterranean. A tipology and economic study: the Catalan Evidence, 2 vols., Oxford.
- KRAUTHEIMER, R., 1981 (1965)
Early Christian and Byzantine Architecture, Tennessee.
- LANTIER, R., 1933
"Les fouilles de Sant Cugat del Valles", *Revue Archéologique*, 1, 6a sèrie, Paris, p. 341-347.
- LARA, F., 1976
La religión y el culto romanos en las tierras de Lérida, Lleida.

-LLADONOSA, J., 1954

La evolución urbana de Lérida a través de su historia, Lleida.

-ID., 1980

Història de la ciutat de Lleida, Barcelona.

-LLINÀS, J. ET ALII, 1992

"Noves aportacions al coneixement de les necròpolis emporitanes. I. Les troballes realitzades en l'excavació d'urgència a la carretera de Sant Martí d'Empúries", *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 25, p. 351-381.

-LÓPEZ I VILAR, J., 1997

"Un nuevo conjunto paleocristiano en las afueras de Tarraco", *Revista de Arqueología*, 197, p. 58-64.

-LORIÉ, L. Th. A., 1955

Spiritual Terminology in the Latin Translations of the Vita Antonii with Reference to Fourth and Fifth Century Monastic Literature, Nijmegen.

-MACIAS, J. M. - REMOLÀ, J. A., 1995

"L'àrea funerària baix-imperial de Mas Rimbau (Tarragona): Anàlisi tipològica", *Citerior*, 1, p. 189-201.

-MACIAS, J. M. - MENCHON, J. - MUÑOZ, A., 1996-97

"De topografia urbana cristiana de Tarragona, a propòsit de dos documents medievals", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXVII. *Hispania i Roma. D'August a Carlemany. Congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol/2*, Girona, p. 939-951.

-MALUQUER DE MOTES, J., 1947-48

"Una necrópolis romana en el fondo del embalse de San Antonio (Lérida)", *Ampurias*, 9-10, p. 293-296.

-MAR, R. ET ALII, 1996

"El conjunto paleocristiano del Francolí en Tarragona. Nuevas aportaciones", *Les églises-doubles et familles d'églises, Antiquité Tardive*, 4, p. 320-324.

-MARCET, R. - SANMARTÍ, E., 1989

Empúries, Barcelona.

-MARINÉ BIGORRA, S., 1952

Inscripciones hispanas en verso, Barcelona.

-MARTÍ, J. M., 1992

"Els orígens del bisbat d'Ègara", *Simposi Internacional sobre les Esglésies de Sant Pere de Terrassa*, Terrassa, p. 61-71.

-MARTÍN DUQUE, A. J., 1956

"Aragón y Navarra según el *Kitab ar-rawd Mi'tar*", *Anglesola*, 7, p. 247-257.

-MARTÍN M. A. - NIETO, F. J. - NOLLA, J. M., 1979

Excavaciones en la ciudadela de Roses (Campaña 1976 y 1977), Girona.

-MAYER, M., 1992

"Algunes qüestions sobre *Egara*", *Simposi Internacional sobre les Esglésies de Sant Pere de Terrassa*, Terrassa, p. 39.

-MAYER, M. - RODÀ, I., 1985

"Consideraciones sobre el conjunto epigráfico de Dertosa", *XVII Congreso Nacional de Arqueología*, Zaragoza, p. 701-737.

-EID., 1987

"L'epigrafia romana a Catalunya. Estat de la qüestió i darreres troballes", *Fonaments*, 6, p. 193-218.

-MAYMÓ, P., en curs

"L'activitat episcopal en l'evergetisme tardorromà: alguns apunts sobre el cas hispànic".

-MENEHINI, R. - SANTAGNELI, R., 1993

"Sepulture intremurane e paesaggio urbano a Roma tra V e VII secolo", *La Storia economica di Roma nell'alto Medioevo alla luce dei recenti scavi archeologici*, Firenze, p. 89-109.

-MERINO, J. - NOLLA, J. M. - SANTOS, M., 1994

Aquae Calidae. Presència romana a la Selva, Santa Coloma de Farners.

-MIRÓ, M., 1996-97

"Epigrafia mètrica de transmissió exclusivament manuscrita: a propòsit de les inscripcions cristianes de Tarragona conservades en l'*Anthologia Hispana*, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXVII. *Hispània i Roma. D'August a Carlemany. Congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol/2*, Girona, p. 953-971.

-MOLIST, N., 1997

"Les necròpolis altmedievals d'Olèrdola", *Miscel.lània Arqueològica (1996-1997)*, Barcelona, p. 215-241.

-MONER, J. - RIERA, J., 1991

"Sant Esteve de Banyoles", *Catalunya Romànica*, V. *El Gironès. La Selva. El Plà de l'Estany*, Barcelona, p. 392-398.

-MONREAL, L. A., 1989

Eremitorios Rupestres Altomedievales (El alto valle del Ebro), Bilbao.

-MONTALBÁN, C., 1996-97

"Excavacions a l'església dels Sants Metges (Sant Julià de Ramis, Gironès)", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXVII. *Hispània i Roma. D'August a Carlemany. Congrés*

d'homenatge al Dr. Pere de Palol/3, Girona, p. 1321-1330.

-MONTERO, M., 1996

Historia del urbanismo en España I. Del eneolítico a la baja edad media, Madrid.

-MORERA ILLAURADÓ, E., 1894

Tarragona antigua y moderna. Descripción histórico-arqueológica de todos los monumentos y edificios públicos civiles, eclesiásticos y militares y guía para su fácil visita, examen e inspección, Tarragona.

-MORETUS, H., 1911

"Les Santes Eulalies", *Revue des Questions Historiques*, 89, p. 85-110.

-MORO, A., 1988

"Evolució del poblament antic (Dossier: els orígens de Terrassa)", *Terme*, 3, p. 21-26.

-MORO, A. - RIGO, A. - TUSET, F., 1996a

"Resultat de les excavacions arqueològiques a les esglésies de Sant Pere de Terrassa. Campanya 1995", *Terme*, 11, p. 17-18.

-EID., 1996b

"Las últimas intervenciones arqueológicas en las iglesias de Sant Pere de Terrassa (1995). Aportaciones preliminares sobre la sede episcopal de *Egara*", *Les églises-doubles et familles d'églises, Antiquité Tardive*, 4, p. 221-224.

-MORO, A. - TUSET, F., 1997

"Primers resultats de la segona campanya d'excavació arqueològica a les esglésies de Sant Pere de Terrassa", *Terme*, 12, p. 12-14.

-MUNTANER, I. M., 1995

El terme d'Olèrdola en el segle X segons el document de dotació de l'església de Sant Miquel, Sant Sadurn d'Anoia.

-MUÑOZ GARCÍA DE ITURROSPE, M. T., 1995

Tradición formular y literaria en los epitafios latinos de la Hispania cristiana, Vitoria.

-MUÑOZ, A - MACIAS, J. M. - MENCHÓN, J., 1995

"Nuevos elementos decorados de arquitectura hispano-visigoda en la provincia de Tarragona", *Archivo Español de Arqueología*, 68, p. 293-302.

-NAVARRO, R. - MAURI, A., 1985

"L'Église de Santa Margarida du Prieuré de Sant Genís de Rocafort, Martorell (Barcelona)", *Bulletin de Liaison*, 9, p. 10-12.

-EID., 1987

"La secuencia estratigráfica de la necrópolis de Santa Margarida (Martorell, Barcelona)", *II Congreso de Arqueología Medieval Española*, Madrid, p. 572-579.

-EID., 1991a

"L'església de Santa Margarida (Martorell)", *Actuacions en el patrimoni edificat medieval i modern (segles X al XVIII)*, Barcelona, p. 295-300.

-EID., 1991b

"La iglesia de Santa Margarida del Priorat Sant Genís de Rocafort, Martorell (Barcelona)", *Gallo-romains, wisigoths et francs en Aquitaine, Septimanie et Espagne. Actes des VIIe Journées Internationales d'Archéologie mérovingienne*, Rouen, p. 53-62.

-EID., 1992a

"L'aplicació del mètode Harris a l'excavació de la necròpoli de Santa Margarida", *Harris Matrix. Sistemes de registre en arqueologia*. vol. 2, Lleida, p. 49-75.

-EID., 1992b

"L'església i la necròpoli de Santa Margarida (Martorell, Baix Llobregat)", *Tribuna d'Arqueologia 1990-1991*, p. 123-128.

-EID., 1994a

"Santa Margarida de Martorell: la transició de l'antiguitat tardana al món medieval", *IV Congreso de Arqueología Medieval Española*, Alacant, p. 341-344.

-EID., 1994b

"Santa Margarida del Priorat de Sant Genís de Rocafort (Martorell, Barcelona)", *Bulletin de l'Association pour l'Antiquité Tardive*, 3, p. 74-76.

-NIETO, F. J., 1981

"Acerca del progresivo despoblamiento de Ampurias", *Rivista di Studi Liguri*, any 47 (n. 1-4), p. 34-51.

-ID., 1984

"Algunos datos sobre importaciones de cerámica *Phocean Red Slip* en la Península Ibérica", *Papers in Iberian Archaeology* (ed. T. F. C. Blagg, R. F. Jones, S. J. Keay), Oxford, p. 540-551.

-NOLLA, J. M., 1987

Girona Romana. De la fundació a la fi del món antic, Girona.

-ID., 1988

"Gerunda: dels orígens a la fi del món antic", *Fonaments*, 7, p. 69-108.

-ID., 1992

"L'abandonament de la Neàpolis emporitana. Estat de la qüestió i noves dades", *Miscel·lània Arqueològica a Josep M. Requesens*, Tarragona, p. 83-89.

-ID., 1993

"Ampurias en la Antigüedad Tardía. Una nueva perspectiva", *Archivo Español de Arqueología*, 66, p. 207-224.

-ID., 1995

"Els cementiris tardo-antics de la Neàpolis emporitana", *IV Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, Barcelona, p. 99-105.

-NOLLA, J. M. - AMICH, N. M., 1996-97

"El cementiri de l'àrea de l'Hospital Militar de la ciutadella de Roses", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXVII. *Hispània i Roma. D'August a Carlemany. Congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol/2*, Girona, p. 1027-1040.

-NOLLA, J. M. - CASAS, J., 1984

Carta arqueològica de les comarques de Girona, Girona.

-NOLLA, J. M. - NIETO, F. J., 1979

"Acerca de la cronología de la muralla tardía de Gerunda: La Terra Sigillata Clara de Casa Pastors", *Faventia*, 1/2, p. 265-283.

-NOLLA, J. M. - SAGRERA, J., 1995

Ciuitatis Impuritanæ Coemeteria. Les necròpolis tardanes de la Neàpolis, Estudi General, 15, Girona.

-NOLLA, J. M. ET ALII, 1997

"Les esglésies de Santa Margarida i Santa Magdalena d'Empúries (L'Escala, Alt Empordà)", *III Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Santa Coloma de Farners, p. 225-241.

-OLIVA, M., 1959

"La arquitectura prerrománica en el Ampurdán", *Anales del Instituto de Estudios Ampurdaneses*, 1, p. 145-162.

-ID., 1962

"Noticias sobre iglesias prerrománicas gerundenses", *Revista de Gerona*, 20, p. 65-89.

-ORDEIG, R., 1994

Les dotalles de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII), vol. I, Vic.

-PADILLA, J. I., 1982

"La necròpolis de Santa Creu de Joglars (Osona)", *Necròpolis i sepultures medievals de Catalunya*, *Acta Mediaevalia*, annex 1, p. 155-176.

-PAGÈS, M., 1983

Les esglésies pre-romàniques a la comarca del Baix Llobregat, Barcelona.

-PAGÈS, M. - PLADEVALL, A., 1984

La ciutat de Vic. Orígens i formació, *Catalunya Romànica*, II. *Osona I*, Barcelona, p. 96-98.

-PALET, J. M., 1994

Estudi territorial del Pla de Barcelona, Estructuració i evolució del territori entre l'època ibero-romana i altmedieval (segles II-I aC - X-XIdC), Barcelona.

-PALOL, P., 1950

"Escultura de época hispano-visigoda en Gerona", *Analecta Sacra Tarraconensia*, 23, p. 1-13.

-ID., 1953

Tarraco hispanovisigoda, Tarragona.

-ID., 1957-58

"Las mesas de altar paleocristianas en la Tarraconense", *Ampurias*, 19-20, p. 81-102.

-ID., 1962

"Altare hispanicos del siglo V al VII. Observaciones cronológicas", *Beiträge zur Kunstgeschichte und Archäologie des Frühmittelalters. Akten zum VII Internationalen Kongress für Frühmittelalterforschung*, Köln, p. 100-103.

-ID., 1962-63

"Nuevos fragmentos figurados de escultura decorativa hispano visigoda de Tarragona", *Boletín Arqueológico de Tarragona*, años 62-63, fasc. 77-84, p. 7-13.

-ID., 1967

Arqueología Cristiana de la España Romana (siglos IV al VI), Madrid-Valladolid.

-ID., 1972

"La basílica de Bobalá y su mobiliario litúrgico", *VIII Congreso Internacional de Arqueología Cristiana*, Roma, p. 383-401.

-ID., 1982

"Estat actual de la investigació de l'arqueologia paleocristiana hispànica", *II Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, Barcelona, p. 3-10.

-ID., 1986

"Las excavaciones del conjunto de "El Bobalar", Serós (Segriá, Lérida) y el reino de Akhila", *Los visigodos. Historia y civilización. Antigüedad y Cristianismo*, 3, p. 513-525.

-ID., 1989

El Bovalar (Seròs; Segrià). Conjunt d'època paleocristiana i visigòtica, Barcelona.

-ID., 1991

"Arte y arqueología", *Historia de España Menéndez Pidal* (J. M. Jover dir.), vol. III. España visigoda, 2, Madrid, p. 270-428.

-ID., 1992a

"Transformaciones urbanas en Hispania durante el Bajo Imperio: los ejemplos de Barcino, Tarraco y Clunia. Transcendencia del modelo en época visigoda: Toledo", *Felix temporis reparatio. Atti del convegno archeologico internazionale "Milano capitale dell'impero romano"*, Milano, p. 381-394.

-ID., 1992b

"Una ampulla del santuari de Sant Menes, d'Egipte, a les col·leccions emporitanes del Museu de Girona", *Miscel·lània Arqueològica a Josep M. Recasens*, Tarragona, p. 91-95.

-ID., 1994a

"L'Arqueologia Cristiana Hispànica després del 1982", *III Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, Barcelona, p. 3-40.

-ID., 1994b

"Els precedents de l'art romànic a Catalunya", *Catalunya Romànica*, vol. I, Barcelona, p. 59-69.

-ID., 1994c

"Serra Vilaró i la Tarragona Paleocristiana", *Revelar el passat. Homenatge a Joan Serra Vilaró en el XXV aniversari de la seva mort*, Solsona-Tarragona, p. 66-73.

-PERA, J., 1994

"Reflexions entorn el *Municipium Sigarrensis*", *La ciutat en el món romà. Actes del XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica*, vol II, Tarragona, p. 323-324.

-ID., 1996-97

"La necròpolis paleocristiana de Iesso (Guissona, La Segarra)", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins, XXXVII. Hispània i Roma. D'August a Carlemany. Congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol/2*, Girona, p. 1117-1129.

-PÉREZ ALMOGUERA, A., 1984

La ciutat romada d'Ilerda, Lleida.

-ID., 1991

Lleida Romana, Lleida.

-ID., 1992

"Los hallazgos de la zona de enterramientos en torno a la estación de ferrocarril de Lleida", *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 2, p. 199-212.

-ID., 1996

"De la *arketurki* prerromana a la *Vrgellum* visigoda, ¿Una continuidad?", *Cypsela*, 9, p. 153-160.

-PÉREZ DE URBEL, J., 1926

"Orígen de los himnos mozárabes", *Bulletin Hispanique*, 28, p. 113-139.

-PINON, P., 1990

"Approche typologique des modes de réutilisation des amphitéâtres de la fin de l'Antiquité au XIX siècle", *Spectacula, I. Gladiateurs et amphitéâtres*, ed. C. Domergue, Ch. Landes et J.-M. Paillier, Paris, p. 103-113.

-PITA, R., 1973

Lérida paleocristiana, Lleida.

-PLA, J., 1966

"Períodos paleocristiano, visigótico y prerrománico en las comarcas gerundenses", *Revista de Gerona*, 36, p. 7-20.

-PONS SALA, J., 1983-84

"Alguns aspectes de la Ribagorça de l'època romana a través de l'epigrafia i la documentació visigòtica i medieval", *Empúries*, 45-46, p. 222-233.

-ID., 1994

Territori i societat romana a Catalunya. Dels inicis al baix imperi, Barcelona.

-PONS D'ICART, Ll., 1981 (1572)

Libro de las Grandezas y cosas memorables de la Metropolitana, Insigne y famosa Ciudad de Tarragona, Tarragona (Lleida).

-POSAC, C. - PUERTAS TRICAS, R., 1989

La basílica paleocristiana de Vega del Mar, Marbella.

-PREVOSTI, M., 1981

Cronologia i poblament a l'àrea rural d'Illuro, 2 vols. Mataró.

-ID., 1981

"Sobre una possible mensa de Sant Jaume de Traià (Argentona)", *Laietania*, 1, p. 193-195.

-PRIEUR, J., 1986

La mort dans l'antiquité romaine, La Guerche-de-Bretagne.

-PUERTAS TRICAS, R., 1975

Iglesias Hispánicas (Siglos IV al VIII). Testimonios literarios, Madrid.

-PUIG I CADAFAALCH, J., 1908

"Crònica de les excavacions d'Empúries", *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, 2, p. 558-560.

-ID., 1909-10

"Cròniques de les excavacions d'Empúries", *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, 3, p. 706-710.

-ID., 1911-12

"Els temples d'Empúries", *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, 4, p. 303-322.

-ID., 1913-14

"Excavacions d'Empúries", *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, 5, p. 838-839.

-ID., 1915-20

"La catedral visigòtica d'Egara", *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, 6, p. 747-751.

-ID., 1921-26a

"Les excavacions d'Empúries", *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, 7, p. 81-84.

-ID., 1921-26b

"Enterraments cristians a Empúries", *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, 7, p. 111.

-ID., 1927-31a

"Empúries: enterraments cristians", *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, 8, p. 135.

-ID., 1927-31b

"L'església de Cornellà", *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, 8, p. 136-138.

-ID., 1927-31c

"Basílica d'Egara. Excavacions prop de l'església de Sant Pere", *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, 8, p. 138-140.

-ID., 1934

L'arquitectura romana a Catalunya, Barcelona.

-ID., 1936a

La seu visigòtica d'Egara, Barcelona.

-ID., 1936b

La Basílica de Tarragona. Períodes paleocristià i visigòtic, Barcelona.

-ID., 1948

Noves descobertes a la catedral d'Egara, Barcelona.

-ID., 1961

L'art wisigothique et ses survivances, Paris.

-PUIG ET ALII, 1996-97

"La Roses d'època visigòtica en el subsòl de la ciutadella (Alt Empordà): darreres investigacions", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXVII. *Hispania i Roma. D'August a Carlemany. Congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol/2*, Girona, p. 1011-1026.

-RAMOS, M. LL., 1992

"Sant Just i Sant Pastor", *Catalunya Romànica*, XX. *El Barcelonès. El Baix Llobregat. El Maresme*, Barcelona, p.38.

-RIBAS, M., 1952

El poblament d'Iluro, Barcelona.

-ID., 1954-55

"Mataró (Barcelona). San Martín de la Mata", *Noticiario Arqueológico Hispánico*, 3-4, p.308.

-ID., 1967a

"Necrópolis romana en la basílica de Santa María del Mar de Barcelona", *I reunión Nacional de Arqueología Paleocristiana*, Vitoria, p. 151-172.

-ID., 1967b

"Una necrópolis romana en la basílica de Santa María del Mar de Barcelona", *Ampurias*, 29, p. 195-228.

-ID., 1968

"Descubrimiento de una necrópolis romana en la basílica de Santa María del Mar", *Cuadernos de Arqueología e Historia de la Ciudad*, 12, p. 5-32.

-ID., 1975

El Maresme en els primers segles del cristianisme, Mataró.

-RIU BARRERA, E., 1982

"Notícia sobre enterraments barcelonins de l'alta edat mitjana", *Necrópolis i sepultures medievals de Catalunya. Acta Mediaevalia*, annex 1, p. 177-201.

-ID., 1987

L'arqueologia i la Tarragona feudal, Tarragona.

-ID., 1991

"Temples i espai feudal des de l'arqueologia", *Actuacions en el patrimoni edificat medieval i modern*, Barcelona, p. 265-272.

-ID., 1994

"Les transformacions de les ciutats romanes de Catalunya, entre la dissolució i la reurbanització", *La ciutat en el món romà. XIV -Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica*, vol. II, Tarragona, p. 361-362.

-ID., 1996

"Two catalan cities, Barcelona and Tarragona, between the end of the Roman Empire and the 10th century", *Archaeology and History of the middle Ages. XIII International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences*, vol. 14, Forlì, p. 29-34.

-RIU RIU, M., 1964

"Revisión del problema adopcionista en la diócesis de Urgel", *Anuario de Estudios Medievales*, 1, p. 77-96.

-ID., 1978

"Els primers eremitoris mossàrabs de Catalunya", *Fonaments*, 1, p. 111-117.

-ID., 1982

"Martyrium de Sant Eudald, Santa Maria, Sorba", *Les excavacions arqueològiques a Catalunya en els darrers anys*, Barcelona, p. 408-411.

-RIUS, J., 1945-47

El cartulario de Sant Cugat del Vallès, Barcelona.

-ROCAS, X. - MANZANO, S. - PUIG, A. M., 1992

"L'excavació d'urgència a la carretera de Sant Martí d'Empúries a la carretera d'Orriols a l'Escala", *Primeres Jornades d'Arqueologia de les comarques de Girona*, Sant Feliu de Guíxols, p. 125-136.

-RODÀ, I., 1994

"Balanç actual de l'epigrafia cristiana a Catalunya", *III Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, Barcelona, p. 111-113.

-ROIG, A. - ROIG, J., 1996-97

"Sant Pau de Riu-Sec (Sabadell, Vallès Occ.): una capçalera d'època paleocristiana de model oriental", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXVII. *Hispània i Roma. D'August a Carlemany. Congrés d'homenatge al Dr. Pere de Palol/3*, Girona, p. 1347-1359.

-ROIG, J. - COLL, J.-M. - MOLINA, J.-A., 1995

L'església vella de Sant Menna. Sentmenat: del segle V al XX, Sant Quirze del Vallès.

-ROSÀS, J., 1992a

"Badalona i el sector llevantí de la costa: els precedents romans, base del món romànic", *Catalunya Romànica*, XX. *El Barcelonès, El Baix Llobregat, El Maresme*, Barcelona, p. 24-25.

-ID., 1992b

"Santa Maria de Badalona i Sant Salvador de Can Peixau", *Catalunya Romànica*, XX. *El Barcelonès, El Baix Llobregat, El Maresme*, Barcelona, p. 137-142.

-ROURA, G., 1991

"La dominació musulmana", *Catalunya Romànica*, V. *El Gironès. La Selva. El Plà de l'Estany*, Barcelona, p. 24-25.

-ROURE ET ALII, 1988

La vil·la romana de Vilauba (Camós), Girona.

-ROUX, G., 1973

"Tables chrétiennes en marbre découvertes à Salamine de Chypre", *Anthologie salaminienne*, Paris, p. 133-196.

-SALES, J., en curs

"Necrópolis cristianas tardoantiguas en el área catalana. Estado de la cuestión", *III Encuentro Internacional Hispania en la Antigüedad Tardía. Santos, obispos y reliquias*.

-SAMM (Secció Arqueològica del Museu de Mataró), 1977

Carta dels vestigis arqueològics del terme municipal de Mataró, Mataró.

-SAMM (Secció Arqueològica del Museu de Mataró), 1978

"El jaciment arqueològic de Can Modolell (Cabrera de Mar)", *Quaderns de Prehistòria i*

Arqueologia del Maresme, 4, p. 93-98.

-SÁNCHEZ LEÓN, J. C., 1996

Los Bagaudas: rebeldes, demonios, mártires. Revueltas campesinas en Galia e Hispania durante el Bajo Imperio, Jaén.

-SÁNCHEZ REAL, J., 1969

"Exploración arqueológica en el jardín de la Catedral de Tarragona", *Madridrer Mitteilungen*, 10, p. 276-295.

-SANMARTIN, P. - PALOL, P., 1972

"Necrópolis paleocristiana de Cartagena", *VIII Congreso Internacional de Arqueología Cristiana*, Barcelona, p. 447-458.

-SARDÀ, M., 1990

"Primers resultats de l'excavació d'urgència efectuada a la vil·la romana de Can Fonollet (Les Fonts de Terrassa)", *Terme*, 5, p. 14.

-SCHLUNK, H. - HAUSCHILD, Th., 1978

Hispania Antiqua. Die Denkmäler der Frühchristlichen und westgotischen Zeit, Mainz.

-SERRA RÀFOLS, J. de C., 1949

Excavaciones en Santa María de Egara (Tarrasa), Madrid.

-SERRA VILARÓ, J., 1929

Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona, Madrid.

-ID., 1932

Excavaciones en Tarragona, Madrid.

-ID., 1936

Fructuós, Auguri i Eulogi. Màrtirs sants de Tarragona, Tarragona.

-ID., 1948

La necrópolis de San Fructuoso, Tarragona.

-ID., 1960

Santa Tecla la Vieja. La primitiva catedral de Tarragona, Tarragona.

-SORIANO, R., 1995a

"Los restos arqueológicos de la sede episcopal valentina. Avance preliminar", *IV Reunión d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, Barcelona, p. 133-140.

-ID., 1995b

"L'edifice cultique de la prison de Saint Vicent à Valence/Espagne", *XII Internationalen Kongresses für Christliche Archäologie*, Münster, p. 1193-1203.

-TED'A, 1987

- Els enterraments del Parc de la Ciutat i la problemàtica funerària de Tàrraco*, Tarragona.
- ID., 1989
Un abocador del segle V d. C. en el Fòrum Provincial de Tàrraco, Tarragona.
- ID., 1990
L'Amfiteatre romà de Tarragona, la basílica visigòtica i l'església romànica, Tarragona.
- ID., 1994
"Noves aportacions a l'estudi de la basílica cristiana de l'amfiteatre de Tàrraco", *III Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, Barcelona, p. 167-184.
- TORRES, C. ET ALII, 1993
Museu de Mértola. Basílica Paleocristà, Mértola.
- UDINA, F. 1964
"Informe acerca del desarrollo de las excavaciones arqueológicas llevadas a cabo por el Museo de Historia de Barcelona, durante el año 1961, de acuerdo con la autorización de la Dirección General de Bellas Artes", *Noticiario Arqueológico Hispánico*, 6, cuadernos 1-3, p. 296-299.
- ID., 1980
Cinquanta llargs anys d'arqueologia barcelonina, Barcelona.
- ULBERT, T., 1978
Frühchristliche Basiliken mit Doppelabsiden auf der Iberischen Halbinsel. Studien zur Architektur und Liturgiegeschichte, Berlin.
- URPÍ, R. M. - RESINA, J. A., 1991
El castell i terme de Banyeres del Penedès dels seus orígens al segle XIV, Banyeres del Penedès.
- VALL, R., 1992
"Les parròquies al bisbat d'Ègara", *Simposi Internacional sobre les Esglésies de Sant Pere de Terrassa*, Terrassa, p. 51-59.
- VEAS, N. - SÁNCHEZ, J. C., 1990
"El elemento acuático en las iglesias visigodas", *Cristianismo y aculturación en tiempos del Imperio Romano. Antigüedad y Cristianismo*, 7, p. 487-493.
- VERRIÉ, F.-P., 1969
"Le baptistère de Barcelone", *VIII Congreso Internacional de Arqueología Cristiana*, Barcelona, p. 605-610.
- VERRIÉ, F.-P. - SOL, J. - ADROER, A. M. - PALOL, P., 1967
"Excavaciones en la basílica paleocristiana de Barcelona", *I Reunión Nacional de Arqueología Paleocristiana*, Vitoria, p. 43-76.

-VILELLA, J., 1987

Relaciones exteriores de la Península Ibérica durante la Baja Romanidad: prosopografía, Barcelona.

-ID., 1996-97

"Els concilis eclesiàstics a la *Tarraconensis* durant el segle V", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXVII. *Hispania i Roma. D'August a Carlemany. Congrès d'homenatge al Dr. Pere de Palol/2*, Girona, p. 1041-1057.

-ID., 1997

"La epigrafía cristiana de *Hispania* durante los dos últimos decenios (1970-1990)", *Actes du Xe Congrès International d'Épigraphie grecque et latine*, Paris, p. 439-448.

-ID., en curs

Prosopografía cristiana del Bajo Imperio: Hispania.

-VILLA, E., 1950

"Il Vescovo Ambrogio <sapiens architectus>", *Questioni e bibliografia ambrosiana*, Milano, p. 43-60.

-VIVES, J., 1927-31

"Inscripció cristiana de Lleida", *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*, VIII, Barcelona, p. 400.

-ID., 1944

"Un obispo español del siglo V, desconocido", *Analecta Sacra Tarraconensia*, 17, p. 204-205.

-ID., 1946

Oracional visigótico, Monumenta Hispaniae Sacra, serie litúrgica, 1, Barcelona.

-ID., 1949

"Un nuevo altar romano-cristiano en la Tarraconense", *Mélanges Paul Peeters. I (Analecta Bollandiana, 57)*, Bruxelles, p. 401-406.

-ID., 1969

Inscripciones cristianas de la España romana y visigoda, Barcelona (=ICERV).

-VIVES, E., 1990

La població catalana medieval. Orígen i evolució, Vic.

-VVAA, 1984

"Sant Pere de Casserres", *Catalunya Romànica, II. Osona I*, Barcelona, p. 354-391.

-ID., 1992

Pallium. Exposició d'Art i Documentació, Tarragona.

-ID., 1992b

Simposi Internacional sobre les Esglésies de Sant Pere de Terrassa, Terrassa.

-ID., 1992c

"Santa Creu i Santa Eulàlia de Barcelona", *Catalunya Romànica*, XX. *El Barcelonès. El Baix Llobregat. El Maresme*, Barcelona, p. 154-181.

-ID., 1992d

"Sant Pau del Camp", *Catalunya Romànica*, XX. *El Barcelonès. El Baix Llobregat. El Maresme*, Barcelona, p.213-229.

-ID., 1992e

L'arqueologia a Ciutat Vella, Barcelona.

-ID., 1993

Anuari d'Intervencions Arqueològiques a Catalunya 1982-1989. Època Romana i Antiguitat Tardana, Barcelona.

-ID., 1997

Égypte Romaine. L'autre Égypte, Marseille (=Ég. Rom.)

-ZOVATTO, P. L., 1958

Architetture paleocristiane della Venezia in epigrafi commemorative, Pordenone.

IV.2- FONTS CITADES

IV.2.1- Fonts antigues

-BRAVLIO CAESARAVGVSTANVS, *Ep(istula)* 9

ed. L. Riesco, *Epistolario de San Braulio*, Sevilla 1975, p. 76-79.

-ID., *Ep(istula)* 14

ed. L. Riesco, *ibid.*, p. 90-93.

-*Cod(ex) Theod(osianus)*

ed. Th. Mommsen i P. M. Meyer, *Theodosiani libri XVI cum constitutionibus Sirmondinis*, I, 2, Berlin 1905 (Codex Theodosianus, I), p. 27-906.

-*Conc(ilium) Barc(inonense)* II (a. 599)

ed. F. A. González, *PL* 84, Paris 1862, cols. 609-610.

-*Conc(ilium) Caes(araugustanum)* I (a. 378/380)

- ed. F. Rodríguez in G. Martínez y F. Rodríguez, *La Colección Canónica Hispana*, IV, Madrid 1984, p. 291-296.
- Conc(iliu)m Ilerd(ense)* (a. 546)
ed. F. Rodríguez, *ibid.*, p. 297-311.
- Conc(iliu)m Tarrac(onense)* (a. 516)
ed. F. Rodríguez, *ibid.*, p. 269-281.
- Conc(iliu)m Tolet(anum)* II (a. 531)
ed. F. Rodríguez, *ibid.*, p. 345-366.
- Conc(iliu)m Tolet(anum)* III (589)
ed. F. Rodríguez, in G. Martínez y F. Rodríguez, *La Colección Canónica Hispana*, V, Madrid 1992, p. 49-148
- CONSENTIVS, *Ep(istula)* 11*
ed. J. Divjak, *CSEL* 88, Wien 1981, p. 51-70.
- GENNADIVS, *De uir(is) ill(ustribus)*
ed. E. Richardson, *Texte und Untersuchungen*, 14, Leipzig 1896, p. 57-97.
- HIERONYMVS, *Contra Vig(ilantium)*
ed. D. Vallarsi, *PL* 23, Paris 1845, cols. 339-352.
- ILDEFONSVS TOLETANVS, *De uir(is) ill(ustribus)*
ed. C. Codoñer, *El "De uiris illustribus" de Ildefonso de Toledo. Estudio y edición crítica*, Salamanca 1972, p. 109-134.
- INNOCENTIVS I, *Ep(istula)* 3
ed. P. Coustant, *PL* 20, Paris 1845, p. 485-493.
- ISIDORVS, *De uir(is) ill(ustribus)*
ed. C. Codoñer, Salamanca 1964, p. 97-210.
- IVLIANVS TOLETANVS, *Hist(oria) Wambae regis*
ed. W. Levison, *MGH srm*, vol. V, Hannover-Leipzig 1910, p. 500-535.
- OLYMPIODORVS, *Frag(menta)*
ed. C. Muller, *FHG*, 4, Paris, 1851, p. 58-68.
- Liber Orat(ionum) de fest(iuitatibus)*
ed. J. Vives, *Oracional visigótico*, *MHS*, serie litúrgica, 1, Madrid 1946.
- Passio Cucufatis*
ed. A. Fàbrega, *Pasionario Hispánico (Siglos VII-XI)*, 2 vols. Madrid-Barcelona, 1953, vol. 2, p. 309-314.

- PAVLINVS NOLANVS, *Ep(istula)* 32
ed. G. de Hartel, *CSEL* 29, Wien 1894, p. 275-301.
- PRVDENTIVS, *Peristeph(anon)*
ed. M. P. Cunningham, *Aurelii Prudentii Clementis carmina*, CC 126, Turnhout 1966, p. 60-146.
- QVIRICVS, *Fulget hic hon(or) sep(ulchri)*
ed. C. Blume, *Hymnodia Gotica. Die Mozarabischen Hymnen des alt-spanischen Ritus*, (*Analecta Hymnica medii aevi*, XXVII), Leipzig 1897, p. 167-169.

IV.2.2- Fonts medievals

- Acta de cons(agració) de S(anta) M(aria) de la Seu (d'Urgell)* (a. 819 o bé 839)
transcrit per C. Baraut (BARAUT, 1986: 52-56). Una còpia del segle XIII es conserva al *Liber Dotaliarum Ecclesiae Urgellensis*, vol. I, doc. 17, foli 12r-13v.
- Cart(oral) de Carlemany* (a. 843)
transcrit per M. Almagro (ALMAGRO, 1951: 125-127). Es conserva a l'Arxiu Episcopal de Girona.
- Dipl(omatar) de S(anta) M(aria) de Poblet*. Doc. 484.
ed. A. Altisent, vol. I, anys 960-1177, Barcelona 1993.
- Tes(tament) de Sisebut d'Urg(ell)* (a. 839)
transcrit per C. Baraut (BARAUT, 1984-85: 526-527). Una còpia del segle XIII es conserva al *Liber Dotaliarum Ecclesiae Urgellensis*, vol. I, doc. 802, foli 237v.

IV.2.3- Fonts modernes

- PHILIPPUS DE FIRENZE, *Iter per Hisp(aniam)* (1691/93)
ed. Marianus d'Alatri, *Itinera ministri generalis Bernardini d'Arezzo (1691-1698), I. Per Hispaniam*, Roma, 1973.

IV.3- ABREVIATURES

AIAC, 1 = *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya, I. Època romana. Antiguitat tardana. Campanyes 1982-1989*, Barcelona 1993.

CC = *Corpus Christianorum. Series Latina*, Turnhout.

CIL II = E. Hübner, *Corpus Inscriptionum Latinarum, consilio et auctoritate Academiae litterarum regiae Borussicae editum*, Berlin 1863.

CSEL = *Corpus Scriptorum ecclesiasticorum Latinorum*, Wien.

DEC = R. Ordeig, *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*, I, Vic 1994.

Ég. Rom. = VVAA, *Égypte Romaine. L'autre Égypte*, Marseille 1997.

FHG = C. Muller, *Fragmenta Historicorum Graecorum*, Paris 1848-1874.

HEp = *Hispania Epigraphica*, 1-4, Madrid 1989-1994.

ICERV = J. Vives, *Inscripciones cristianas de la España romana y visigoda*, Barcelona 1969.

IRC I-IV = G. Fabre - M. Mayer - I. Rodà, *Inscriptions romaines de Catalogne* (I.: Barcelone, sauf Barcino; II.: Lérida; III.: Gerone; IV.: Barcino), Paris 1984, 1985, 1990, 1997.

MGH srm = *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores Rerum Merovingicarum*, Berlin.

MHS = *Monumenta Hispaniae Sacra*, Madrid.

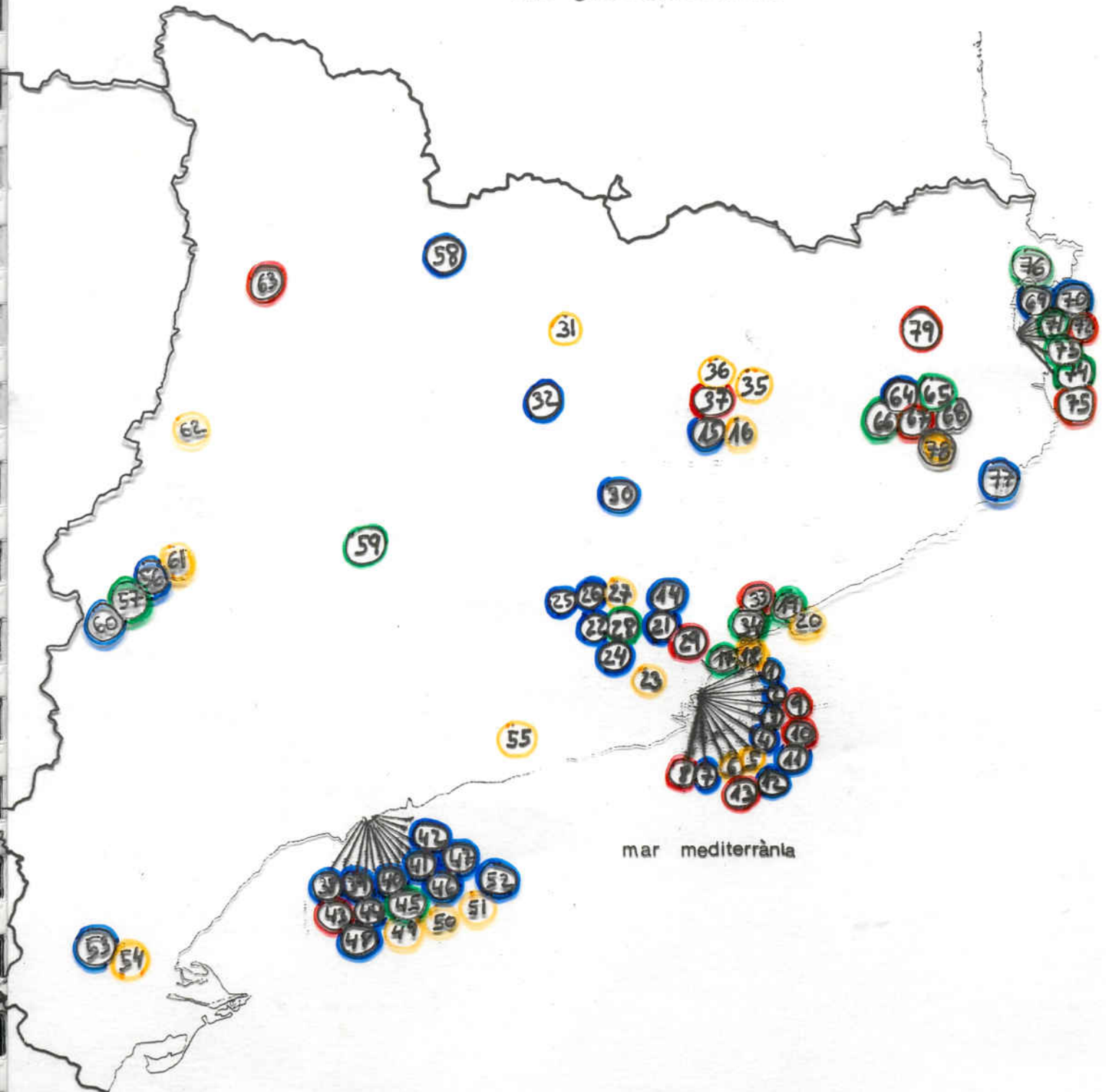
PL = J. P. Migne, *Patrologiae cursus completus. Series Latina*, Paris.

RICG I, XV = *Recueil des Inscriptions Chrétiennes de la Gaule* (I: N. Gauthier, *Première Belgique*; XV: F. Descombres, *Viennoise du Nord*), Paris 1975, 1985.

RIT = G. Alföldy, *Die römischen Inschriften von Tarraco*, Berlin 1975.

V- MAPES

V.1- JACIMENTS

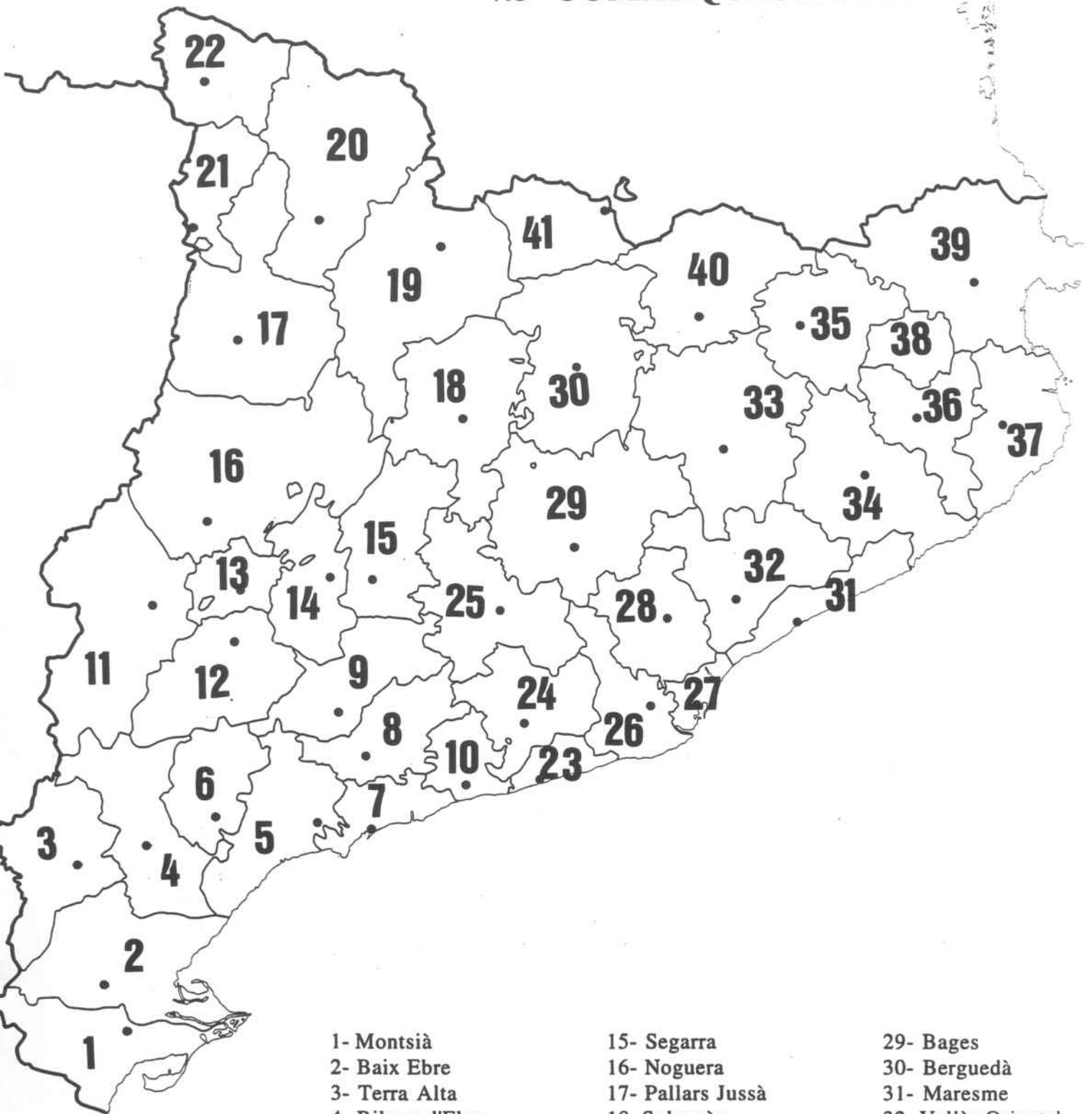

	TESTIMONIS SEGURS
	MOLT PROBABLES
	PROBABLES
	POSSIBLES

V.2- NUCLIS DE POBLACIÓ I SEUS ECLESIÀSTIQUES

V.3- COMARQUES ACTUALS

- 1- Montsià
- 2- Baix Ebre
- 3- Terra Alta
- 4- Ribera d'Ebre
- 5- Baix Camp
- 6- Priorat
- 7- Tarragonès
- 8- Alt Camp
- 9- Conca de Barberà
- 10- Baix Penedès
- 11- Segrià
- 12- Garrigues
- 13- Pla d'Urgell
- 14- Urgell

- 15- Segarra
- 16- Noguera
- 17- Pallars Jussà
- 18- Solsonès
- 19- Alt Urgell
- 20- Pallars Sobirà
- 21- Alta Ribagorça
- 22- Vall d'Aran
- 23- Garraf
- 24- Alt Penedès
- 25- Anoia
- 26- Baix Llobregat
- 27- Barcelonès
- 28- Vallès Occidental

- 29- Bages
- 30- Berguedà
- 31- Maresme
- 32- Vallès Oriental
- 33- Osona
- 34- Selva
- 35- Garrotxa
- 36- Gironès
- 37- Baix Empordà
- 38- Plà de l'Estany
- 39- Alt Empordà
- 40- Ripollès
- 41- Cerdanya